

Leids Jaarboekje 2009

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2009

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2009

HONDERDENEERSTE DEEL

HISTORISCHE
VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Basisontwerp: Coördesign Leiden
Zetwerk: Grafaria Leiden
Scanwerk: Ed van der Vlist / Grafaria
Drukvormen: Offsetkopie, Hoofddorp
Druk: Nautilus Leiden
Bindwerk: Mosmans Katwijk

Omslag: Magdalena Moons smeekt Francisco Valdez de bestorming van Leiden uit te stellen. Schilderij door Simon Opzoomer, ca. 1848. Coll. Rijksmuseum, Amsterdam.

Tegenover titelpagina: nieuwbouw aan de Aalmarkt.

Voorwoord

Het jaar 2009 is een jaar waarin veel herdenkingen plaatsgevonden hebben en nog zullen plaatsvinden. Ik noem het Twaalfjarig Bestand, dat 400 jaar geleden inging. In datzelfde jaar voer Hudson de naar hem genoemde rivier op en kwamen de Pilgrims naar Leiden. In 1609 overleden Jacobus Arminius en Jan van Hout. Van Calvijn werd juist zijn 500ste geboortjaar herdacht.

Merkwaardig of niet, het *Leids Jaarboekje* besteedt daar geen aandacht aan. Dat gebeurt elders op grote schaal. Het *Leids Jaarboekje* van dit jaar behandelt andere figuren en gebeurtenissen. Diverse bekende en minder bekende personen passeren de revue. Daar zijn vooreerst twee befaamde vrouwen, Magdalena Moons en Goeie Mie. Van de heren is Voltaire de beroemdste. Maar daarnaast gaat aandacht uit naar de 18de-eeuwse hortulanus Jacob Ligtvoet en de 19de-eeuwse wiskundige M.I. Swarts Bevel. Deze laatste is onderwerp van het artikel dat de Oud Leidenprijs 2008 gewonnen heeft.

Qua ingrijpende gebeurtenissen komen het beleg van Neuss (1474) en de Patriottenstrijd aan de orde. En ten slotte worden nieuwe bouwstenen aangedragen om de Leidse bevolking in de 16de en 17de eeuw beter te kunnen becijferen.

Zoals ik in mijn voorwoord van vorig jaar al aankondigde, betreft het Archeologisch en Bouwhistorisch Jaaroverzicht de jaren 2007 en 2008 en keert de 'Korte kroniek' in gemoderniseerde vorm terug als Jaaroverzicht. Sommige onderdelen zijn erin opgenomen in lijstvorm. Ook hier heeft het beeld zijn intrede gedaan.

We zijn verheugd dat prof. dr. Leo Lucassen, die als gastredacteur verbonden was aan het themanummer van vorig jaar, het 100ste *Leids Jaarboekje*, deel zal blijven uitmaken van de redactie. Als medewerker van het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden vult hij in wezen de vacature van dr. Dirk Jaap Noordam op.

Rudi van Maanen, voorzitter redactie *Leids Jaarboekje*

Straatnaambordje Magdalena Moonsstraat, 2008. Foto Daniël van der Meer.

Magdalena Moons en Leidens Ontzet

Een Haagse juffer in oorlogstijd¹

Els Kloek

Is er een stad in Nederland waar een gebeurtenis van meer dan vier eeuwen geleden nog zo wordt gevierd als in Leiden? Leidenaars blijven hun Leidens ontzet herdenken alsof het een paar jaar geleden gebeurd is en nog vers in het geheugen ligt. Ze komen jaarlijks bij elkaar op het stadhuisplein en in het Van der Werfpark om uit volle borst en uit het hoofd liederen uit *Valerius' Gedenkklink* te zingen, blijven Van der Werf als held gedenken, ook al wordt er aan zijn goede naam geknaagd... Kortom: Leidenaars zijn historisch geïnteresseerd omdat ze geschiedenis met de paplepel ingegoten krijgen. Alleen daarom al ben ik er trots op een geboren Leidenaar te zijn.

De overlevering

Zoals gezegd: geboren Leidenaars zijn gezegend met een bijna natuurlijk historisch besef. Als klein kind hoor je over de Spanjaarden, de geuzen, de honger, de ratten en de pest, Pieter Adriaanszoon van der Werf, de hutspot (nee, nog geen aardappelen) etc. etc. Bovendien zijn er de burcht, het Rapenburg, de Breestraat, de Voldersgracht, de buskruitramp en Goeie Mie ... heel Leiden is eigenlijk één grote herinneringsplaats. En toen ik als Leidenaar geschiedenis ging studeren in Amsterdam, was ik dan ook al redelijk ingewijd in de 'vaderlandse geschiedenis'. Mijn belangstelling daarvoor heb ik aan mijn Leidse jeugd te danken, daar ben ik van overtuigd. Sterker nog, ik ben me vanuit het verre Amsterdam ook altijd blijven bezighouden met Leidse onderwerpen, en toen in de jaren zeventig de historische belangstelling voor vrouwen opkwam, schoot mij al snel weer die mysterieuze vrouwennaam uit mijn Leidse verleden door het hoofd: Magdalena Moons! Ik wist dat er een straat naar haar was genoemd, maar haar verhaal kon ik me niet herinneren. Ik herinnerde me nog wel Van der Werf met zijn arm, Cornelis Joppenzoon met zijn hutspot en Boisot met zijn geuzenvloot. Maar Moons? Nee, dat verhaal kon ik niet reproduceren. Was het me nooit verteld, of was ik het vergeten? Laat ik beginnen met ook uw geheugen even op te frissen.

Het verhaal over de rol van Magdalena Moons bij Leidens ontzet speelt zich af in de laatste dagen van het beleg. U weet, de stad werd uitgehongerd en Willem van Oranje had opdracht gegeven om de polders onder water te zetten, zodat een vloot de stad kon ontzetten. Mensen in Leiden begonnen te morren, Van der Werf bood zijn arm aan, de zogeheten glippers probeerden over een overgave te onderhandelen, maar het stadsbestuur hield stand, al was de nood hoog. In die nadagen van het beleg verschijnt Magdalena Moons op het toneel. Ze was een Haagse juffer die een affaire had met de Spaanse veldoverste Francisco Valdez. Omdat hij verliefd op haar was, kon zij druk op hem uitoefenen. Tijdens een etentje beloofde zij met hem te trouwen op voorwaarde dat hij de stad niet zou aanvallen. Dat vroeg zij hem omdat er veel vrienden en verwanten van haar in de stad waren. Hij bezweek voor haar smeekbede, en besloot tot uitstel van de laatste aanval om de stad op de knieën te krijgen. Dat had Valdez beter niet kunnen doen, want juist toen kwam de storm opzetten. Het water begon eindelijk te stijgen, en de koninklijke troepen moesten inderhaast vluchten voor het water, terwijl Boisot met zijn geuzenvloot langs de Vliet Leiden kon binnenvaren. En zo heeft Magdalena Moons een rol van betekenis gespeeld in de strijd tegen de Spanjaarden, want als de Spanjaarden wel hadden aangevallen, was de uitgeputte stad ongetwijfeld tot overgave gedwongen geweest.

Over het verdere leven van Magdalena Moons en Francisco Valdez wordt in de overlevering weinig gemeld. Na zijn nederlaag vluchtte Valdez naar Den Haag, waar hij door zijn eigen soldaten gevangen werd genomen, omdat hun de rijke buit van Leiden door de neus was geboord. Zij troonden hem mee op een plundertocht door Holland naar Utrecht en lieten hem pas in december weer vrij. Daarna zou hij in Antwerpen inderdaad met Magdalena Moons in het huwelijk zijn getreden. Ze kregen twee kinderen, die allebei jong stierven, en zelf overleed Valdez in 1580 of 1581. Waar hij was toen hij stierf, is onbekend. Volgens sommigen in Antwerpen, volgens anderen in Luxemburg; vast staat alleen dat hij in 1579 nog had meegevochten bij het beleg van Maastricht. Zijn weduwe keerde na zijn dood naar het noorden terug, en hertrouwde daar eerst met jonker Willem de Bye, daarna met jonker Jurriaan van Lennep. Op hoge leeftijd zou zij in Utrecht zijn gestorven.

De vraag is natuurlijk hoe wij aan dit verhaal komen. Het kwam niet voor in de vroegste beschrijvingen van het beleg, zoals die van Fruytiers (direct van 1574) en ook de stadshistoricus Orlers noemt het niet in zijn eerste geschiedenis van Leiden (1614). Op zichzelf hoeft ons dat trouwens ook niet zo te verwonderen,

want de eerste verhalen waren vooral van de Leidenaars zelf afkomstig, en hoe moesten zij dit verhaal gekend hebben? Het speelde zich immers buiten de belegerde stad af. Bovendien: het verhaal is een staaltje van geheime diplomatie, en de sporen daarvan worden zelden vastgelegd in officiële documenten. Toch deden er van oudsher al verhalen de ronde over de omkoopbaarheid van Valdez. Zo ging er ten tijde van het beleg zelf al het gerucht dat Valdez zich door rijke Leidenaars had laten omkopen. Direct na het beleg, zo staat vast, zijn zijn soldaten ook tegen hem in opstand gekomen, omdat zij door zijn toedoen de buit van het rijke Leiden waren misgelopen.

In 1621 is er voor het eerst melding gemaakt van een liefdesaffaire die Valdez had met een Haagse juffrouw: de geschiedschrijver Pieter Bor meldt dat Valdez 'amoureuus' was op een dame in Den Haag 'die hij onderhield'.² Bekend is dat Bor zich onder andere baseerde op gesprekken die hij had gevoerd met ooggetuigen. In de jaren negentig van de 16de eeuw woonde hij zowel in Leiden als in Den Haag. Bor brengt deze liefdesaffaire overigens nog niet in verband met het ontzet van Leiden. Dat doet de Italiaanse geschiedschrijver Famianus Strada als eerste: in zijn *De bello Belgico* (verschenen in 1632 maar geschreven in 1623) meldt hij dat Valdez was bevangen door liefde voor een Haagse juffer die hem de dag voor de geplande aanval op Leiden had weten tegen te houden; later was hij met haar getrouwd, aldus Strada.³ Dit is interessant, want Strada baseerde zich op Spaanse bronnen en zijn werk geldt in het algemeen als zeer betrouwbaar. Pas na Strada's publicatie begon het liefdesverhaal van Valdez een vast onderdeel te worden van de geschiedschrijving over het Leidse beleg. Zo nam Orlers het op in de tweede uitgave van zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* van 1641. Alleen had de mysterieuze Haagse juffer nog steeds geen naam. Toen in 1646 een herdruk van het toneelstuk *Belegering ende het ontset der stad Leyden* van Bontius (eerste druk 1645) op de markt kwam, liet de uitgever daarom het personage van 'Amalia, de bijzit van Valdez' inlassen.⁴ Deze 'boel' (= minnares) bezocht de Spaanse veldoverste in zijn legerkamp om voor de stad een goed woordje te doen, maar bracht vervolgens de nacht bij hem door.

Ook al heette de minnares 'Amalia', toch zal een deel van het publiek in haar wellicht Magdalena Moons hebben herkend. Dat was althans waar Jan Moons (1599-1669), een achterneef van Magdalena en een bekend jurist in Leiden, bang voor was. Hij voelde zich genoodzaakt om zich te weer te stellen tegen de voorstelling van zijn oudtante als een vrouw met een bedenkelijke reputatie. Jan Moons moet zijn tante Magdalena nog gekend hebben, want toen ze stierf in

De 'boel Amalia' tussen de Spaanse officier Carion, die nu eindelijk eens tot de aanval wil overgaan, en overste Valdez, die naar Amalia's smeekbede wil luisteren. Houtsnede uit Reinerius Bontius, Belegering en ontszet der stad Leyden (Dordrecht ca. 1736).

1613 was hij veertien jaar oud. In 1649 werkte hij mee aan een prentenreeks van vier hoofdfiguren uit het Leidse beleg, waarschijnlijk gemaakt in opdracht van de Leidse geleerde en geschiedkundige Pieter Scriverius (1576-1660). Daaronder is ook het oudste portret van Magdalena Moons dat is overgeleverd. Het was geëst naar een schilderij dat Jan Moons in zijn bezit had en dat tot op heden niet is gevonden. De andere drie – allemaal door Cornelis Visscher – waren Valdez, Boisot en Dousa. Scriverius maakte er gedichten bij. De strekking van de gedichten bij de portretten van Valdez en Moons was dat Venus Mars had overwonnen. Tien jaar later greep Jan Moons ook zelf naar de pen: in 1659 schreef hij twee notities ter verdediging van haar eer.⁵ In beide stukken zet hij omstandig uiteen dat hij zich moet weren tegen de laster die wordt verspreid als zou zij een onoorbare verhouding met Valdez hebben gehad. Hij had nooit willen opscheppen over zijn oudtante, maar nu ze werd voorgesteld als een vrouw van lichte zeden die ongetrouwd de nacht bij Valdez had doorgebracht in een legertent, moest hij wel ingrijpen. Wat betreft het toneelstuk van Bontius had hij maar ten dele suc-

ces: inderdaad zijn er daarna versies verschenen waarin het woordje 'boel' was weggehaald, maar ook de oude versie bleef gespeeld worden.

Kennelijk beschikte Bontius' uitgever meteen in 1659 al over een afschrift van een van de notities van Jan Moons, want in de herdruk van zijn toneelstuk die dat jaar verscheen, had hij de scenes over 'Amalia' aangepast: het was nu een 'jonkvrouwe M.M.' die niet bij Valdez bleef slapen, maar later wél met hem trouwde. Sinds deze aanpassing was Magdalena Moons bijna twee eeuwen lang een niet meer weg te denken heldin van Leidens ontzet. Er verschenen lofzangen op haar, er werden toneelstukken aan haar gewijd, liederen over haar gecomponeerd en ook historiestukken geschilderd. Zo canoniek werd het verhaal, dat Frans van Mieris het in zijn *Verhandeling over het zamenstellen der geschiedenis* van 1757 noemt als uitzondering op de regel dat er in de geschiedschrijving geen plaats is voor 'beuzelarijen'. Het verhaal van Magdalena Moons verdiende wél de aandacht van historici, want haar 'minnehandel' had een blijvende invloed op de loop der geschiedenis gehad.⁶

Debunking

En toch, toch was het niet toevallig dat ik als Leids schoolmeisje nooit had gehoord van het verhaal van Moons en Valdez... Tegenwoordig worden er voortdurend historische helden ontmaskerd en mythes doorgeprikt, ook in Leiden – daarover straks meer – maar de heldin Magdalena Moons sneuvelde wel heel vroeg. Om precies te zijn: in 1878 werd ze definitief van haar voetstuk gestoten, en wel door de beroemde historicus Robert Fruin (1823-1899). De gemeenteraad noemde in 1906 nog wel een straat naar haar, en zo was er nog wel eens iemand die het voor haar opnam, maar dat waren de uitzonderingen die de regel bevestigen.

Bijna de hele 19de eeuw is er door geleerde heren over de rol van Moons gediscussieerd. Het was de eeuw van de 'historische kritiek': geschiedenis ging primair om de juiste interpretatie van bronnen. Hoe ver men daar in ging, wordt mooi geïllustreerd door een uitspraak van de beroemde Duitse historicus Ranke: *nur was in die Akten, hat geschehen*. In het kader daarvan kwam het romantische verhaal van de liefdesaffaire tussen Francisco Valdez en zijn Haagse juffer uiteraard onder zware verdenking te staan. Wordt het verhaal wel in de bronnen geboekstaafd? Is het niet louter een romantische verfraaiing, bedacht als verklaring voor de toch nog altijd wat mysterieuze aftocht van Valdez, die immers de stad bijna op de knieën had? En als Magdalena Moons had beloofd met Valdez te trouwen

De vier hoofdpersonen van het Leidens Ontzet: Francisco Valdez, Magdalena Moons, Jan van der Does en Lodewijk van Boisot. Prentenreeks gemaakt in opdracht van Peter Scriverius door Cornelis Visscher, 1649.

in ruil voor zijn belofte om de stad niet aan te vallen, waarom is het bewijs van dat huwelijk dan nooit gevonden? Het was vast niet meer dan een familieverhaal, door nazaten rijkelijk opgedist om daarmee, zoals zo vaak gebeurt, het familieblazen op te poetsen. De eerste die zijn twijfel uitsprak over de houdbaarheid van het verhaal was H.W. Tydeman (1778-1863). Al in 1826 verwoordde hij zijn bedenkingen in *Mnemosyne*, waarvoor hij als redacteur een inleidend woord schreef bij een in dat blad geplaatste lofzang op Magdalena Moons. Echt breed haalde hij pas uit in 1834, met zijn opmerkingen bij de collegedictaten van Bilderdijk.⁷ Tydeman noemt het dan een 'mythologisch opsiersel', kennelijk nodig om het wonder van het Leidens ontzet aannemelijk te maken, alsof Gods Voorzienigheid niet voldoende verklaring bood. Het was uit onbegrip voor de krijgskunde van die tijd, aldus Tydeman, dat dit verhaal in het leven was geroepen. Bilderdijk, aldus Tydeman, had het in zijn colleges opgenomen omdat bloedverwantschap – hij was een nazaat van Willem de Bye, de tweede echtgenoot van Magdalena Moons – hem ertoe had gebracht 'om tegen alle gronden

van uit- en inwendige kritiek aan deze legende te willen vasthouden en op nieuw verbreiden'.⁸

Al bleven er toneelstukken en lofdichten gepubliceerd worden over het Leidse beleg met Magdalena Moons in een glansrol, en al werden er juist in de 19de eeuw historiestukken geschilderd van het dramatische moment dat Magdalena Moons Valdez smeekt om Leiden niet aan te vallen,⁹ toch was de *debunking* van Magdalena Moons na Tydemans kritische noten niet meer te stuiten. In de wetenschappelijke literatuur over het ontzet van Leiden werd bij haar naam voortaan een groot vraagteken geplaatst, en in de late jaren zestig verschenen enkele uitgebreide verhandelingen over de kwestie: de Leidse adjunct-bibliothecaris J.T. Bergman (1795-1878) hield twee lezingen over Magdalena Moons voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde om het verhaal definitief naar het rijk der fabelen te verwijzen, en de Leidse hoofdonderwijzer J.H. Eichman, ook lid van de Maatschappij, publiceerde in diezelfde tijd (1868) in eigen beheer een uitvoerige verhandeling over haar om de aannemelijkheid van het verhaal te verdedigen. Van Vloten besprak Eichmans werkje in de *Kunstbode* van 1869 snerend onder de titel 'Een spookende jonkvrouw'. Eichman reageerde op hem en op

Bergman met *Eene bladzijde uit het verhaal van Leidens beleg en ontzet in 1574*, opnieuw uitgegeven in eigen beheer – kennelijk stonden de kanalen bij de Maatschappij niet open voor zijn ideeën – om nog eenmaal de verdediging van Magdalena Moons op zich te nemen, maar daarop werd door niemand meer gereageerd. Ook niet door Robert Fruin, die eerst in 1874, en daarna nog eens in 1879, het karwei van Tydeman afmaakte, zonder Eichmans publicaties ook maar eenmaal te noemen. Met zijn 'Magdalena Moons en haar verhouding tot Valdez' had hij het laatste woord: alles was gezegd, de discussie kon gesloten worden.¹⁰

Om het verhaal van de invloed van Magdalena Moons op Valdez' besluit als niet-historisch te kunnen afdoen, wezen de 'debunkers' onder andere op het nuchtere feit dat de directe bronnen erover zwegen en het verhaal pas later in omloop was gekomen. Dat maakte het uitermate verdacht. Bovendien was het té mooi om waar te zijn: het had iets van een klassiek drama, en daar was in de geschiedenis van de Nederlandse vrijheidsoorlog geen plaats voor. Tegelijk wist men dat het verhaal daarmee nog niet de wereld uit was; twee eeuwen verering was niet zomaar ongedaan gemaakt. Van belang was dus om aan te tonen dat het verhaal ook nog eens uitermate onwaarschijnlijk was, en dat deed men met behulp van de krijgskunde zelf: Valdez was nooit van plan geweest om de stad aan te vallen, dus een dergelijke smeekbede van zijn verloofde was volkomen buiten de orde.

Toch was Fruin in dit opzicht niet helemaal overtuigd. In *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* (1874) geeft hij dat eerlijk toe. Het is duidelijk dat Valdez niet tot bestorming wilde overgaan, aldus Fruin, maar de vraag is waarom hij niet geprobeerd heeft de stad bij nacht en ontij te overrompelen:

Op die vraag weet ik geen voldoende antwoord te geven. Dat de aandacht van den veldheer in de laatste weken van het beleg vooral daarheen was gericht, van waar hij het ontzet verwachtte, is wel zoo, maar geen genoegzame verontschuldiging. Zoowel Boisot als de belegerden vreesden, dat de vijand hen zou trachten te verschalken en bij verrassing binnen de stad te dringen; wij kunnen echter niet bespeuren dat Valdez met zulk een plan zelfs maar heeft omgegaan. Zou hij het ter liefde van Magdalena Moons verzuimd hebben? Ik kan het niet gelooven.¹¹

Fruin komt er niet uit: Valdez werd er door zijn soldaten van beschuldigd zich door de Leidenaars te hebben laten omkopen, maar tegelijk werd hij ervan ver-

dacht de onderhandelingen te hebben verhinderd omdat hij zijn soldaten het recht op plundering niet wilde misgunnen. Geen van beide beweringen, aldus Fruin, waren gegrond, maar beide zijn waarschijnlijker dan het onmogelijke verhaal van Strada, dat deze 'uit troebele bron' moet hebben geput.¹² Fruins slotsom – in een voetnoot verwoord, want het verhaal moest vooral niet al te veel gewicht krijgen: Valdez is hooguit van plan geweest om de stad te plunderen, zoals hem onder andere door La Roche en Champagney, en later ook nog door Granvelle is verweten. *Heeft juffrouw Moons niet meer uitgewerkt dan het afspringen van zulk een onzeker plan, dan is haar verdienste jegens Leiden niet groot.*¹³

Vier jaar later komt Fruin uitgebreid op de kwestie Magdalena Moons terug in zijn al eerder genoemde voordracht 'Magdalena Moons en haar verhouding tot Valdez'. Dit keer gaat het hem vooral om het huwelijk zelf: 'naneef' Jan Moons kan dan wel beweerd hebben dat zijn oudtante ooit in Antwerpen ordentelijk met haar Valdez was getrouwd, maar navraag bij de archivaris van Antwerpen had duidelijk gemaakt dat dit huwelijk nooit was geregistreerd. Wel was een Magdalena Moons op 16 augustus 1578 in het huwelijk getreden met Jan Cues uit Vilvoorden. Fruin vraagt zich natuurlijk – en terecht – af of dit de Magdalena Moons is die wij zoeken. Ja, luidt zijn antwoord, want de naam en voornaam zijn geen van beide alledaags, ook al moeten de uitgevers van zijn *Verspreide geschriften* in een voetnoot toevoegen dat de Engelse genealoog W.J.F. Moens het daar blijkens een brief d.d. 4 oktober 1880 niet mee eens was: de naam Moons kwam in Antwerpen juist veel voor. Daarom maakte Fruin later een aantekening dat dit huwelijk ook een nicht kon betreffen.¹⁴ Ook vraagt Fruin zich af of Valdez misschien schuilgaat achter deze Jan Cues uit Vilvoorden, maar dit lijkt hem – opnieuw terecht – te onwaarschijnlijk. Voor de rest gaat dit artikel grotendeels over de redenering van het stuk van Jan Moons, de naneef die geprobeerd had de naam van zijn oudtante te zuiveren. Hij was degene die schuldig was aan het opsieren van dit zo dubieuze familieverhaal. Bikkelhard is Fruin in zijn oordeel: de fiscaal schreef 'zonder bewijs' en zijn verhaal berust 'op misverstand of op voorbedachte logen'. Het kan heel goed zijn dat Magdalena Moons een affaire heeft gehad met Francisco Valdez, zoals de familieoverlevering stelt, aldus Fruin, maar

de opsiering, te weten: vooreerst het later gevolgde huwelijk, en ten tweede de door haar invloed verhinderde bestorming der stad, is daarentegen in strijd met hetgeen wij van elders weten, en moet als fabel worden verworpen. De waarheid, die op deze wijs

De huwelijks staat van Magdalena Moons

Inderdaad voegde Jan Moons geen bewijsstukken van het huwelijk bij – die zal hij ook niet hebben bezeten – en zelfs een datum noemt hij niet. Wel wist hij enkele details te geven. Valdez kon na zijn nederlaag niet meer met goed fatsoen in Holland verschijnen, en had daarom twee personen van aanzien, *in plaetse van*

Magdalena Moons smeekt Francisco Valdez de bestorming van Leiden uit te stellen. Schilderij door Simon Opzoomer, ca. 1848. Coll. Rijksmuseum, Amsterdam.

Spaens habeyt opt hoogduyts fatsoen gecleet, naar Den Haag gestuurd (en daar kennen oude mensen dit verhaal nog, zo meldt hij er in een voetnoot bij)¹⁶ om Magdalena en haar bloedvrienden te verzoeken haar naar Antwerpen te laten komen, waar zij familie had wonen,

soo dat de voornoemde jonkvrouwe bij eenige van haare bloedverwanten aldaar gebragt weesende ten huise van haar suster, ten overstaan van hare naaste vrienden en bloedverwanten aldaar met denselve Valdes eerst solemnellyk is ondertrouwt, ende daar na met denselve verders met soodanige solemniteyten ende ceremonien, als in die tyden wierden vereyscht, is getrouwt geweest, ende hebben deselve daar na met malkander in huwelyke geleeft tot den jaare 1580 of 1581, of daar omtrent, als wanneer den voornoemden Valdez is koomen te overlyden, hebbende by malkander geprocreert gehad twee kinderen, dan beyde noch geheel jong zynde voor denzelve Valdez gestorven.¹⁷

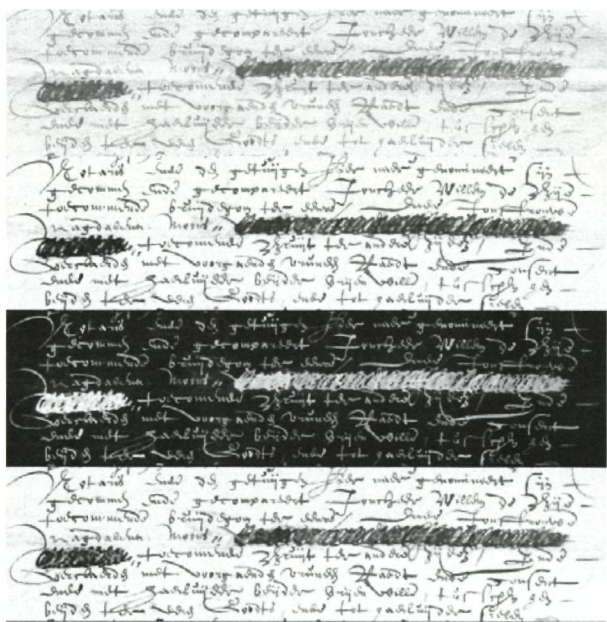
Het heeft er dus alle schijn van dat het huwelijk van Valdez en Moons, zo dat ooit heeft plaatsgevonden, in huiselijke kring is gesloten. Een huwelijk in het archief van Antwerpen was niet te vinden, en al evenmin de geboorte van hun twee kinderen; de vraag is ook of deze bewijsstukken ooit gevonden zullen worden. Het waren roerige tijden en een huwelijk met een bevelhebber in Spaanse dienst was nu eenmaal niet erg gangbaar in burgerlijke kringen. Als het huwelijk inderdaad bij de familie thuis is gesloten, kan alleen een notariële akte uitsluitel geven, en het is onwaarschijnlijk dat deze nog opduikt; voor deze vroege periode is het notarieel immers zeer lacuneus. Bovendien suggereert Jan Moons dat het huwelijk voor de Pacificatie van Gent, dus vóór november 1576 heeft plaatsgevonden, en veel Antwerps archief uit die tijd is door de Spaanse furie verloren gegaan.

Wel vond ik het bewijs dat Valdez in augustus 1576 in Antwerpen moet zijn geweest: hij ondertekende toen een brief aan de Raad van State, verstuurd vanuit Antwerpen.¹⁸ En een broer en zus van de Haagse Magdalena Moons bevonden zich begin 1577 in Antwerpen. Op 28 februari van dat jaar werd in de Koopersboeken opgetekend dat Pieter Moons en zijn zus Agatha Moons, weduwe van Jacob Rycx, in naam van henzelf en hun zusters Digne en Magdalene Moons toestemming gaven aan hun broer Karel Moons in Den Haag om de nalatenschap van de overleden broer Jan af te handelen zoals het hem goeddocht. Letterlijk staat er dat Pieter Moons en Agatha Moons optraden *cum tutore voer hen selve ende inden name van Digne ende Magdalene Moons haere susteren*.¹⁹ Betekent dit

dat ze toen nog ongetrouwd was? Of vonden de opstellers het wel zo wijs om de naam van haar echtgenoot, zo vlak na de Spaanse furie, achterwege te laten? Het is sowieso zeer onwaarschijnlijk dat Valdez op dat moment nog in Antwerpen was; de Spaanse troepen waren immers na de Pacificatie van Gent niet langer welkom. Hoe het ook zij, het huwelijk van een Magdalena Moons met Jan Cues op 16 augustus 1578 lijkt hiermee nog minder relevant: als er twee verwanten van Moons in de buurt waren, dan zou één van hen wel als getuige hebben opgetreden.

Zoals gezegd, zou Magdalena Moons na de dood van Valdez in 1580 of 1581 (?) nog tweemaal zijn hertrouwd: in 1597 met Willem de Bye (1536-1605) en vóór 2 augustus 1606 met Jurriaan van Lennep (ca. 1560-1615).²⁰ Opmerkelijk is dat deze twee heren ook militair waren, zij het in Staatse dienst. Ook van deze huwelijken bleken de akten tot nu toe onvindbaar, en dat was natuurlijk bijzonder spijtig, want met name de akte van het tweede huwelijk zou informatie moeten bevatten over de burgerlijke staat van de bruid: werd ze weduwe genoemd, en zo ja, de weduwe van wie? Gelukkig zijn er wel andere archiefstukken – conflicten rond nalatenschappen – die de twee huwelijken bevestigen. Zo trad Jurriaan van Lennep in december 1608 op als voogd van Maddeleentje Moens om een jaarrente in Geervliet te transporteren, hetgeen aangeeft dat dat huwelijk vóór die datum gesloten moet zijn.²¹ Uitsluitel gaf uiteindelijk het dossier voor de Raad van Brabant aangaande het juridische gevecht dat Van Lennep tussen 1610 en 1613 voerde met de kinderen uit het eerste huwelijk van Willem de Bye over de douarie die zij aan Magdalena Moons verschuldigd waren.²² Onder deze stukken bevindt zich een kopie-extract van de huwelijksvoorwaarden die Willem de Bye en Magdalena Moons op 23 oktober 1597 sloten.²³ Eindelijk: het zo lang gezochte tweede huwelijk, als surrogaat voor het eerste, leek gevonden! Toch bleef de geschiedenis eerst nog even het geheim van het eerste huwelijk van Magdalena Moons bewaren. De tekst achter de naam van de bruid, van circa zes woorden, is namelijk grondig onleesbaar gemaakt door de afschrijver zelf.

Met behulp van de ‘Sepia Hyperspectral Imager’, een apparaat dat onderliggende lagen tekst in een document zichtbaar kan maken door de reflectieve waarden met behulp van een grote reeks van zeer hoge resolutiefoto’s vast te leggen om deze vervolgens met elkaar te vergelijken, kon een groot deel van de doorgehaalde tekst leesbaar worden gemaakt. Er staat: *w[e]d wijlen don F[ra]nc[i]sco de Bald[e]es*.²⁴ Zo is bewezen dat Magdalena Moons zich in 1597 de weduwe van

Fragment uit het kopie-extract van het huwelijkscontract van Magdalena Moons en Willem de Bye (1597), opgemaakt in 1610. De diverse stadia van het leesbaar maken van de doorhaling. Van boven naar beneden: gewone fotografische opname van de in het archiefstuk doorgehaalde tekst; HSI-opname van hetzelfde stuk tekst bij een belichtingsgolflengte van 440 nanometer; digitale bewerking d.m.v. Photoshop: verhoging van het contrast; de 100% zichtbaar aanwezige lettertekens worden – handmatig – in Photoshop anders gekleurd; het geïsoleerde resultaat: wede [...] wijlen don F[.]nc[.]sco de Bald[e]s.

28 april 1610
Van wijlen des f. n. de l.

de Spaanse bevelhebber Francisco Valdez heeft genoemd. In 1610, het moment waarop de opdracht tot het maken van de kopie-extract werd gegeven, wenste zij waarschijnlijk niet meer aan dat eerste huwelijk herinnerd te worden. Ze had al genoeg ellende aan haar hoofd gehad, met al die roddel en achterklap in het Haagse en Leidse wereldje van na 1574. Of was het haar derde echtgenoot en voogd, een hoge militair in het Staatse leger, die vond dat dit huwelijk van zijn vrouw met een Spanjaard maar beter verzwegen kon worden? Het bewijsstuk van dat huwelijk zal Van Lennep in ieder geval niet hebben overlegd, anders had de notaris die passage niet doorgestreept.

Hiermee kom ik bij de moraal van mijn verhaal. Tegenwoordig sneuvelt het ene historische heldenverhaal na het andere omdat we wars zijn van chauvinisme en

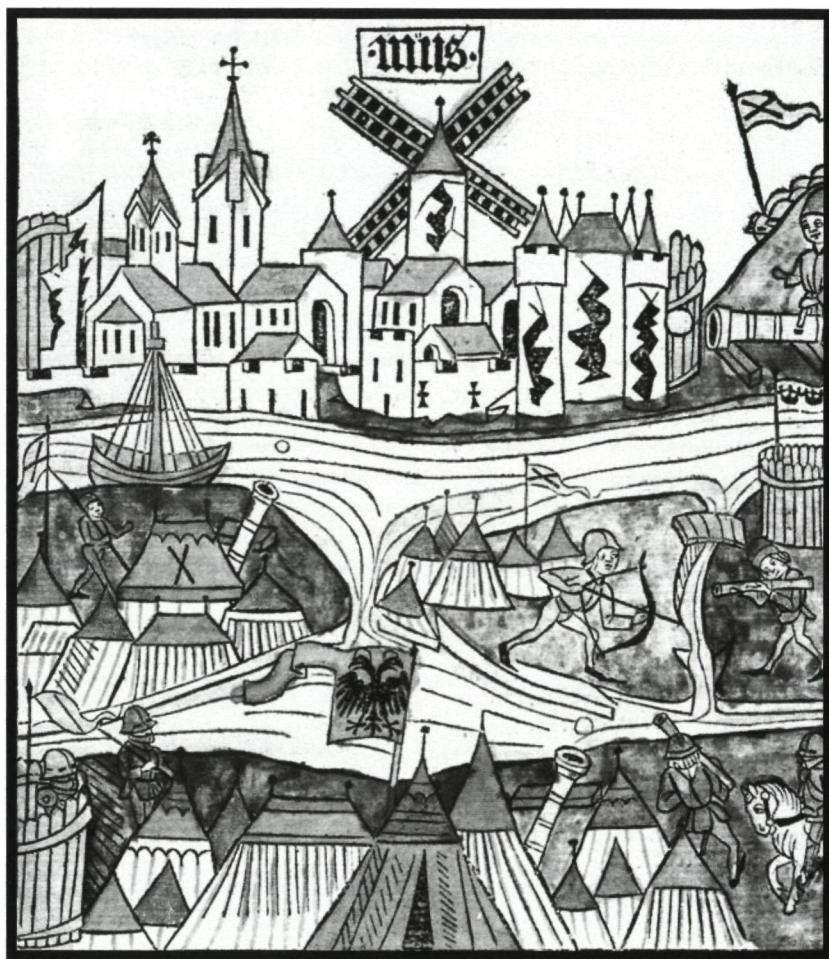
heldenverering. Op zichzelf is het goed dat we voorzichtig met het verleden omspringen, want inderdaad is het te vaak misbruikt voor nationalisme en eigenbelang. En inderdaad, het verleden blijkt altijd complexer, minder simpel dan we dachten. Zo is het goed dat we de Tachtigjarige Oorlog niet meer zien als een bevrijdingsoorlog tegen vreemde bezetters, of als een collectieve strijd voor God en vaderland. Het inzicht dat het conflict eerder als een burgeroorlog moet worden gezien, met een weerloze burgerbevolking die het slachtoffer was van het geweld en daarom probeerde te schipperen, is terecht. In dat licht moeten we bijvoorbeeld het gedrag van de zogenaamde glippers zien, de Leidenaars die hoopen via onderhandelingen een einde te kunnen maken aan de benarde situatie waarin de stad zich in de nazomer van 1574 bevond.²⁵ In dat licht moeten we ook het optreden van Magdalena Moons zien, die trouwens connecties had met enkele van deze 'glippers'. Het was voor de betrokkenen niet zomaar een kwestie van 'goed' of 'fout', en het is dan ook een goede zaak dat dit simpele schema in onze geschiedschrijving niet meer wordt gehanteerd. Maar ik vind dat historici tegenwoordig af en toe doorschieten in hun drang om steeds maar weer mythes door te prikken en alleen nog maar grijstinten te gebruiken. Marjan Schwegman, de nieuwe directeur van het NIOD, heeft er laatst voor gepleit dat er in het genuanceerde beeld dat we tegenwoordig hebben van de oorlog, met al zijn gradaties van accommodatie en overlevingsstrategieën, toch ook nog aandacht moet blijven voor helden – niets menselijks is hun vreemd, maar het gaat juist om het non-conformisme van hun gedrag, en ook dat verdient de aandacht. Ik ben het met haar eens. In uitzonderlijke situaties doen mensen soms uitzonderlijke dingen, en ook daar dienen historici een open oog voor te houden. Om even bij het Leidse voorbeeld te blijven: tegenwoordig wordt er getwijfeld aan de ernst van de honger en wordt er gesproken van een 'herinneringspolitiek', alsof Leidenaars meteen na 1574 het verhaal van hun ervaringen zijn gaan inkleuren om er indruk mee te maken en er hun belangen mee na te jagen.²⁶ Ik vind dat een nogal kille benadering. Voor mij staat buiten kijf dat Leidenaars in de zomer van 1574 in groot gevaar verkeerden, zeker ook vanwege de ongekende honger en de pest die heerste. Duidelijk is dat er in de stad verdeeldheid heerste, maar dat is onder die omstandigheden zeer begrijpelijk. Je zult in zo'n tijd maar burgemeester zijn, of je zult maar als ongetrouwde juffer in Den Haag wonen, waar de Spanjaarden waren neergestreken! Kortom: het waren uitzonderlijke tijden, met gelukkig ook een aantal uitzonderlijke mensen die ervoor hebben gezorgd dat de stad door het oog van de naald is gekropen. Magdalena Moons was een van hen.

Noten

- 1 Dit is een bewerking van de Dieslezing voor de Historische Vereniging Oud Leiden, gehouden op 8 november 2008 in de Hooglandse kerk. Een gedeelte van deze tekst is eerder gepubliceerd onder de titel 'Het huwelijk van Magdalena Moons (1541-1613) met Francisco Valdez (gest. 1581?)' in: Eef Dijkhof en Michel van Gent (red.), *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 229-243. In de nabije toekomst hoop ik een biografie van Magdalena Moons (1541-1613) te publiceren.
- 2 Pieter Bor, *Nederlantsche oorloghen, beroerten ende burgerlijke oneenicheden...* deel 7 (Leiden/Amsterdam 1621) 25.
- 3 Famianus Strada, *De bello Belgico* (Rome 1632) deel 1, boek 8, 281. Voor een Nederlandse vertaling door Willem van Aelst, zie Famianus Strada, *De thien eerste boecken der Nederlandsche oorloge* (Amsterdam 1666) 546-547.
- 4 Over Bontius, zie de onder leiding van Ton Harmsen gemaakte webpagina <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/Bontius/index.html>.
- 5 De lange notitie van Jan Moons is als bijlage opgenomen in de uitgave van Jan Fruytiers, *Korte beschryvinge van de strenge belegeringe en wonderbaarlyke verlossinge der stad Leiden in den jaare 1574* (Haarlem 1739) 161-187. Dit is de uitgave die voorzien is van aantekeningen van Pieter Scriverius. De aantekening van Scriverius luidt: *Vermits ons in handen is gekomen, een handschrift, zynde een verdediging van de eer van Mejuffer Magdalena Moons, welke veel heeft toegebracht, dat de stad Leyden niet met geweld is aangetast, hebben wy het niet ongevoegelyk geoordeelt, die verdediging hier woordelyk te laten volgen, niet twyffelende, of het selve sal den goetgunstigen leser niet onaangenaam zyn.* De korte notitie, met als titel *Huwelyk van F. Baldes en jufvr. Catharina Moons, nevens vant ontzet van Leyden Ao. 1574*, is als onderdeel van de verzameling handschriften, brieven etc. van Kornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling op 17 januari 1848 geveild in Amsterdam, en wordt tegenwoordig bewaard in de bibliotheek van het Regionaal Archief Leiden (sign. 7000 portefeuille folio).
- 6 Geciteerd uit Frans van Mieris, *Verhandeling over het zamenstellen der geschiedenis, of het beschrijven der gebeurtenissen, inzonderheid van die van ons vaderland.* Uitg. door P.G. Witsen Geysbeek (Amsterdam 1826) 43.
- 7 *Geschiedenis des vaderlands door Mr. W. Bilderdijk*, uitg. door H.W. Tydeman, deel 6 (Amsterdam 1834) 271-281. Zie verder Tydemans inleidende opmerking bij W. Greeven, 'Redevoering over Magdalena Moons, uitgesproken bij het Haagsche Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, den 26 October 1825', *Mnemosyne* 6 (1826) 339-361, aldaar 340.
- 8 *Geschiedenis des vaderlands*, 272.
- 9 Over Magdalena Moons in toneelstukken, zie Marijke Meijer Drees, 'Vaderlandse heldinnen in belegeringstoneelstukken', *De Nieuwe Taalgids* 85 (1992) 71-82; over de historiestukken van N. Pieneman en S. Opzoomer, zie *Het vaderlandsch gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis.* Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam (Amsterdam 1978) 104-106. Het lofdicht 'Op jonkvrouwe Magdalena Moons, Leydens behoederesse' publiceerde W. Bilderdijk in zijn *Rotsgalmen* 1 (Leiden 1824) 84.

- Magdalena Moons fungeerde ook diverse malen als subject van heldinnenbrieven. Zie Olga van Marion, *Heldinnenbrieven* (Nijmegen 2005).
- 10 J.T. Bergman, 'Over Magdalena Moons in betrekking tot Leidens ontzet in 1574', *Handelingen en mededeelingen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1867/8) 3-20, en (1868/9) 3-25; J.H. Eichman, *Magdalena Moons, het behoud van Leyden in 1574* (Leiden 1868); Idem, *Eene bladzijde uit het verhaal van Leidens beleg en ontzet in 1574* (Leiden 1870); J. van Vloten, 'Een spokende jonkvrouw', *De Levensbode* 3 (1869) 505-514; R. Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* ('s-Gravenhage 1874) [herdrukt in deel 2 van zijn *Verspreide geschriften*, 385-490]; R. Fruin, 'Magdalena Moons en haar verhouding tot Valdes', *Handelingen en mededeelingen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1878/9) 161-176 [herdrukt in deel 8 van zijn *Verspreide geschriften*, 380-392].
 - 11 Fruin, *Het beleg*, 36 [herdruk: 408].
 - 12 Het is hier niet de plaats om met Fruin en de zijnen in debat te gaan over de betrouwbaarheid van Strada en 'zijn troebele bronnen' over de plannen van Valdez om de stad te bestormen. Volstaan moet worden met de opmerking dat historici tegenwoordig veel positiever zijn over de betrouwbaarheid van Strada's informanten. Zie o.a. Raymond Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen*. 3 Oktoberlezing (Den Haag 1997). Wat betreft de aanvalsplannen: volgens broeder Wouter Jacobsz. werden er op 27 september stukken zwaar geschuut van Amsterdam naar Leiden verplaatst, en gingen er een dag later geruchten dat de Spanjaarden de stad zouden gaan aanvalen. Zie *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz* (Gualtherus Jacobi Masius), prior van Stein. Ed. I.H. van Eeghen, deel 1 (Groningen 1959) 445. Deze bron was in de 19de eeuw onbekend.
 - 13 Fruin, *Het beleg*, 163 [herdruk: 410].
 - 14 Fruin, 'Magdalena Moons', herdruk: 385 en 392. Ik kan dit beamen: zowel de voor-naam Magdalena als de achternaam Moons en Moens komen in de Antwerpse archivalia van de tweede helft van de 16de eeuw geregeld voor. Met een halve dag zoeken vond ik al vijf vermeldingen van Magdalena Moons. Slechts één ervan was zeker 'onze' Magdalena Moons.
 - 15 Ibidem, 391-392.
 - 16 J. Moons, *Huwelijk van F. Baldes*, fol. 2. Afgedrukt als notitie B bij Eichman, *Magdalena Moons*, 79.
 - 17 Notitie A, als 'Byvoegsel' bij Fruytiers, *Korte beschrijvinge*, 169; ook bij Eichman, *Magdalena Moons*, 61-62.
 - 18 Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA), 1740/1, b. Sancho d'Avila, officier. A los Illustrísimos y excelentísimos señores del .. lo de estado de su majestad Servadores gnales. Bruselas. Met dank aan Rosa Groen.
 - 19 Stadsarchief Antwerpen, SR 1578 (nr. 354), fol. 104. Met dank aan Hans Smit voor hulp bij de transcriptie.
 - 20 Zie mijn lemma over Magdalena Moons in het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (DVN): www.vrouwenlexicon.nl. Voor informatie over Willem de Bye, zie L.F.W. Adraensen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek 1987) 285-287; mijn informatie over Jurriaan van Lennep ontleen ik o.a. aan een ongepubliceerd manuscript van Maurits van Lennep, dat Henrick van Lennep mij welwillend ter beschikking heeft gesteld. Zie ook Frank K. van Lennep, *Verzameling van oorkonden betrekking hebbende op het geslacht Van Lennep* (Amsterdam 1900 en

- 1927) deel 1 en 2, passim.
- 21 Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, toegangsnr. 032: Stad Geervliet, Regesten Transportregisters 240; zie ook Rechterlijk archief Geervliet, inv.nr. 45, fol. 227v. Overigens vermoed ik dat Magdalena Moons al in 1606 met Juriaan van Lennep is getrouwd, gelet op de vergunning tot het doen van een insinuatie aan 'Magdalena Moens en haar tegenwoordige man', genoemd door Frank van Lennep als nr. 1274 in deel 1 van zijn *Verzameling van oorkonden*, 2 augustus 1606, Camerbouck Delft. Deze verwijzing heb ik nog niet gevonden.
 - 22 Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Raad van Brabant, dossiernr. 788.295. Met dank aan mevrouw Van Geloven.
 - 23 Kopie-extract van het huwelijkscontract van Willem de Bijde en Magdalena Moons (29-10-1597), opgemaakt door J. van Leeuwen, 19 januari 1610.
 - 24 De Sepia Hyperspectral Imager is ontwikkeld door Art Innovation in Oldenzaal, en alleen het Nationaal Archief beschikt momenteel over een dergelijk apparaat. Met dank aan Gijs Boink en Roberto Padoan van het NA.
 - 25 Zie Louis Sikking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden*. 3 Oktoberlezing (Den Haag 2003).
 - 26 Zie Thera Wijsenbeek, *Honger*. 3 Oktoberlezing (Den Haag 2006) en Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw*. 3 Oktoberlezing (Leiden 2008).

De belegering van Neuss, 1474-1475. Houtsnede uit Conradus Pfetisheim, Geschichte Peter Hagenbachs und der Burgunderkriege (Straatsburg, Heinrich Knoblochzer, 1477).

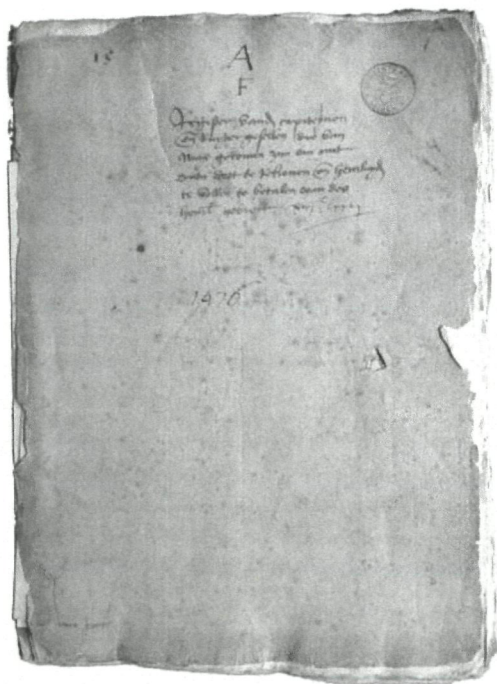
De deelname van Leiden aan de belegering van Neuss, 1474-1475

Harm von Seggern

In de late middeleeuwen behoorde Leiden dankzij haar omvangrijke textiel-industrie tot de belangrijkste steden van het graafschap Holland. Haar geschiedenis wordt sinds lang intensief onderzocht.¹ Evenals de andere Hollandse steden viel Leiden juridisch onder het gezag van de landsheer, de graaf van Holland, sinds 1433 van diens opvolger, de hertog van Bourgondië.² Soms zijn er echter duidelijke verschillen in de verhouding tussen de steden en hun heer. Van hertog Karel de Stoute (regeringsjaren 1467-1477) is bekend dat hij zijn vorstelijke machtspositie in een voor de 15de eeuw bijzondere mate versterkte en daarbij geen enkele rekening hield met aloude rechten van ondergeschikte machthebbers.³ Vooral de steden, ook Leiden, zouden dit ondervinden. De hertog schakelde de steden in bij de financiering van zijn hof en zijn leger, hij beperkte hun bevoegdheden bij de jaarlijkse raadsvernieuwing waar maar mogelijk, en de stedelijke ambten werden bezet door zijn partijgangers.⁴ Niet in de laatste plaats vorderde hij van de steden militaire hulp bij de vele oorlogen die zijn regeringstijd vanaf het begin kenmerkten. Dat geldt vooral voor de fase waarin het geluk op het slagveld zich tegen hem keerde.

Die fase begint met de belegering van het stadje Neuss, die zich elf maanden voortsleepte en uiteindelijk zonder succes bleef, als het ware een teken aan de wand voor de komende jaren tot aan de dood van Karel de Stoute in de veldslag voor Nancy op 5 januari 1477. De moderne geschiedwetenschap heeft zich meermaals met dit onderwerp beziggehouden, maar heeft zich daarbij dikwijls laten leiden door tijdgebonden voorstellingen.⁵ Deze bijdrage beoogt slechts een bron te introduceren die de aarzelende en afwachtende, zelfs afstandelijke en dilatoire deelname staft van de stad Leiden aan de Keulse stichtsvete, ofwel aan de 'Neusser oorlog'.

Dr. Harm von Seggern (1964) is
'Privatdozent' en sinds 2008 plaats-
vervangend professor voor Sociale en
Economische Geschiedenis aan de
Christian-Albrechts-Universität in Kiel.

Het 'Register van de hoofdlieden en ruiters die van Neuss zijn teruggekeerd'. Coll. RAL.

Die bron is het *Register vanden capiteynen ende ruytergesellen, die van Nuys gecomen zijn, om mit dien doot te rekenen ende hemluyden te vollen te betalen van des heml[uyden] gebrect*,⁶ dus het 'Register van de hoofdlieden en ruiters die van Neuss zijn teruggekeerd, om met hen te kunnen afrekenen en hun te kunnen betalen wat ze tekortkomen'. Het gaat om een papieren handschrift in kwarto-formaat, dat weliswaar slechts 29 bladen telt, maar waaraan een groot aantal blaadjes met aantekeningen, tussenberekeningen, lijsten, overzichten en dergelijke is toegevoegd, doorgaans in een kleine snel geschreven cursief met veel afkortingen, die een vlot begrip bemoeilijken. Als verdere bron is daarnaast de eigenlijke stadsrekening – of meer precies: de burgemeestersrekening – van het jaar 1474-1475 te gebruiken, omdat die eveneens belangrijke gegevens bevat over het Leidse contingent.⁷

De inmenging in de interne verhoudingen van het bisdom Keulen kende een lange voorgeschiedenis, die hier niet in detail wordt behandeld. Deze is te verkla-

ren door de expansieve belangstelling die reeds hertog Filips de Goede aan de dag legde.⁸ Uiteindelijk kwam het tot een belegering van Neuss, doordat hertog Karel de Stoute van Bourgondië zich op verzoek van de Keulse aartsbisschop Ruprecht van de Palts bemoeide met diens meningsverschillen met het domkapittel en de landstaten van het aartssticht. Kort na het beroemde en eclatante treffen tussen keizer Frederik III en hertog Karel de Stoute in Trier stelde de aartsbisschop van Keulen zich onder de bescherming van de Bourgondische hertog.⁹ Bij de landstaten speelden de vijf (hoofd)steden een leidende rol; naast Neuss zijn Bonn, Ahrweiler, Andernach en Linz te noemen.¹⁰ Pogingen van Karel de Stoute – in de zomer van 1474 – om Neuss aan de onderhandelings tafel te bewegen tot een erkenning van zijn bemiddelaarsrol, weerde de stad direct af; zij had politieke en militaire ruggensteun gevonden bij landgraaf Herman van Hessen, die zelf aanspraken maakte op het aartsbisdom Keulen en die een felle tegenstander was van Ruprecht van de Palts.¹¹ Pas nadat de verhouding met koning Lodewijk XI van Frankrijk was opgeklaard door de verlenging van de vrede met nog een jaar,¹² liet de Bourgondische hertog in de voorzomer van 1474 zijn leger het sticht Keulen binnenmarcheren en begon hij het beleg van Neuss, de belangrijkste plattelandstad in het aartsbisdom Keulen. Strikt genomen was de stad geen partij voor het Bourgondische leger. Toch kon de stad niet worden ingenomen, en sleepte de belegering zich voort tot in juni 1475 – nauwlettend gadeslagen in het Rijk en door heel Europa.¹³

Dat de Hollandse steden hun contingenten naar Neuss zonden, was geen vanzelfsprekendheid, maar geschiedde op uitdrukkelijk verzoek van de landsheer. De raad van Holland zond op 16 oktober 1474 – op dat tijdstip duurde de belegering al een kwartaal – vanuit Den Haag zeven boden met hertogelijke mandaten aan een hele reeks steden en landsheerlijke ambtsdragers. Met de mandaten werd alle *edelen, leenmannen ende mansmannen ende alle andere luyden, van wat state of condicie dat zij wesen mochten*, bevolen om zich binnen drie dagen na afkondiging van het gebod naar Maastricht te begeven, om van daaruit verder naar het Bourgondische leger te trekken.¹⁴ Van de Staten van Holland eiste de hertog niet alleen de leenmannen en de stedelijke milities, maar ook nog twaalf schepen en twee ‘baardzen’ (een bijzonder scheepstype). Deze zouden op kosten van het land worden gefinancierd.

Het opperbevel over de Hollandse leenmannen en stadsmilities was in handen van Jan van Boschuyzen, die uit een Leids patriciërs geslacht stamde.¹⁵ Hij was een van de weinige Hollanders die aan het hof van Karel de Stoute een hoge positie

bekleedden en het vertrouwen van de hertog genoten, om welke reden hij voor de betrekkingen tussen het graafschap Holland en de hertog een belangrijke, soms beslissende rol speelde. Dikwijls bemiddelde hij bij conflicten tussen de Hollandse steden en het hof.¹⁶ Dat het commando en daarmee ook het gezag over andere Hollandse edelen in zijn handen lag, werpt een tekenend licht op zijn verheven positie.

De stedelijke contingenten stonden onder leiding van edelen van het land. Een generatie later beschreef de zogenaamde *Divisiekroneik*, die aan Cornelius Aurelius wordt toegeschreven,¹⁷ dat – hier in volgorde van de bron, die is bepaald door de rang van de steden onderling zoals die in de 14de eeuw was vastgelegd¹⁸ – Dordrecht twee hoofdlieden (*Rutgher van Haer ende Cornelis Thomassoën*), Haarlem één hoofdman (*Willem van Scagen*), Delft één hoofdman (*Johan van der Bochorst*), Leiden drie hoofdlieden (over wie straks meer), en Amsterdam ook één hoofdman (*Henric Ackreman*) stuurden. Met drie hoofdlieden leverde Leiden dus het grootste aandeel.

We moeten ons de milities niet te groot voorstellen: van die van Haarlem is bekend dat zij slechts 24 mannen telde, en dat hoofdman Willem van Schagen – een jongere broer van de heer van Schagen – de leiding over zijn troepen pas na aanvankelijke weigering aanvaardde.¹⁹ Van deze kleine contingenten van de Hollandse steden was het Leidse met in totaal 69 manschappen de grootste, en dus ongeveer driemaal zo groot als die van Haarlem.

Wat vernemen we nu uit de burgemeestersrekening over de Leidse troep? Niet veel, moeten we toegeven. In de burgemeestersrekening zijn alleen lange lijsten met namen opgenomen. Vooraan worden de drie hoofdlieden genoemd: Dirk van Poelgeest, Gijsbrecht van Raaphorst en Floris van Alkmade, die ieder 80 £ 16 s. Hollandse groten (aldus de rekeningmunt) voor hun dienst ontvingen.²⁰ Daarop volgt over verscheidene bladen een naar de hoofdlieden geordende lijst van de 66 *ruytergesellen* die in de vendels dienst hebben gedaan, telkens met opgave van het aantal door hen bestede dagen en het daaruit resulterende daggeld;²¹ vervolgens een betaling aan de leenmannen en hun ruiters, die ook poorters van de stad waren en derhalve ook te lijden hadden onder een accijnsverhoging die de stad had opgelegd,²² alsmede een lijst van diegenen die hun uitrusting ter beschikking hadden gesteld en waren kwijtgeraakt en die hiervoor van de stad schadeloosstelling ontvingen.²³ De strijders kwamen een daggeld toe van 5 plakken ofwel 10 Hollandse groten, die maandelijks werden betaald, waarbij een maand voor dertig dagen werd gerekend, wat leidt tot een vergoeding van 10 £ Hollands.²⁴

Uit de bijnamen en toevoegingen die bij veel namen zijn geschreven, blijkt dat niet alle strijders uit Leiden zelf afkomstig waren: één kwam uit Weesp, twee uit Hoorn, dus uit West-Friesland, twee uit het dorp Hoogmade in de omgeving van Leiden, en ten slotte één uit Haarlem. De strijders waren dus slechts ten dele afkomstig uit Leiden zelf.

Omdat de strijders die voor Neuss lagen geen geld uit de kas van de hertog ontvingen, verlangden zij navorderingen van hun stad. Maar kennelijk had ook de stad haar eigen militie in eerste instantie niet van voldoende middelen voorzien. Zo vernemen we uit de burgemeestersrekening van een geldtransport: twee stadsknechten verlieten Leiden op 15 december 1474 en brachten geld naar Neuss, wat inclusief de terugreis negentien dagen duurde.²⁵ Waarschijnlijk is de betaling van soldij opgehouden, en moeten we voor de heenreis zes dagen rekenen, zodat de knechten op 20 december in het kamp voor Neuss aankwamen, zich daar een week ophielden, en vervolgens weer zes dagen naar hun vaderland terugreisden, waar zij dan aankwamen op 2 januari 1475, dus na negentien dagen.

Tegen het midden van december wilden de Hollandse steden de betaling van hun troepen staken. Dit keerde zich tegen de politiek van de hertog. Daarom ontmoetten de Hollandse hoofdsteden elkaar van 19 tot 21 december 1474 in Den Haag, om over deze aangelegenheid te spreken.²⁶ De Leidse burgemeesters kregen de kosten voor de reis vergoed. In de hierover opgestelde rekeningpost wordt uitvoerig op de nadere omstandigheden ingegaan: op de vergadering *wort overdragen van den luyde van wapene, dat elke stede zijn volc scrijven soude, dat men hemluyden voirtmeer geen betalinge doen en soude ende dat zij van mijnen genadigen heere betailt worden nae inhoudt sijnre mandementen*;²⁷ er werd dus besloten dat iedere stad zijn eigen krijgsvolk zou schrijven dat men hen voortaan niet meer zou betalen, maar dat zij volgens landsheerlijk mandaat hun vergoeding van de hertog zouden ontvangen.

Hiermee kwam vermoedelijk geen van de steden weg. Zoals de burgemeestersrekening immers laat zien, bleef Leiden zitten met de kosten van de troepeninzet. In de rekening, die pas na lange tijd – in 1478 – werd gereedgemaakt en afgesloten, en vervolgens in drie grote perkamenten codices geschreven,²⁸ werden de daggelden netjes ingeschreven. De tijdsperiode van drie jaar was weliswaar niet normaal,²⁹ maar kwam wel vaker voor. Zo werd in 1475 de rekening over het jaar 1472 voltooid.³⁰

Het 'Register van de hoofdliden en ruiters' geeft nu uitsluitsel. Voor een inter-

pretatie zij er allereerst op gewezen dat ook dit register pas naderhand werd aangelegd. Al op de omslag heeft een hand uit de 15de of vroege 16de eeuw in Romeinse cijfers geboekstaafd: *xiiij^c lxxvj*, dus 1476. Het register bevat slechts enkele gedateerde notities. Een nabetaling aan hoofdman Gijsbrecht van Raaphorst is een keer vastgelegd en gedateerd: *actum den eersten dach van maerte anno lxxvj bij Aernt Heerman ende Jacup vander Does*, dus 1 maart 1476,³¹ waarmee niet de datum van uitbetaling is bedoeld, maar de datum van vastlegging in een akte door de twee burgemeesters die in dit jaar regeerden. Verder staat op een andere plaats: *Memoriye gemaict om te bevinden van der betalinge die Symon Jude gedaen heft tvolc van wape[n], gemaict xiiij dage in januario anno lxxviiij* [14 januari 1478].³² Opnieuw heeft de datum geen betrekking op de uitbetaling, maar op de samenstelling van de lijst. We kunnen dus vaststellen dat dit register over een periode van meerdere jaren totstandkwam, namelijk parallel aan de redactie van de burgemeestersrekening, die zich immers uitstrekt tot in februari 1478.

Een monetaire bijzonderheid is dat de bedragen in het register in Rijnse gulden en in plakken werden opgesteld, dus in de gangbare en de in het bovenregionale betalingsverkeer wijd verbreide munteenheid van de keurvorsten van de Rijn en de eigenlijk alleen in de oude Nederlanden en Frankrijk gebruikelijke plakken of dubbele groten.³³ De burgemeestersrekeningen werden daarentegen gevoerd in Hollandse ponden van dertig groten ofwel vijftien plakken als rekenmunt.³⁴ De precieze koersverhouding van de Rijnse gulden tot de plak gedurende de belegering van Neuss kan aan de hand van de muntordonnantie van Karel de Stoute van 14 november 1474 exact worden achterhaald. De daar genoemde keurvorstergulden gold voor 23 stuiver (Frans: *patard*),³⁵ waarmee eveneens de dubbele groot of plak wordt bedoeld, wat dus 46 Vlaamse (enkele) groten oplevert.³⁶ Er is dus een bijzonderheid van de afrekening vast te stellen: voor deze extra rekening is niet de rekenmunt als basis genomen, maar de daadwerkelijk in omloop zijnde munt van het oorlogsgebied. De omrekening naar de munteenheid van de burgemeestersrekening bevindt zich helemaal voorin het register: *Beloopt die somme, dat die burgermeesteren betailt hebben die ruytergesellen, als zij binnen Leiden quamen van Nuys iij^c vj r[yns] gull[den] xj p[la]cken i_s³⁷ gro[ten], facit iij^c viij lb. xv s. viij d.*³⁸ Of daar wisselkosten toe behoren, kan niet worden uitgemaakt; deze komen noch in het register, noch in de burgemeestersrekening voor.

Zakelijk gezien gaat het er bij de verschillende lijsten en berekeningen die aan het register zijn toegevoegd om de verrichte dienstdagen te achterhalen en om

een overzicht te krijgen van de uitbetalingen die op verschillende tijdstippen waren gedaan.

Pas in dit register – niet in de burgemeestersrekening – lezen we dat het Leidse contingent op 6 november uit Holland vertrok. Dit is in dubbel opzicht van betekenis: ten eerste strookt dat met de militaire oproep, die in Holland namelijk al vanaf 16 oktober klonk. De bode van de Hollandse raad uit Den Haag kan vermoedelijk vrij vroeg, op 17 oktober, in Leiden zijn aangekomen en daar het hertogelijke bevel hebben laten verkondigen.³⁹ De hertog eiste dat binnen drie dagen aan de oproep gehoor werd gegeven.⁴⁰ Daarvan kon geen sprake zijn – integendeel: de hertogelijke eis voerde bij de Hollandse steden in eerste instantie tot onderhandelingen. Het is bekend dat zij zich op 20 oktober en een week later in Den Haag verzamelden voor gesprekken met de Hollandse raad, die er op aandrong dat de steden hun contingenten toch tenminste vrij spoedig afvaardigden.⁴¹ En zelfs toen duurde het nog tien dagen voordat de manschappen uit Leiden wegtrokken.

Ten tweede is de datum belangrijk voor de afrekening, want in Leiden eindigde het rekeningjaar op 10 november; op Martini begon het nieuwe rekeningjaar. Als gevolg daarvan viel de uitbetaling voor de eerste dienstmaand nog in het rekeningjaar 1473/74 en moet die ook daarin zijn opgetekend (helaas is deze burgemeestersrekening verloren gegaan). De tweede termijn moest dan dus vanaf 6 december worden betaald, en inderdaad werden de stadsknechten halverwege december afgevaardigd om het geldtransport te regelen. Hier rijst evenwel een vraag: hoe wist men in Leiden dat hun mensen die voor Neuss lagen geen geld van de hertog ontvingen? Een mogelijk antwoord staat in het register: daarin staat bij de daggeldberekening van een van de strijders, Jacob Martijnsz., de aanwijzing: *Der was hij int eerste wedder thuys comen iiij dagen, ende hij was thuys viij dagen ende int weder uutreysen was hij uut vj dagen, dat maken tsamen xviij dagen, die dagen ofgeslegen, soe comen Jacop voirs. c dagen;*⁴² Jacob Martijnsz. was dus eerst weer naar huis gekomen, wat vier dagen (voor de reis naar Leiden) duurde, waarna hij acht dagen thuis bleef, en voor de terugreis naar Neus had hij zes dagen nodig, wat tezamen achttien dagen oplevert, die hem in mindering werden gebracht, resteren honderd dagen.

Maar ook de tweede maandbetaling was niet voldoende, om welke reden op 14 januari 1475 opnieuw een van de stadsknechten, deze keer Willem Heynricxz., alleen *dair weder gesent wort [...] hemluyden wat te geven op rekeninge;*⁴³ dus opnieuw daarheen werd gestuurd om de Leidenaren wat geld op rekening te

*Karel de Stoute, hertog van Bourgondië.
Houtsnede uit Burgundische Legende (Basel,
Bernhard Richel, ca. 1477).*

geven, met de toevoeging de betaling nadrukkelijk (*naestelic*) van de hertog in te vorderen. Ook deze reis duurde negentien dagen, zodat Willem op 1 februari weer in Leiden zal zijn teruggekeerd. Maar opnieuw was het geld van geen kant genoeg. In februari 1475 klaagden de hoofdlieden dat zij nu in de derde maand gekomen waren en noch van de hertog noch van de stad voldoende geld ontvingen, zodat zij *in groter armoede ende ongenoichen mosten bliven leggen sonder betalt te worden*.⁴⁴ Hierover onderhandelde op 5 februari 1475 de Leidse vroedschap,⁴⁵ het uitgebreide stadsbestuur,⁴⁶ en dat besloot de hoofdlieden te schrijven dat zij zich verder tot de hertog moesten wenden om van hem de betaling op te eisen. Toch dacht de stad wel aan haar mannen. Men stuurde op 15 februari nog een keer een stadsknecht, nu Symon Jude, *met pennijngen [...] om betalinge te doen*, voor de derde maand onder deze burgemeesters, zoals het nauwkeurig in het register staat.⁴⁷ Deze reis duurde betrekkelijk lang, want pas op 12 maart, na 26

dagen, keerde Symon Jude in Leiden terug. Tegelijk deelde hij de hoofdliden mee dat verdere betaling in geen geval zou plaatsvinden en dat de strijders naar huis konden reizen zodra dat mogelijk was.⁴⁸

Dit nu was een bericht dat het moreel van de troepen slechts één kant op kon beïnvloeden. Het register staat daadwerkelijk enkele uitspraken toe over de terugreis van de strijders van Neuss. Bij het vendel dat stond onder leiding van hoofdman Floris van Alkemade staan namelijk bij de afzonderlijke strijders de data genoteerd waarop zij het legerkamp verlieten: op 2 februari de eerste, dan op 17, op 18 en op 19 februari telkens één strijder, vervolgens duurde het tot 7 maart tot weer iemand het vendel verliet, op 8 maart waren het meteen vier strijders, op 9 maart twee, op 11 maart weer één, op 12 maart weer vier, waarbij opgemerkt wordt dat zij met de *capiteyn* wegtrokken, en ten slotte verlieten de laatste twee het leger voor Neuss op 13 maart.⁴⁹

Slechts van een enkele strijder zijn de exacte vertrek- en aankomstdata te achterhalen: Gerrit Claisz. (met de bijnaam *der abdt*) had Leiden op 6 november 1474 verlaten en keerde pas op 24 maart 1475 samen met zijn hoofdman Dirk van Poelgeest weer terug, wat bij elkaar 131 dagen oplevert.⁵⁰

De teruggekeerde lieden ontvingen in Leiden een laatste betaling van de burgemeesters, waarbij steeds werd genoteerd dat ook de terugreis, die bij iederen op zes dagen werd begroot, was meegerekend.⁵¹

Daarmee is de geschiedenis van de troepenlevering evenwel nog niet helemaal beschreven. Resteert nog de vraag hoe groot de verliezen waren; of alle strijders dus terugkeerden. Helaas was dat niet het geval: Jan Walraven *wort doot geschoten opten xxvij^{en} februario* [27 februari 1475], *comt sijn erfnamen c xiiij dagen, facit xxviij⁵ r[yns] gul[den]*; ⁵² in de burgemeestersrekening wordt het feit dat het uitstaande geld aan de erfgenamen werd uitbetaald met geen woord vermeld.⁵³ Dit sterfgeval kan zijn veroorzaakt door de schermutselingen die plaatsvonden na de verovering van het Rijneland door de Keulse troepen op 17 februari, een bekende episode uit de lange belegeringstijd. Over verwondingen berichten de Leidse financiële documenten niets, daarentegen wel over schade aan de uitrusting. In totaal 43 strijders ontvingen van de stad een vergoeding voor beschadigde, vernielde of verloren geraakte wapenrusting; meestal ging het om losse zoekgeraakte bijlen, pieken en helmen. Slechts bij één van de strijders, Jan Aelwijnsz., staat een langere aantekening. Hij had zijn ijzeren helm verloren, zijn pantser was *gearget*, beschadigd, de *mouwen vermindert*, de lange armstukken in waarde verminderd.⁵⁴ Beschouwen we het beeld dat uit de burgemeestersrekening en het register naar

voren komt, dan schijnt de troepenlevering weliswaar een zeer grote financiële aderlating te zijn geweest, maar geen catastrofe. De totale kosten liepen op tot 2.100 £ 4 s. 8 d. voor het contingent militairen, en 128 £ voor het Leidse aandeel in de twaalf schepen en twee baardzen;⁵⁵ kosten die konden worden opgevangen door een verhoging van de accijns op bier voor twee jaar en door verkoop van renten.⁵⁶ Daarmee zou ook de vraag naar de financiering zijn beantwoord. De financiële processen tijdens het beleg van Neuss laten zich daarentegen heel goed begrijpen als, zoals we tegenwoordig vrijelijk kunnen zeggen, een slag voor de boekingstechniek. In totaal verrichtte de stad vijfmaal een betaling aan haar soldaten, driemaal moest geld naar Neuss worden gebracht. Daarbij was het niet eenvoudig om overzicht over de bestede dagen te houden. Afzonderlijke strijders hadden het legerkamp vroeger of later verlaten en waren naar huis gereisd, en zo loste het contingent dat voor Neuss lag langzaam op; van eind februari tot midden maart dwarrelden de strijders Leiden weer binnen. Dit alles moest nauwkeurig worden opgetekend, want de strijders werden naar dagen betaald. En zo moesten lijsten worden aangelegd van welke deelnemers wanneer welk bedrag hadden ontvangen, er moesten overzichten worden gemaakt van wie hoeveel dagen in dienst was, enzovoort, om een totaalafrekening te kunnen opstellen, die dan in de burgemeestersrekening werd opgenomen. Dit was het doel van het speciaal aangelegde register over de hoofdlieden en de ruiters; over het alledaagse oorlogsleven komen we uit deze bron zo goed als niets te weten.

Niet alleen in de Duitse literatuur wordt het beeld geschetst van een groot en superieur Bourgondisch leger van ongeveer dertien- à veertienduizend man,⁵⁷ dat de prestatie van Neuss verhoogde door te worden weerstaan. Maar het beeld dat uit de Leidse bronnen opdoemt, wijkt daarvan af en laat andere omstandigheden zien. Deze bronnen brengen een politiek issue aan het licht, namelijk de omstrede kwestie tussen de steden en de hertog over wie voor de kosten moest opdraaien. De steden weigerden gewoonweg de kosten voor hun rekening te nemen en verrichtten slechts tijdelijke betalingen, steeds met het oog daarop dat eigenlijk de hertog zou moeten betalen – wat deze echter uiteindelijk niet deed, zodat de stad dan toch moest bijspringen.

Resteert nog de vraag of de afstandelijke houding die Leiden zich ten opzichte van de oorlog van de landsheer aanmat, een uitzondering of de regel was. Die vraag is niet heel eenvoudig te beantwoorden, omdat de stedelijke milities die Karel de Stoute voor zijn veldtochten vorderde slecht onderzocht zijn. In ieder geval kunnen we erop wijzen dat de grote Vlaamse steden, Gent voorop, de her-

tog sinds 1471 geen eigen troepen ter beschikking stelden, maar zich door bedebetalingen vrijkochten en krijgsvolk monsterden in de omgeving van de stad,⁵⁸ terwijl bijvoorbeeld de stad Mechelen weliswaar aan de veldtocht naar Neuss deelnam, maar dan slechts gedurende de periode van eind oktober 1474 tot maart 1475.⁵⁹

Vertalen we de informatie die uit de Leidse bronnen naar voren komt naar de milities van de andere Hollandse steden, dan komen we op gezamenlijk misschien 200-250 manschappen, goedgunstig gerekend op zijn hoogst 300 man, die laat kwamen (in november 1475) en vroeg weer gingen (in februari/maart 1475). Nauwkeurig gebruik van de financiële bronnen laat de conclusie toe dat de gezonden troepen hoogstwaarschijnlijk geen grote militair-tactische betekenis zullen hebben gehad.

Noten

- Dit artikel is vertaald uit het Duits door Ed van der Vlist.
- 1 Samenvattend: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad I: Leiden tot 1574* (Leiden 2002).
 - 2 Louis Sicking, 'De integratie van Holland. Politiek en bestuur in de Bourgondische-Habsburgse tijd' in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland 1: tot 1572* (Hilversum 2002) 259-290.
 - 3 Aldus het meest recente overzicht door Werner Paravicini, "'Vernünftiger Wahnsinn". Karl der Kühne, Herzog von Burgund 1433-1467" in: Susan Marti, Till-Holger Borchert und Gabriele Keck (eds.), *Karl der Kühne 1433-1467. Kunst, Krieg und Hofkultur. Katalog der Ausstellung im Historischen Museum Bern / Bruggemuseum en Groeningemuseum Brügge* (Stuttgart 2008) 39-49. Uitvoerige biografieën: Henri Dubois, *Charles le Téméraire* (Paris 2004); Richard Vaughan, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy* (Woodbridge 2002), met een voorwoord door Werner Paravicini.
 - 4 J.W. Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen' in: Marsilje en Van Maanen, *Leiden I*, 66 e.v. (afdwinging van de bedeaftdracht, beïnvloeding van de schepenbenoeming 1472), 77 (verkoop van het schoutambt), 83 (bemoeiing met de burgemeesterkeuze 1475), 92 (afschaffing van de veertigraad 1472).
 - 5 Heribert Müller, "'Von welschem Zwang und welschen Ketten des Reiches Westmark zu erretten". Burgund und der Neusser Krieg 1474/75 im Spiegel der deutschen Geschichtsschreibung von der Weimarer Zeit bis in die frühen Bundesrepublik' in: Burkhard Dietz, Helmut Gabel und Ulrich Tiedau (eds.), *Griff nach dem Westen. Die 'Westforschung' der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum 1919-1960* (Münster / New York / München / Berlin 2003) 137-184.
 - 6 Aldus het opschrift op de omslag; Regionaal Archief Leiden (RAL), Secretariefarchief van Leiden 1253-1575 (SA I), inv.nr. 1023, fol. 1r.
 - 7 RAL, SA I, inv.nr. 550, over Neuss in het bijzonder fol. 115v-123v. J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477* (Hilversum 1985) 136 noot 106 wijst er op dat er voor het jaar 1475 ook een 'blaffert' is overgeleverd, een op papier geschreven conceptrekening (RAL, SA I, inv.nr. 551).
 - 8 Vaughan, *Charles the Bold*, 313 e.v.
 - 9 Ibidem, 318.
 - 10 Ibidem, 315 e.v.
 - 11 Ibidem, 317 e.v. Zie voor hem: Maria Fuhs, *Hermann IV. von Hessen, Erzbischof von Köln 1480-1508* (Köln/Weimar/Wien 1995), over de stichtsvete p. 44-72.
 - 12 Vaughan, *Charles the Bold*, 319.
 - 13 De afzonderlijke gebeurtenissen bij Joseph Lange, 'Pulchra Nussia. Die Belagerung der Stadt Neuss durch Herzog Karl den Kühnen 1474/75' in: Neuss, *Burgund und das Reich* (Neuss 1975) 9-190. Vaughan, *Charles the Bold*, 312-345.
 - 14 Harm von Seggern, *Herrschermedien im Spätmittelalter. Studien zur Informationsübermittlung im burgundischen Saal unter Karl dem Kühnen* (Ostfildern 2003) 247 e.v.; citaat op p. 248 met noot 70 en verwijzing naar bijlage 14 a, p. 433 e.v.; J.G. Smit (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544. III: 1467-1477* (Den Haag 1998) 317 e.v., nr. 295c.

- 15 Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 301.
- 16 Een biografische schets bij Hanno Brand, 'Floris en Jan van Boschuijsen. Leidse edelen aan het Beierse en Bourgondische hof', *Leidschrift* 14 (2000) 64-99, in het bijzonder 78-98, over Neuss 93 e.v.; Janse, *Ridderschap in Holland*, 177, 301, 331 en 344; Von Seggern, *Herrschermedien im Spätmittelalter*, 350-352.
- 17 [Cornelius Aurelius], *Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt* (Leiden 1517), fol. 348v-349r (hier naar het exemplaar in de Universiteitsbibliotheek van Leiden, 1368 B 19). Zie voor dit belangrijke historiografische werk: Karin Tilmans, *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum 1988).
- 18 Over de rangorde: J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven 1995) 490-493.
- 19 Janse, *Ridderschap in Holland*, 301: als vergoeding ontving hij een nieuwe tabberd en een daggeld ter hoogte van 12 stuivers.
- 20 RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 116r: *Uutgegeven ende betailt den drien capeteynen mitten sesendeveertich ruytergesellen die van der stede weghen mijn genadigen heer gelijcken die andere steden van Hollant te dienste gesent waeren voir Nuys, als van drie maenden ende xj dagen tijts ende sommige min dagen nader eerster maent die betailt woirde bij den burgermeesteren van den jaere lxxiiij ende in hoire rekeninghe gerekent hebben, soe zij doe uutreysden, ende began upten v^{en} dach van novembri anno lxxiiij [6 november 1474] ende eynde die eerste maent upten v^{en} dach in decembri dairan volgende [5 december 1474]. Van welke drie maenden ende xj dagen begonnen opten vjen dach van decembri anno lxxiiij [6 december 1474] dese burgermeesteren hemluyden betailt hebben als bij den gerechte ende vroescip geconsenteert is soe wel van den leenmannen dat poorteren zijn als dengenen die van der stede wegen uutwaeren, soe hemluyden geloeft was, doe zij uutreysden indien mijn genadige heere hemluyden niet en betailde dat men se in den velde niet en soude laten gelijk van man te man hier na bescreven staet.*
- 21 Ibidem, fol. 116v-118v.
- 22 Ibidem, fol. 119r-120r, hier fol. 119r: *Ende alsoe die leenmannen, poorteren van Leyden, den gerechte ende vroescip te kennen gaven dat zij mits den groten costen van den diensten die zij deden voir Nuys verderflic worden ende zij mitter stede overal mede gouden in den lasten van der stede als wel in der verhoginge van den exsijsen ende mede van der stede ruyters als andere, soe worde mitten selven bij der vroescip overdragen dat men die ruytergesellen van den leenmannen dat poorters zijn oick mede betalen soude van der stede wegen, dus soe hebben dese burgermeesteren die ruyteren van den leenmannen mede betailt van sulken dagen ende tijde als hier nae volcht.* De accijnsverhogingen van het jaar 1475 worden kort vermeld door Marsilje, *Het financiële beleid*, 118 en 140-147.
- 23 RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 120v-123r, hier fol. 120v: *Uutgegeven ende betailt denghenen die hoir harnassch hebben gelient ende niet weder gebrocht noch geleverd en is als hier nae volcht.*
- 24 RAL, SA I, inv.nr. 1023, fol. 2r.
- 25 RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 87v: *Item upten xvi^{en} dach in decembri [15 december 1474] worden gesent Willem Heynricxz. die weldige ende Symon Jude der stedeknechte tsamen aen die capeteynen ende ruytergesellen die van der stede wegen ende van der leenmannen wegen lagen bij mijn genadigen heer in den belegge*

voir Nuys, om die hoir soudent te betaan van der anderde maent die zij uut lagen, also Willem die weldige voirs. alle die gelden hadde ontfangen van den capeteynen ende voir alle die ruytergesellen die mitten capeteynen uut waeren beyde van der stede ende van den leenmannen. Ende waren uut xix dagen, des is Willem voirs. sdages gegeven x placken ende Symon Jude viij placken, facit tsamen xxij lb. xvj s.; en aldaar fol. 115v: *Item betailt bij Willem Heynricxz. de juwelier [sic] den capeteynen, van dat hem gebrac doe zij van Leyden opreysden nae Nuys van uncosten, soe Symon Jude dit doe mit hemluyden gesent was, om die onkosten van der stede wegen te betalen mit gelts genoich mede gegeven. En was ij lb. xiiij s. x d., facit xxj lb. xvij s. viij d.*

- 26 Smit, *Dagvaarten*, 323 e.v., nr. 301; RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 138v: het gerecht en de vroedschap vergaderden al op 12 december 1474.
- 27 Smit, *Dagvaarten*, 324, nr. 301c.
- 28 RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 156r: *Dese rekeningen is gedaen upten xij^{en} dach in februario anno lxxviij [13 februari 1478] ende is geloest ende gesloten bij den gerechte regierers ende vroescip opten vijften dach in maerte int jair voirs.* [5 maart 1478]; zie voor het slot van de rekening onder de rubriek *alrehande uitgeven*, fol. 153r: *Item hebben dese burgermeesteren te coste gedaen ter wijlen dat zij over die rekeninge geseten hebben ende int sluyten van der rekenijnghe als gewoonlik is x lb.; over het schrijven van de rekening aldaar, fol. 153r: Item, den clerck die de rekeninge heeft helpen schrijven als gewoonlik is, gegeven te huesschede ij lb.; verder over verlichting fol. 148r: Item, binnen desen jaere [1478] upten huysse gehadt an kairssen ende mits dat men op die rekenkamer over die rekeninge te maken behoift heeft als gewoonlik is, xx s.* Verdere verwijzingen naar het

omvangrijke schrijfwerk aldaar, fol. 149r, onder de rubriek *Toen dat totter rekeninghe behoirt*. Sinds 1449 werden drie exemplaren van de burgemeestersrekeningen vervaardigd: een voor de burgemeester, het tweede voor de vroedschap en het gerecht, het derde voor de 'royeermesters', de uit acht medeleden bestaande controlecommissie van de vroedschap, aldus Marsilje, *Het financiële beleid*, 135 e.v.

- 29 Marsilje, *Het financiële beleid*, 125 e.v., de bredere context zoals de eindafrekening en het afhoren van de rekening door de vroedschap p. 125-128, verschil tussen de hoofdrekening (*principael boeken van der rekeninge*) en andere vormen, concepten enz. p. 135-140.
- 30 RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 141v: *Item upten xvij^{en} dach in augusto [18 augustus 1475] waeren tgerecht ende vroescip opter stedehuys alsoe men doe dede die rekenijnghe van den jaere lxxij [...]*.
- 31 RAL, SA I, inv.nr. 1023, fol. 6r (in de marge linksboven). Zo ook aan hoofdman Floris van Alkmade aldaar, fol. 8r: *Actum v dage in septembri anno lxxv [5 september 1475] bij Jan van Zonnevelt ende Pieter Jan Mairtijnsz., beneden in der scrijfcamer.*
- 32 Ibidem, fol. 16r (in de marge linksboven).
- 33 Over de plak, waarvan de naam is afgeleid van het Franse 'plaque' (dun stuk metaal, blik; vgl. ook 'plquette'), zie: Friedrich Frhr. von Schrötter (ed.), *Wörterbuch der Münzkunde* (Berlin 1970) 521, s.v. Plack, en 82, s.v. Botdrager. Correcties bij Hans Enno van Gelder, 'Botdragers en plakken', *Jaarboek voor munt- en penningkunde* 56/57 (1969) 117-122. In de tweede helft van de 15de eeuw speelde de plak vooral in het Gelderse en Overijsselse muntwezen een centrale rol, aldus Van Gelder, 'Botdragers en plakken', 119. H. Enno van Gelder, 'Münzvaluation in Deventer und Dort-

- mund 1488/89' in: Peter Berghaus en Gert Hatz (eds.), *Dona numismatica. Festschrift für Walter Hävernich* (Hamburg 1965) 281-300. Dirk Jan Henstra: *The evolution of the money standard in medieval Frisia. A treatise on the history of the systems of money of account in the former Frisia (c. 600-c. 1500)* (Groningen 2000) [niet gepubliceerd, op internet onder <<http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/arts/2000/d.j.henstra/>>], in de index onder 'plak'.
- 34 Marsilje, *Het financiële beleid*, 233.
- 35 Schrörter, *Wörterbuch*, s.v. Stüver, 668, over de in het Westfaalse gebruikelijke stuiver p. 667 e.v., beide artikelen enigszins onnauwkeurig.
- 36 Peter Spufford, *Handbook of medieval exchange* (London 1986), over de Rijns-gulden p. 240-259, de omrekening in Vlaamse groten p. 255: 1 Rijns gulden = 46 Vlaamse groten = 23 stuiver. H. Enno van Gelder, 'Nederlandse munttarieven 1474-1499', *Jaarboek voor munt- en penningkunde* 82 (1995) 38 (koerstabel); op p. 31 verwijst hij naar een ingrijpende verandering in de ruilvoeten van de Nederlandse stukken door Karel de Stoute in het jaar 1474. Van Gelder, 'Botdragers en plakken', 119 noemt voor de jaren 1468 en 1488 als omrekenwaarde voor de Rijns gulden 160 plakken. De exacte verbreiding van de muntordonnantie van 1474 zou uitvoerig moeten worden onderzocht, vgl. in methodisch opzicht met de ordonnantie van het jaar 1467, die Karel de Stoute na het begin van zijn regering uitvaardigde: Harm von Seggern, 'Zur Publikation von Münzordnungen im 15. Jahrhundert' in: Karel Hruza en Paul Herold (eds.), *Wege zur Urkunde, Wege der Urkunde, Wege der Forschung* (Wien/Köln/Weimar 2005) 205-223.
- 37 *s* is het teken voor een half.
- 38 RAL, SA I, inv.nr. 1023, fol. 1v.
- 39 Von Seggern, *Herrschermedien im Spätmittelalter*, 435, nr. 14d: reis van de hertogelijke bode Jacob Baerntsz. van Den Haag naar Leiden, Gouda, Oudewater, Woerden, Schoonhoven, Leerdam, Heukelom en Asperen, waarvoor hij zeven dagen nodig had.
- 40 Ibidem, 434 e.v., nr. 14a en aldaar, p. 247 e.v.
- 41 Ibidem, 248 e.v.
- 42 RAL, SA I, inv.nr. 1023, fol. 4r. In de stadsrekening RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 119r: *Jacop Mairtijnsz. van xlvj dagen, maken xj5 r[yns] gulden, facit xv lb. vj s. viij d.* De vraag waarom met hem in de burgemeestersrekening slechts 46 dagen worden afgerekend, kan niet worden beantwoord; eventueel reisde hij nog een keer van Neuss naar Leiden.
- 43 RAL, SA I, inv.nr. 1023, fol. 2v. Ook in de stadsrekening RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 88r: *Item op sunte Pontiaens dach [14 januari 1475] worde Willem Heynricxz. die weldige gesent int heer voir Nuys mit if ponden paymente om dair mede die capeteynen ende ruytergesellen die dair lagen een deels te betalen op rekeningen van der derder maent. Ende was uut xix dagen, hem sdages gegeven x plakken, facit xij lb. xij d. iiij d.*
- 44 RAL, SA I, inv.nr. 1023, fol. 2v.
- 45 Vermeld ibidem, fol. 2v. In de stadsrekening gesteld op 6 februari 1475 (RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 138v).
- 46 Over de vroedschap zie: Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden 1420-1510* (Leuven/Apeldoorn 1996) 54-61; Marsilje, *Het financiële beleid*, 54-57; Dick E.H. de Boer, 'Die politische Elite am Ende des Mittelalters. Eine Zwischenbilanz' in: Heinz Schilling en Herman Diederiks (eds.), *Bürgerliche*

Eliten in den Niederlanden und in Nord-westdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit (Köln/Wien 1985) 85-110.

- 47 RAL, SA I, inv.nr. 1023, fol. 3r: [...] *de iijde maent onder dese burgermeesteren gevallen* [...]. Deze reis is ook te vinden in de stadsrekening RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 88v: *Item des dincxsdaes nae grote vastelavont, xv dagen in februario* [15 februari 1475], *woirt Symon Jude gesent mit brieve ende mit gelde an die capeteynen ende luyden van wapen die van der stede wegen lagen voir Nuys, om dair te betalen hoir souden ende te verwerven brieve van die leenmannen van Leyden dat zij gepassert waeren in der ordinancie ende wapenschouwinge van manne te manne ende van man te man. Ende dairof dat Symon voirsc. wederomme brieven brochte. Ende was uut in vaeren, merren ende keeren, soe hij lange wachte vor hij bescheyt mochte gecrigen xxvij dagen, hem sdages gegeven viij placken, facit xiiij lb. xvij s. iiij d.*
- 48 RAL, SA I, inv.nr. 1023, fol. 3r: [...] *dat zij hem nae huys souden opt eerste dat zij mochten* [...].
- 49 Alle gegevens naar ibidem, fol. 8r-9v.
- 50 Ibidem, fol. 11r: *toich uut vj dagen in november anno lxxiiij* [6 november 1474] *ende quam mitten capiteynen thuis xxiiij dagen in maerte anno lxxv* [24 maart 1475], *maict den tijt van c xxxj dagen, sdages v pl., facit xxxij r[yns] gul[den] xv pl[acken].*
- 51 Ibidem, fol. 18r-19v: *Dit navolgende is tgene, dat die burgermeesteren betailt hebben den gesellen, als zij van Nuys quemen.*
- 52 Ibidem, fol. 14r.
- 53 RAL, SA I, inv.nr. 550, fol. 118v: *Jan Walraven van ij maenden ende xxiiij dagen, maken xxj r[yns] gulden, facit xxviiij lb.*
- 54 Ibidem, fol. 122r: *Item Jan Aelwijnsc. den tollenaar gegeven voir een yseren hoet, die after gebleven is ende voir dat zijn panser gearget is soe alst gecort, geenget ende die mouwen vermindert zijn ende voir een boetscovel, dairof hem een quad crage voir weder gelevert is, ende mitten voirs. Jan overgecomen is om lij placken, facit iij lb. ix s. iiij d.*
- 55 Marsilje, *Het financiële beleid*, 308.
- 56 Ibidem, 270 over de verhoging van de bieraccijns in het jaar 1475, over alle accijnzen p. 267-276, ook in de samenvatting op p. 316, verder de tabel met inkomsten uit accijnzen op p. 251, en het jaaroverzicht 1475 op p. 263.
- 57 Dieter Schmidt-Sinns, *Studien zum Heerwesen der Herzöge von Burgund 1465-1477*. Phil. Diss. Masch. (Göttingen 1966) 148 e.v., noot 1 op p. 149. Zo ook Lange, 'Pulchra Nussia', 28.
- 58 Vaughan, *Charles the Bold*, 219 e.v.
- 59 W. van den Steene, 'De deelneming van de Mechelse schutters aan het beleg van Neuss 1474-1475. Een erelijst van teruggekeerde gildebroeders van St. Sebastiaan', *Taxandria. Jaarboek van de Koninklijke Geschieden Oudheidkundige Kring van de Antwerpse Kempen*, N.R., 57 (1985) 185-197 geeft een herinneringsgedicht uit van het Sint Sebastiaansschuttersgilde met een naamlijst van overledenen. De afvaardiging vond pas eind oktober 1474 plaats, lang nadat Karel de Stoute zich al in augustus bij de stad had beklaagd over de trage troepenwerving (ibidem, 186); 36 schutters sneuvelden tijdens de oorlogshandelingen (ibidem). Reeds in maart 1475 verbrak het verbond (ibidem, 187). Zie verder een reeks brieven van de hertog aan de stad met de eis om verdere materiële ondersteuning bij P.-J. van Doren, *Inventaire des archives de la ville de Malines III* (Malines 1865) 208-218, nrs. 242, 244, 246, 251, 253 en 254.

De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw

Enkele kanttekeningen

R.C.J. van Maanen

Bevolkingscijfers vormen een belangrijk onderdeel van historisch onderzoek. Dat geldt ook voor Leiden, dat in bevolkingsaantal in het begin van de 17de eeuw opklom tot de tweede stad van de Republiek, na Amsterdam. Demografisch onderzoek is echter een uiterst lastige materie. Vandaar dat veel auteurs zich daar niet zelf aan wagen, maar de cijfers overnemen uit reeds bestaande publicaties. Deze oudere werken worden zodoende als het ware gecanoniseerd. Van oudsher betrof dat het werk van Posthumus over de geschiedenis van de Leidse textiel-industrie, waarin hij tevens ruimschoots aandacht schenkt aan demografische ontwikkelingen.¹ In 1975 nam Van Oerle de fakkel over.² In zijn magnum opus over de ruimtelijke ontwikkeling van de stad tot circa 1675 wijdde hij in het kader van de aanwas van de huizenvoorraad aandacht aan de bevolkingsomvang. Hij deed wel nieuw onderzoek naar de woningvoorraad, maar ontleende zijn kennis over het inwonertal aan de bestaande literatuur, waarbij hij als eerste gebruik kon maken van een artikel van Daelemans over de volkstelling van 1581.³ Sedert 2003 fungeert de bijdrage van Noordam in *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* als canon voor het bevolkingstal tijdens de Republiek.⁴ Hij baseerde zich op nieuw eigen onderzoek en kon bovendien gebruikmaken van enkele recente publicaties.⁵ Zodoende kon hij het beeld van Posthumus corrigeren. Elders heeft hij een nieuwe visie gelanceerd ten aanzien van de bevolkingsomvang van circa 1500, die ook regelmatig geciteerd wordt.⁶

Er zijn echter wel kanttekeningen te plaatsen bij het nieuwe beeld. In de 16de en 17de eeuw is driemaal een telling gehouden, met als doel inzicht te hebben in de totale omvang van de Leidse bevolking, in 1574, 1581 en 1622. Om de

Rudi van Maanen is hoogleraar
Stadsgeschiedenis, in het bijzonder van
Leiden, en oud-adjunct-archivaris van het
Regionaal Archief Leiden.

De pest in de gedaante van een furie. Reliëf boven de poort van het Pesthuis in Leiden, door Rombout Verhulst, 1660. Foto Ed van der Vlist.

demografische ontwikkeling van met name de periode voorafgaand aan 1574 en na 1622 te leren kennen, staan ons dergelijke registraties niet ten dienste. Wel hebben we andere bronnen ter beschikking, zoals belastingkohieren en onroerendgoedregistraties. Om vanuit die bronnen tot een inwonertal te komen, moeten we gebruikmaken van een reductiefactor, het gemiddelde aantal bewoners per huis, of het aantal leden van een huishouden. En daar zit het probleem. Voortschrijdend inzicht heeft telkenmale tot andere reductiefactoren geleid. Het meest recent heeft Noordam zich met deze problematiek beziggehouden. Allereerst betoogde hij dat bij een stijgend inwonertal de huishoudensomvang groter werd, en dat bij een dalend inwonertal de tegenovergestelde tendens bestond.⁷ Vervolgens paste hij dit principe toe op Leiden. Voor 1500 hanteerde hij een reductiefactor 4.⁸ Voor de tijd van de Republiek maakte hij gebruik van verschillende getallen, afhankelijk van de economische toestand van de stad: de factor 5,4 voor perioden van groei, 5 voor jaren van afzwakking (kort voor 1675) en 4,3 voor perioden van achteruitgang (na 1675).⁹ De factor 5,4 komt overeen met de gemiddelde bewoning van de Leidse huizen in 1601, zoals die door mij is berekend;¹⁰ de factor 5 met de gemiddelde woonbezetting in 1622, reeds becijferd door Posthumus.¹¹ De crisisfactor 4 gebruikte Noordam naar analogie van de gemiddelde huishoudensgrootte in 1574 (4,1) en de gemiddelde *gezins*grootte in 1581 (3,86). Deze factor blijkt ook weer geldig in 1748, toen een huis gemiddeld door 4,1 personen bewoond werd.¹² Berekeningen voor steden elders leveren dezelfde factoren op.¹³ Ik houd de vier reductiefactoren van Noordam aan, maar door een andere interpretatie van de economische situatie ontstaan nieuwe uitkomsten.

Een kritische analyse van de bronnen en van het werk van de verschillende auteurs, een herziening van de te gebruiken reductiefactoren en enkele nieuwe invalshoeken, leiden tot een bijstelling van het huidige beeld van de Leidse bevolkingsontwikkeling in de 16de en 17de eeuw.

Ik hanteer in dit artikel de chronologie als leidraad, uitgaande van het bevolkingsaantal van circa 1500. Behalve de momentopnames wil ik vooral – overeenkomstig Noordam trouwens – de bevolkingsontwikkeling onder de loep nemen. Daarbij zal ik de analyse van de opeenvolgende demografische gegevens plaatsen in de context van de sociaaleconomische ontwikkeling van Leiden. Mijn bespiegelingen gaan niet verder dan eind 17de eeuw.

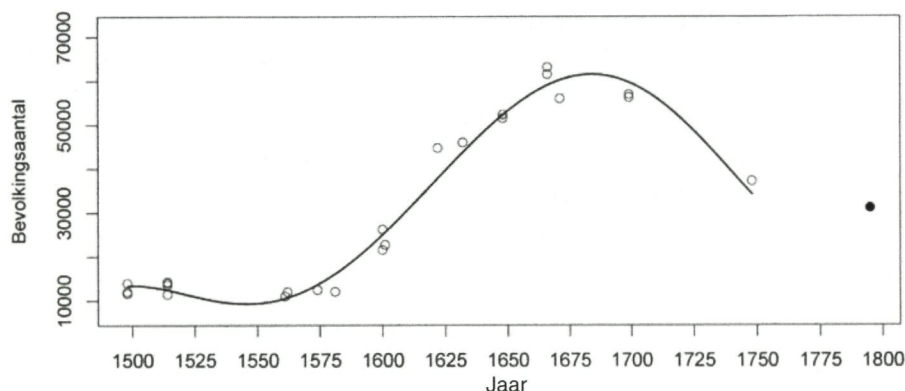
De bevolking circa 1500

Voor de jaren rond 1500 zijn er enkele vaststaande gegevens, die een calculatie mogelijk maken. Maar door interpretatieverschillen lopen de schattingen van de verschillende auteurs juist uit elkaar.¹⁴

In een – overigens ongeannoteerd – artikel berekende De Boer in 1973 de bevolkingsomvang van rond 1500. Op grond van het aantal communicanten in 1514 kwam hij tot een bevolking van 14.250 mensen, en op basis van het aantal haardsteden in 1498 op slechts iets minder, namelijk 14.100. Hij ging uit van de *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant*. Daarin wordt het aantal van 3.017 haardsteden genoemd, dat de burgemeesters hadden opgegeven als het aantal dat in 1498 geteld was ten behoeve van een belastingaanslag. Het aantal communicanten was in 1514 door de pastoors van de Pieterskerk, de Hooglandse kerk en de Vrouwekerk tezamen geschat op 9.550. Zijn reductiefactoren ontleende De Boer aan onderzoek dat voor Noord-Holland benoorden het IJ was gedaan: 67 procent van de stedelijke bevolking was communicant, en een haardstede werd gemiddeld bewoond door 4,7 persoon.¹⁵

Noordam beschouwde het aantal van circa 14.000 veel te hoog. In zijn artikel 'Leiden in last' uit 2001 ging hij uit van het kohier van de genoemde aanslag van 1498 zelf, dat een aantal van 3.010 huishoudens bevatte. Het grote verschil met De Boer ligt echter in het door hem gebruikte reductiegetal van 4. Dat levert namelijk een bevolking op van iets meer dan 12.000 zielen. Dit aantal wijkt nauwelijks af van wat Posthumus in 1908 op een geheel andere manier berekende, zij het dat het (naar boven afgeronde) getal 12.000 bij hem inclusief 460 geestelijken is.¹⁶

Noordam legt er de nadruk op dat een juiste bevolkingsschatting van rond 1500 van groot belang is voor de sociaaleconomische interpretatie van de 16de eeuw tot aan het Beleg. Het traditionele idee was dat deze gehele periode een lange economische depressie was. Maar recentelijk is dat beeld bijgesteld door Kaptein in zijn dissertatie over de Hollandse textielnijverheid. Na 1498 trad er juist expansie op en van depressie kan pas gesproken worden vanaf circa 1550. De Leidse ontwikkeling blijkt echter niet geheel parallel te lopen met het geschatte beeld voor heel Holland. Noordam worstelt met de relatie tussen de economische en de demografische ontwikkeling, omdat hij voor 1561 een lager bevolkingsetal schat dan in 1498, namelijk 11.000, maar het aantal in 1574 weer hoger is, ja zelfs hoger dan in 1498 (12.456).

Grafiek 1. Bevolkingstrend op basis van diverse berekende bevolkingsaantallen (zie bijlage 1).

Behalve Kaptein heeft ook Brand recentelijk gepubliceerd over de Leidse economische situatie in de late 15de en vroege 16de eeuw.¹⁷ Daaruit komt het beeld naar voren dat de productie van circa 1490 tot ongeveer 1525 eerder toedan afnam. Maar deze grotere afzet betekende geen economische vooruitgang. Integendeel, sedert het eind van de 15de eeuw verslechterde het ondernemersklimaat, stegen de prijzen van grondstoffen en van levensmiddelen, en kwam de stad terecht in een financiële crisis. De drapeniers zochten het in mindere kwaliteit wol en minder wol in een stuk laken, om de nering gaande te houden. Vanaf 1530 ging de stagnatie vrij plotseling over in een recessie, die vanaf de jaren '40 heel hard ging. Tot enkele jaren na het Beleg is er van een opleving geen sprake.

Noordam ontleende zijn reductiefactor 4 aan de crisisperiode rond 1574. Voor dat jaar was 4,1 berekend als gemiddelde bezetting van een huis. Voor 1581 was als gemiddelde huishoudensgrootte 3,86 berekend. Het is echter de vraag of dit laatste cijfer geschikt is als omrekenfactor naar een totale bevolking, immers degenen die niet tot een huishouden behoorden, zijn er niet in verdisconteerd. Het gemiddeld aantal bewoners per huis lag in 1581 hoger, rond de 4,3. Ik kom daar nog op terug.

Maar afgezien daarvan is het de vraag of het reductiegetal van een crisisperiode wel mag worden toegepast op de jaren rond 1500. Zoals we hebben gezien, heeft Noordam in een latere publicatie verschillende reductiefactoren gebruikt voor perioden van groei, stagnatie en achteruitgang, 5,4, respectievelijk 5 en 4,3. Ik

ben geneigd als uitgangspunt te nemen dat de stad in 1498 weliswaar in economisch opzicht in achteruitgang verkeerde, maar dat er nog geen langdurige malaise achter de rug was. Ik zou dus liever de factor 4,3 dan 4 willen toepassen. Dat leidt tot een berekening van 13.000 mensen op dat moment. En dat lijkt me dan een minimum, aangezien de geestelijkheid en de *knegten, joncwijven ende andere drooge dienaers* van een jaarlijkse aanslag vrijgesteld waren.¹⁸ Die dienst-knechten, dienstmeisjes en dergelijk eenvoudig personeel zullen doorgaans van een huishouden deel uitgemaakt hebben, hetzij als gezinslid, hetzij als inwonend personeel. Zij zijn derhalve merendeels verdisconteerd wanneer met een reductiefactor voor het aantal personen per huishouden wordt gerekend. Met de geestelijkheid ligt dat anders. Er waren zeventien kloosters in de stad, een kapittel en de parochiegeestelijkheid van de Pieters-, de Hooglandse en de Vrouwekerk. Overvoorde noemt met enige stelligheid een aantal van 5 à 600 reguliere geestelijken aan het eind van de 15de eeuw.¹⁹ Merkwaardigerwijs publiceert hij hierbij een overzicht waaruit blijkt dat er in 1507 in acht kloosters 382 kloosterlingen woonden. Hij voegt een schatting toe van 410 bewoners in tien kloosters in 1498. Geëxtrapoleerd naar de zeventien conventen zou dat een getal van 697 (1498) of 816 (1507) opleveren. Iets eerdere of latere aantallen die bekend zijn van de niet opgenomen kloosters geven geen aanleiding sterk van het berekende gemiddelde af te wijken. Ook het aantal seculiere geestelijken moet beduidend geweest zijn. Naast de 25 kapittelheren van de St. Pancraskerk waren er de bedienaren van de vicarieën, de kapelaans en vice-kapelaans voor de memories en getijden en de pastoors. Dat aantal moet op minimaal 100 geschat worden.²⁰ Kortom, er moeten rond 1500 zo'n 8 à 900 geestelijken in de stad geweest zijn.

In mijn optie betekent dit dat er toen dus een kleine 14.000 mensen in de stad woonden.

Bevolking in de 16de eeuw tot aan het Beleg

In 1514 verklaarden de burgemeesters ten behoeve van een onderzoek naar de financiële toestand van de stad dat er in 1498 3.017 haardsteden waren. Dit komt (inderdaad) overeen met het aantal huishoudens dat in 1498 was aangeslagen. Over 1502 melden zij slechts 976 aangeslagen huishoudens. Op zich wijst dat niet op bevolkingsafname, maar op een andere vermogensverdeling. Zij zeiden er echter bij dat de *huysen zedert die tijdt niet gemeerdert, maer meer gemin-dert* zijn. De geraadpleegde geestelijken van de drie Leidse parochiekerken gaven ook aan dat het aantal communicanten de laatste tien jaar *niet zeer gemeerdert*

was, maar eerder verminderd. Het beeld komt naar voren van een stagnerende, licht teruglopende bevolking. Interessant is dat de kapelaan van de Hooglandse kerk wijst op de pestepidemie van 1509, waarbij wel 2.500 mensen omgekomen zijn. Hij stelt dan ook dat er nogal grote schommelingen in het aantal communicanten zijn geweest in zijn tijd, soms wel een verschil van 4 à 500 per jaar.

Op basis van de genoemde 9.550 communicanten en een reductiegetal van 67 procent kwam De Boer op een bevolkingstal van 14.250 personen. Dat is dus iets hoger dan het door mij geschatte getal van een kleine 14.000 in 1498. De omstandigheden wijzen er echter op dat er in wezen in 1514 niet meer mensen in de stad gewoond zouden moeten hebben dan in 1498, immers de economie stagneerde, het aantal huizen was verminderd en het aantal communicanten waarschijnlijk ook.²¹ Vermoedelijk ligt het percentage communicanten iets hoger dan 67.²² Bij 70 procent zou het inwonertal op 13.642 komen, en de gemiddelde woonbezetting van een huis op 4,5.

Uit het derde kwart van de 16de eeuw staan ons enkele bronnen ter beschikking die niet alleen een redelijke indicatie van het bevolkingsaantal kunnen geven, maar ook van de bevolkingsontwikkeling. Ten behoeve van de aanslag van een tiende penning op de huurwaarden van onroerende goederen werden in 1558 of 1559 nieuwe belastingkohieren aangelegd.²³ Hierin figureren nog steeds 3.017 percelen (huizen, boomgaarden en tuinen, maar exclusief openbare gebouwen en gebouwen van kerkelijke en charitatieve instellingen). In principe werden zowel de eigenaars als de huurders opgetekend, omdat zij gezamenlijk met een bepaalde verdeelsleutel de belasting moesten opbrengen. Opmerkelijk is dat vaak geen huurders genoemd zijn, ook daar niet waar het zonneklaar is dat de eigenaar het pand niet zelf bewoonde. Dit kan op leegstand wijzen, wat overeenstemt met uitlatingen in officiële stukken. In een privilege van Karel V uit 1555, waarbij de stad verlenging van surseance van betaling kreeg, heet het dat *overmits die declinatie van der neringhe veel huysen onbewoont* gebleven zijn.²⁴

Dit kan een verklaring vormen voor het beduidend kleinere aantal belastbare percelen in een dergelijk kohier uit 1562, namelijk 2.785.²⁵ Dit kohier geeft echter preciezere informatie over het aantal bewoonde huizen dan dat van 1558/59, doordat het lege erven, tuinen en opstallen zonder woonbestemming expliciet noemt en anderzijds aangeeft dat op een perceel meer huizen of *camertgen* stonden. In 1562 waren er per saldo 2.937 wooneenheden.²⁶ Was dat slechts een geringe teruggang ten opzichte van 1498, het inwonertal van de stad is ongetwijfeld meer afgenomen. De economische situatie maakt het voor 1562 terecht

om de crisisreductiefactor 4 te hanteren, zodat de teller dan op 11.748 inwoners komt.²⁷ De kloosters zijn ook in het kohier opgenomen, maar steeds als één eenheid. En hoewel de clerus inmiddels drastisch geslonken was, heeft de gemiddelde bezetting van een convent zeker meer dan vier bedragen. Blok geeft een aantal kloosterlingen van ruim 150 in 1556, Overvoorde van een kleine 200 in 1560.²⁸

Dit beeld van bevolkingsachteruitgang komt overeen met de curve van het aantal poorterinschrijvingen in de 16de eeuw.²⁹ De scherpe terugval in het laatste decennium van de 15de eeuw is niet meer hersteld. Voeg daarbij de ernstige pestjaren 1556 en 1557, en de leegstand in 1558 wordt verklaarbaar.

Na 1562 zette de neerwaartse ontwikkeling zich voort. Het aantal poorterinschrijvingen kende in de jaren zestig aanvankelijk een opleving, maar ging daarna hard achteruit. In 1573 was het tot nul gereduceerd.³⁰ Ook de pest bleef slachtoffers eisen. De periode september 1567 tot mei 1568 moet als een evidente piek in de sterfte gekenschetst worden.³¹ In dit licht bezien heeft het stadsbestuur niet overdreven toen het in juni 1568 sprak over de *notoire depopulatie* van de stad.³²

Op grond van deze overwegingen moet worden geconstateerd dat de totale bevolking van Leiden van het begin van de eeuw tot aan de vooravond van het Beleg met ongeveer 2.000 personen achteruitgegaan was.

Bevolkingsaantal tijdens het Beleg

Uitgangspunt voor een beschouwing over de bevolkingsgrootte tijdens het Beleg is een volkstelling die op 7 augustus 1574 is gehouden. Daarbij zijn 12.456 mensen geteld.³³ De reden van de registratie is niet bekend, maar we tasten niet geheel in het duister. Het ligt voor de hand dat de registers zijn aangelegd in verband met de voedselvoorziening en de overheid dus het aantal monden wilde tellen dat gevuld moest worden.

Ruim twee maanden na het begin van de tweede insluiting, begonnen op 26 mei, en een maand nadat de pest was uitgebroken, waren er dus 12.456 zielen in de stad. Dat is ongeveer 500 meer dan bij ons vorige ijkpunt 1562. Het is de vraag in hoeverre dat waarschijnlijk is, gezien de blijvende teruggang van de productiecijfers van de textielindustrie, de pestjaren 1567, 1568, 1572 en 1573,³⁴ en de duizenden doden tijdens het Beleg (waarover hierna meer). De kortstondige opleving van het aantal poorterinschrijvingen in de jaren '60 kan geen

vermelding van plaats van herkomst. In totaal gaat dat om 711 verschillende personen.³⁷ Op enkele uitzonderingen na kwamen de mensen uit een vrij directe omgeving, globaal van Hillegom tot Zoetermeer en van de kustdorpen Katwijk en Noordwijk tot aan Aalsmeer.

Het is de grote vraag voor hoeveel verschillende mensen deze 711 registraties staan. Als het om gezinseenheden gaat, en we factor 4 nemen, zoals die ook uit de telling van 7 augustus 1574 naar voren komt, zou het 2.844 personen betreffen.

Een tweede vraag is hoeveel van deze mensen zijn gebleven. Na het plotselinge opbreken van de eerste belegering, op 21 maart 1574, zullen velen naar huis teruggekeerd zijn. Maar in mei daarna, toen de Spaanse troepen weer terugkeerden, kan er weer een stroom stadwaarts gekomen zijn, hoewel de afgrenzing toen vanaf het begin stringenter was. Via een steekproef van 12 procent heb ik de vluchtelingen *gematched* aan de volkstelling van augustus 1574.³⁸ Van hen heb ik 49 procent teruggevonden, grotendeels op hetzelfde adres. Dat percentage ligt niet veel lager dan dat van de in hetzelfde kohier aangeslagen autochtone bevolking die teruggevonden is in de volkstelling van augustus 1574. Dat was namelijk 58 procent.³⁹ En dat terwijl er van de vluchtelingen weer velen vertrokken zullen zijn, ook al omdat de stadsregering dat stimuleerde.⁴⁰ Daar komt nog bij dat vele vluchtelingen niet traceerbaar zijn in de volkstelling, omdat zij inwoning hebben gevonden of met elkaar een pand betrokken. In dat laatste geval is slechts een van hen bij name genoemd. In dit verband is het opvallend dat een aantal vluchtelingen die we in augustus 1574 vanwege hun naam kunnen traceren, juist grote aantallen opgaf. De 42 gevonden personen gaven gezamenlijk 178 mensen op, een gemiddelde van 4,2. Dat is markant hoger dan het gemiddelde van 3,9 van alle stedelijke huishoudens onder de twaalf personen, temeer daar onder vluchtelingen doorgaans kleine huishoudens voorkomen. Het is dan ook zeer speculatief hier een reductiegetal op los te laten.

Hoe dit zij, we mogen concluderen dat er een behoorlijk contingent vluchtelingen in de stad was op 7 augustus 1574, zo groot dat het verschil tussen de schatting van 1562 en de telling van 1574 verklaarbaar is.

Een punt van discussie vormt het dodental tijdens het Beleg. Er zijn drie getallen in omloop. Het *Dagverhaal* geeft een cijfer van 9.000 doden, vermoedelijk achteraf ingevoegd in de oorspronkelijke tekst.⁴¹ Dit hoge aantal is niet overgenomen door Jan van Hout, toen hij een tekst schreef voor de gedenksteen boven

het poortje in de westelijke stadhuisgevel aan de Breestraat.⁴² Dit gedicht uit 1577 of 1578 noemt ongeveer 6.000 doden. Het was tevens de bron voor Orlers, Leidens eerste geschiedschrijver en neefje van Jan van Hout.

Een derde eigentijdse getuigenis spreekt van ruim een derde vermindering van het bevolkingstal door honger en pest tijdens het Beleg. Deze staat in de inleiding van een rekening uit 1586 over de opgebrachte oorlogslasten in 1584 en 1585, om aan te geven dat de arme stad eigenlijk niets kon opbrengen.⁴³ Er werd bovendien gesteld dat de textielnering al gedurende vijftig of zestig jaar steeds verder achteruitgegaan was, dat de stad enige jaren geleden nog geheel 'gedepopuleert' was en nu (1586 dus) voornamelijk werd bewoond door vluchtelingen uit vooral Brabant en Vlaanderen.

Als we uitgaan van de telling op 7 augustus 1574 van 12.456 ingezetenen, dan zou een derde deel ruim 4.000 mensen betekenen. Hoe realistisch is dat? Begin augustus heerste er al een maand pest. We weten niet hoeveel mensen daaraan overleden zijn, maar naar analogie van gegevens uit de eerste helft van de 17de eeuw kon dat wel oplopen tot 700 à 1.000 per maand (in 1635 wel 3.000 per maand!). Gezien de combinatie van ondervoeding, oorlogsstress en pest kunnen dat er ook meer geweest zijn. Laten we voorzichtigheidshalve 700 personen erbij optellen. Dat maakt ruim 13.000 personen aan het begin van het Beleg, oftewel 1.000 meer dan in 1562. Gezien de vluchtelingenstroom is dat zeer goed mogelijk. Aan het eind van de belegering zouden er dus nog circa 9.000 mensen overgebleven zijn. Dat betekent dat tussen het Ontzet op 3 oktober 1574 en de volkstelling van september 1581 het aantal inwoners toegenomen moet zijn met ongeveer 3.000. Noordam houdt het op 2.000 doden tussen telling en ontzet en op circa 10.000 overlevenden. Dan zou de aanwas tot eind 1581 ongeveer 2.000 geweest zijn, wat hem betrekkelijk hoog lijkt voor de vroegmoderne tijd.⁴⁴ Hij acht de immigratiestroom nog van weinig betekenis voor de bevolkingsomvang. Maar dat is betrekkelijk. Over het algemeen schommelde in deze zeven jaren het aantal poorterinschrijvingen tussen de 15 en de 31. Maar de grote uitzondering, 1577 met 125 poorterinschrijvingen, bracht velen naar Leiden.⁴⁵ Dit waren immers textielreders, die vaak met gezinnen en werknemers op hun nieuwe plek neerstreken.⁴⁶

Uitgaande van een minimaal dodental van 2.700 en van de binnenkomst van circa 900 immigranten, is het niet irreëel te veronderstellen dat Leiden aan het begin van het Beleg circa 13.000 mensen herbergde en aan het eind maximaal 10.000.

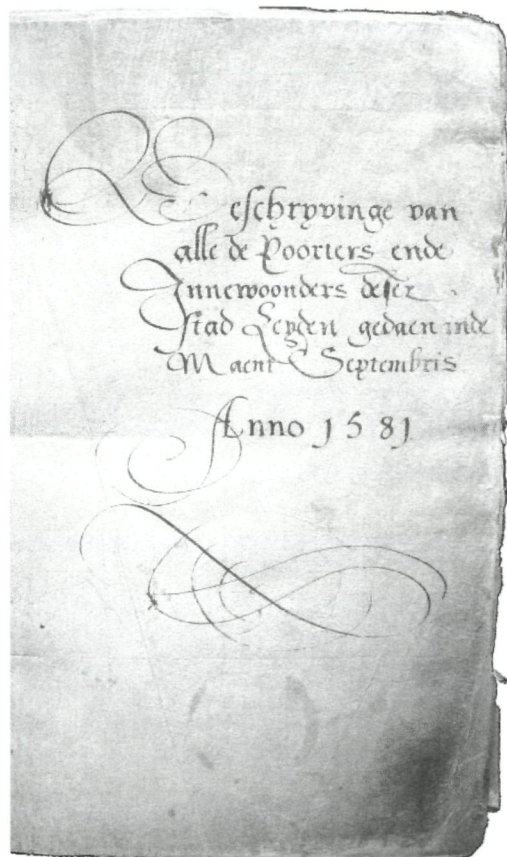
Ik ben dus geneigd met een sterftegetal van een derde van de bevolking een heel eind mee te gaan. Temeer vanwege een opmerking in het zogenoemde Armenrapport van 1577.⁴⁷ De auteur beschrijft daarin het enorme bedelaarsprobleem, juist in Leiden. Hij haalt het spreekwoord aan dat Leiden meer bedelaars herbergde dan de rest van het graafschap. Maar tegelijkertijd merkt hij op dat *deselve bedelaeren by tyden van de tweede belegeringe van de peste niet weynich en zijn vermindert en affgestorven*. Je vraagt je af of deze daklozen wel meegeteld waren op 7 augustus 1574. Als dat niet het geval is, is een dodental van 4.000 niet overdreven.

Het aantal inwoners in 1581

In zijn uitvoerige analyse van de volkstelling van september 1581 geeft Daelemans merkwaardigerwijs geen bevolkingsaantal.⁴⁸ Wel noemt hij een getal van 11.899 personen dat bij zijn onderzoek betrokken is. De 494 personen die in instellingen verbleven zijn daarbij niet inbegrepen. De optelling van deze twee getallen levert 12.393 op. Maar berekeningen op grond van Daelemans' uitkomsten ten aanzien van aantallen huishoudens en huizen, respectievelijk gemiddelde huishoudensgrootte en bewoningsgraad, komen nooit op 11.899 of 12.393 uit.

Uitgaande van 2.985 huishoudens en een gemiddelde huishoudensgrootte van 3,86 (afgerond naar beneden) zouden er 11.522 personen van een huishouden deel uitmaken. Plus de 494 mensen in instellingen geeft een totaal van 12.016.⁴⁹ Daelemans heeft 2.686 huizen geteld. Hij is echter inconsequent in zijn mededelingen omtrent de gemiddelde bezettingsgraad. In de tekst (blz. 188, 201 en in tabel op blz. 209) spreekt hij over 4,4; in een tabel op blz. 189 over 4,12. De tabel op blz. 209 leert dat 4,4 een afronding van 4,45 is, maar tevens dat hij niet helemaal consequent is geweest met zijn afrondingen. Heel ernstig pakt dat echter niet uit, want als hij hier twee decimalen achter de komma genomen had, zou het gemiddelde op 4,41 uitgekomen zijn. Als we 4,41 als uitgangspunt nemen ter berekening van de bevolking, levert dat een totaal aantal van 11.845 personen op die in een woning verblijven, plus 494 in instellingen, maakt een totaal van 12.339. Maar indien 4,12 de gemiddelde bezettingsgraad was, dan betekent dat $11.066 \text{ plus } 494 = 11.560$.

Het wordt nog onduidelijker als we uitgaan van het aantal getelde personen. Daelemans geeft een totaal telling van 11.534 (tabel op blz. 210). Maar als je de verschillende componenten bij elkaar optelt, blijkt dat 11.583 te moeten zijn

*Titelblad van de volkstelling van 1581.
Coll. RAL.*

(9.635 leden van het kerngezin (blz. 154 en tabel op blz. 211) en 1.948 inwonenden (blz. 159). De eerder genoemde 494 personen daarbij opgeteld, geeft een totale bevolking van 12.077. De verschillende totalen ontlopen elkaar niet veel, dus evenmin de daaraan ontleende reductiefactor van het gemiddelde aantal bewoners per huis. Bij 11.534 is dat 4,29 en bij 11.583 4,31. In beide gevallen geeft dat afgerond de factor 4,3. De 4,4 van Daelemans moet vermoedelijk aan een opeenstapeling van onjuiste afrondingen geweten worden.

De bevolking in de 17de eeuw tot de grote epidemie van 1669-1670

Uit de literatuur komt zonneklaar het beeld naar voren van een enorme bevol-

kingsaanwas vanaf 1581, die tot ver in de 17de eeuw aanhield.⁵⁰ Telde de stad in 1581 circa 12.000 inwoners, in 1600 waren het er rond de 24.000,⁵¹ in 1625 was het aantal weer bijna verdubbeld tot circa 46.000. Daarna ging het langzamer, maar het bleef stijgen. Posthumus berekende op basis van een voor Amsterdam vastgesteld geboortecoëfficiënt van 1 op 30 personen, een top van 72.000 inwoners in de jaren 1660-1664, en opnieuw, na een inzinking, midden jaren '80 van de 17de eeuw.

Onmiskenbaar hierbij was de rol van de immigratie. Behalve uit het groeiend aantal poorterinschrijvingen blijkt dat uit de geboorteplaatsen van de Leidse bruiden en bruidegoms. Kwam in 1581 43 procent van hen uit Leiden zelf, en in 1622 nog 42 procent, rond 1645 was dat gezakt tot slechts 33 procent.⁵²

Gebaseerd op aantallen dopelingen en huizen kwam Noordam tot de conclusie dat de jaren 1671 à 1672 het keerpunt vormden. Hij geeft daarbij geen getal, maar schat de bevolking enkele jaren later op 55.000. Dit heeft tot de nodige verwarring geleid, omdat men veronderstelde dat 55.000 de absolute top was. Dat is onjuist. Noordam heeft geen absolute top genoemd. Hij geeft schattingen met intervallen van 25 jaar. Zodoende valt het hoogtepunt bij hem in 1675, toen Leiden dus al over de top heen was.

Wat valt er over de demografische ontwikkeling in de 17de eeuw te zeggen? Het eerste en tevens laatste vaste punt is de registratie van alle inwoners in 1622, in verband met een vermogensbelasting.⁵³ Hoewel van Leiden niet alle opschrijvingsregisters bewaard gebleven zijn, is het totale cijfer uit andere bronnen bekend. Leiden telde in dat jaar 44.745 personen. De bevolkingsontwikkeling sedertdien moet via andere bronnen gereconstrueerd worden. Behalve de reeds genoemde poorterinschrijvingen, zijn er vanaf 1601 begraafregistraties en juist ook vanaf 1621 de doopschrijvingen van de Nederduits Gereformeerde kerken.⁵⁴ Bovendien geeft een kadastrale registratie *avant la lettre* (de bonboeken en voorlopers daarvan) inzicht in de ontwikkeling van het aantal huizen in de stad.

De grafiek laat vanaf 1621 een opgaande lijn van dopen zien tot 1665, met een stijging van circa 1.600 per jaar rond 1622 tot meer dan 2.500 circa 1665. De sterftecurve verloopt grilliger, maar geeft in grote lijn hetzelfde beeld, zij het op een lager niveau, van circa 1.400 langzaam oplopend tot ruim 2.400 in 1673. Uiteraard komen de verschillende pestepidemieën daar bovenop, 1624-1625 (ruim 10.000 begravenen), 1635 (13.723 begravenen), 1652 (2.109 begravenen), 1655 (9.807 begravenen)⁵⁵ en 1664 (3.851 begravenen).

De bevolkingsbeweging wordt niet alleen bepaald door geboorte en overlijden, maar ook door migratie. Van de emigratie in de 17de eeuw weten we niet veel. Maar voor de immigratie vinden we een indicatie in de aantallen poorter-inschrijvingen.⁵⁶ Na 1621 vond er aanvankelijk een terugval plaats ten opzichte van de tien jaar ervoor, maar vanaf 1636 was er een stijgende tendens tot midden jaren '50 (top: 185 in 1654), waarna een lichte daling inzette tot 1666, om daarna weer te gaan stijgen tot 1670.

Een andere indicatie voor de demografische ontwikkeling vormt het woningbestand. Met name Van Oerle heeft zich daarmee uitvoerig bezig gehouden.⁵⁷ Hij schetst een toename van het aantal huizen van 2.723 in 1575 tot 9.285 in 1659.⁵⁸ In een aantal gevallen geeft hij daarbij de procentuele stijging ten opzichte van 1581, voor het laatst bij 1632. Van Oerle heeft voor zijn overzicht verschillende soorten bronnen gebruikt, wat een vergelijking nogal hachelijk maakt. Dit komt markant naar voren als we de aantallen van 1622 en 1632 vergelijken. In eerstgenoemde jaar zijn de getallen afkomstig uit de opschrijvingsregisters voor een hoofdelijke belastingaanslag (die niet voor de gehele stad bewaard gebleven zijn), tien jaar later uit het verpondingsregister. Op basis daarvan zou het aantal huizen met 10 procent afgenomen zijn in het oude middeleeuwse stadsgedeelte. Dit lijkt niet waarschijnlijk.

Ook bij de door hem berekende aantallen in 1644 en 1659 moet een kanttekening gezet worden. Van Oerle ging uit van de bij deze beide stadsuitbreidingen uitgegeven percelen. De werkelijkheid was echter anders. De eigenaren gingen hun percelen zodanig verkavelen dat er meer huizen gebouwd konden worden dan er percelen waren uitgegeven. En ook op de achtererven werden woninkjes gezet. Bovendien heeft Van Oerle geen rekening gehouden met de aanwas van de huizenvoorraad sedert 1632 in de oude binnenstad en de uitleg van 1611, en heeft hij het Havenbon, de voormalige buitenwijk in de stadsvrijdom buiten de Zijlpoort, niet meegerekend.

Een veel nauwkeuriger idee van het aantal huizen geven de bonboeken. Deze serie registers van eigendomsovergangen van alle onroerende goederen in de stad en de vrijdom van dien, is aangelegd in de jaren 1642-1648.⁵⁹ De middeleeuwse stad was toen volgebouwd en reeds tweemaal had er een stadsvergroting plaatsgevonden, in 1611 en in 1644. Deze laatste had de vrijdom buiten de Zijlpoort binnen de muren gehaald. In 1648 waren er 4.844 bladen aan twee zijden beschreven. Iedere pagina was bestemd voor een overdraagbaar onroerend goed.

Dat wil zeggen dat er toen 9.688 huizen waren, want in de overbevolkte stad waren nagenoeg alle erven bebouwd. De stad was volop in bloei en een volgende stadsuitbreiding liet niet lang op zich wachten. De bevolkingsontwikkeling was crescendo.

Ook voor het jaar 1666 is het mogelijk het aantal huizen vrij nauwkeurig te bepalen. De laatste stadsuitbreiding van de 17de eeuw was toen achter de rug en de serie bonboeken was voltooid en geactualiseerd.⁶⁰ Deze vergroting had 1.656 huizen opgeleverd. Verder woonden er nog mensen in de molens op de wallen en in de stadsvrijdom, te rekenen op 44 huishoudens,⁶¹ zodat het totaal nu op 11.388 kwam.

De talrijke huisjes in gangen en poorten (slopjes) zijn als zelfstandige eenheid in de bonboeken opgenomen. Hierbij dient opgemerkt dat dit deels door middel van een tussengevoegd blad is gebeurd, om de oorspronkelijke nummering niet te verstoren.⁶² Het getal van 11.388 moet dan ook als een minimumgetal opgevat worden.

Door al deze verschillende gegevens met elkaar te combineren, kunnen we een beeld krijgen van de bevolkingsontwikkeling in de 17de eeuw, uitgaande van de 44.745 inwoners in 1622.

Het verpondingskohier van 1632 geeft 7.496 onroerende goederen. Indien iedere aanslag voor één huis zou staan, zou dit met de reductiefactor van 5,4 bewoners per huis een bevolkingstotaal van 40.478 opleveren. Boven hebben we echter gezien dat dit aantal huizen te laag moet zijn. De bonboeken leveren beduidend meer panden op.⁶³ Vermoedelijk zijn in een aantal gevallen de huizen op een perceel van één eigenaar niet afzonderlijk aangeslagen.

Ook op een andere manier is een indicatie te geven van de bevolkingsontwikkeling. Op grond van het aantal nieuwe poorters enerzijds en de grote sterfte tijdens de epidemieën van 1624-1625 anderzijds schat ik de bevolking in 1632 op ruim 46.000 mensen, ongeveer duizend meer dan tien jaar tevoren.⁶⁴

Vastere grond hebben we onder de voeten in 1648 en vervolgens in 1666. In 1648 waren er zeker 9.688 huizen. Met de reductiefactor 5,4 zou dat neerkomen op een bevolking van 52.315 zielen. In 1666 was het aantal huizen opgelopen tot minimaal 11.388. Bij opnieuw dat reductiegetal 5,4 betekent dat een inwonertal van 61.500.

Als we voor de perioden 1633 t/m 1648 en 1649 t/m 1665 de berekenings-

wijze met het poortcoëfficiënt 10 toepassen, ontstaat het volgende beeld. Er zouden dan in 1648 51.585 mensen in de stad verblijven.⁶⁵ Wonend in 9.688 huizen, betekent dat een bezettingsgraad van ruim 5,3.

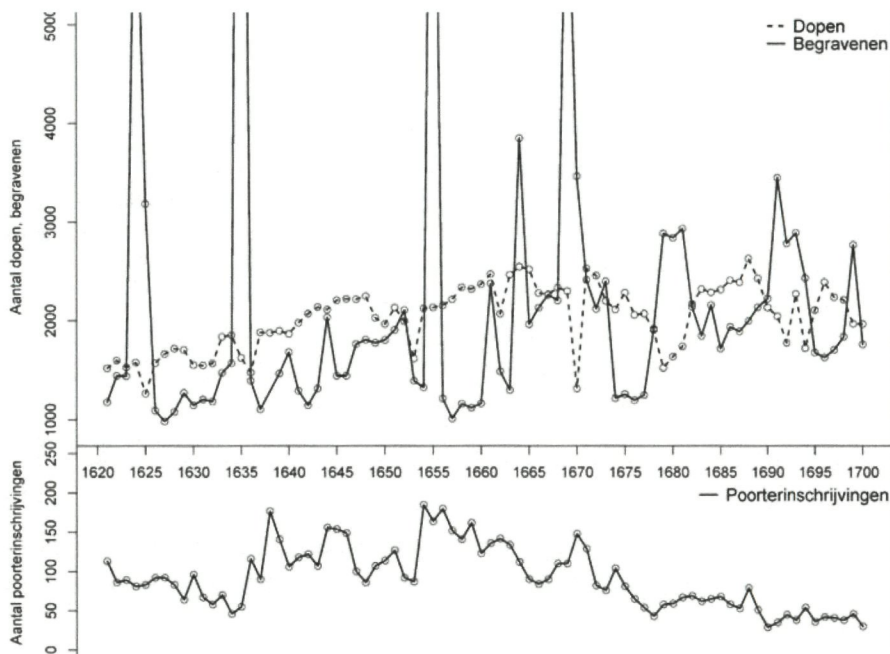
In de jaren 1649 t/m 1665 zijn er jaarlijks weer meer nieuwe poorters ingeschreven dan in de voorgaande periode, terwijl het aantal extra doden door pest-epidemieën kleiner was. Ik kom dan tot ruim 63.000 mensen in 1666.⁶⁶ Wellicht is dat te hoog, omdat het in de begraafregisters genoteerde dodental van de pest-epidemie in 1654-1655 te klein zou kunnen zijn.⁶⁷

Verdeeld over de 11.388 huizen zouden er gemiddeld dus 5,5 personen per huis wonen. Het aantal huizen komt nagenoeg overeen met een eigentijdse opgave daarvan van ongeveer 11.000, in verband met een bespreking in maart 1669 over weer een nieuwe stadsuitbreiding.⁶⁸ Hierbij was nota bene sprake van een gemiddelde woonbezetting van tien personen. De regent en historisch auteur Simon van Leeuwen had het in 1670 zelfs over 13.000 huizen.⁶⁹

De bevolking in de laatste decennia van de 17de eeuw

In 1669-1670 werd Leiden opnieuw getroffen door een ernstige epidemie.⁷⁰ Het was duidelijk niet de pest. We houden het nu op malaria. De epidemie begon op 12 juni 1669 en was op 30 juni het jaar daarop nog niet uitgewoed. Er was op een moment sprake van 40.000 zieken en er worden getallen genoemd van circa 125 tot zelfs 700 doden per week. Exacte cijfers hebben we niet, want de begraafregisters zijn vanaf april 1669 tot eind 1670 niet bijgehouden.⁷¹ Wel zijn de aantallen in de kerken begravenen bekend uit de boekhouding van de kerkvoogdij, en de aantallen buitenbegravenen en verleende toestemmingen om in stilte te begraven uit de burgemeestersdagboeken. Daaruit valt af te leiden dat er in 1669 alleen al in een van de kerken circa 1.900 mensen begraven zijn, terwijl er gemiddeld in die jaren ongeveer 2.000 personen totaal binnen de stad ter aarde werden besteld. Het aantal in stilte begravenen bedroeg bijna drie keer zoveel als anders, het aantal buitenbegravenen ruim drie keer zoveel. Voor 1670 bedroegen deze percentages nog 1,29 respectievelijk 1,86.⁷² Op grond daarvan lijken 6.000 doden geen overdreven schatting, temeer als we ons realiseren dat deze epidemie ook het patriciaat ernstig trof. Meer dan de helft van de vroedschap is er aan overleden.

Uit de grafiek valt af te leiden dat er na de malaria-epidemie een kortstondige geboortegolf plaatsvond, maar dat daarna een periode van achteruitgang begon,

Grafiek 2. Doop- en begraafregistraties en poorterinschrijvingen, 1621-1700.

tot 1680, toen weer een spectaculaire stijging inzette. Na 1688, het absolute topjaar met 2.631 doopregistraties (de voorgaande piek was 1664 met 2.549 dopen) nam de curve weer af tot circa 2.000 dopen aan het eind van de eeuw.

Het beeld van het aantal begravenen was in deze periode even grillig en haast tegengesteld aan dat van de dopen. Er waren jaren met een groot sterfteoverschot (1679-1681, 1691-1693 en 1699), maar ook perioden dat het aantal begravenen juist relatief laag was (1683-1688, 1695-1698). Over de gehele periode 1671 t/m 1699 zijn er 691 meer dopen dan begrafenissen geregistreerd. Gerekend vanaf 1675 zou er een licht sterfteoverschot van 459 zijn. Met andere woorden, van een geboorte- of een sterfteoverschot kunnen we niet spreken.

De poorterinschrijvingen vertonen na 1670 een teruggang, die vanaf 1676 plotseling zodanig fors doorzette, dat de gemiddelde jaarlijkse aantallen onder het niveau van rond 1600 terechtkwamen. Tussen 1675 en 1699 (beide jaren inclusief) zijn slechts 1.336 nieuwe poorters ingeschreven. Ook deze tendens

weerspiegelt zich in de geboorteplaatsen van de Leidse bruiden en bruidegoms. Het percentage in Leiden geboren was in 1675 weer opgelopen tot 50 en circa 1695 zelfs tot 69.⁷³

De neergaande demografische lijn valt ook uit andere factoren af te leiden. De stadsvergrotingsplannen gingen in de ijskast en zijn daar niet meer uitgekomen. Er is na 1672 nauwelijks meer gebouwd, noch in de overheidssector noch in woningbouw. Het laatste register van nieuwbouwhuizen dat in verband met de vrijstelling in de verponding is aangelegd, dateert van 1671.⁷⁴ Ook de stedelijke economie kreeg een gevoelige tik. De textielproductie kelderde van 134.000 naar 114.000 stuks en zou na een kortstondige opleving in 1671 langzaam maar zeker teruglopen tot 30 procent onder het hoge niveau van de jaren '60.⁷⁵ Dat betekende dus vermindering van de werkgelegenheid en dat beïnvloedde onmiddellijk de migratiestromen, zowel de trek naar de stad toe als het verdwijnen naar elders.

Hoewel de trend duidelijk is, is het een hachelijke onderneming iets te zeggen over de bevolkingsaantallen in deze periode. Vaste gegevens ontbreken. Bij dalende poorterinschrijvingen kan moeilijk een reductiefactor gegeven worden ten aanzien van de bevolkingsaanwas. Huizenaantallen vormen in een periode van beginnende achteruitgang daarvoor ook geen goede indicator. De afzwakkende economie zal de emigratie hebben doen toenemen, maar daarover zijn er geen gegevens. Toch wil ik poging wagen.

Uitgaande van 62.000 inwoners circa 1666 en een dodental van 6.000 mensen door de malaria-epidemie van 1669-1670 resten er 56.000 inwoners, die tot 1673 te maken hadden met een toenemende sterfte en direct daarna met een terugval van het aantal geboorten. Geen omstandigheden dus om de demografische klap snel te boven te komen. Het tij keerde pas in de jaren '80, toen de sterftecure zakte en de doopcurve weer omhoog schoot. Een aanwijzing voor de bevolkingsschommelingen vormt het aantal medewerkers ter secretarie.⁷⁶ In 1673 waren dat er tien. We weten niet hoe lang dat al het geval was, maar tussen 1673 en 1680 bleef dit aantal gehandhaafd, om daarna met twee te zakken. Maar in 1686 was het aantal weer gestegen, en toen zelfs tot twaalf man. In 1697 bleken het er weer elf te zijn en twee jaar later werd het aantal klerken opnieuw met één teruggebracht. Als deze trend ons niet bedriegt, moet de bevolking in de jaren '80 fors toegenomen zijn, om in de jaren '90 weer te dalen. Posthumus berekende voor eind jaren '80 een even (te) hoge piek als voor midden jaren '60, die even snel verdween als hij kwam.⁷⁷

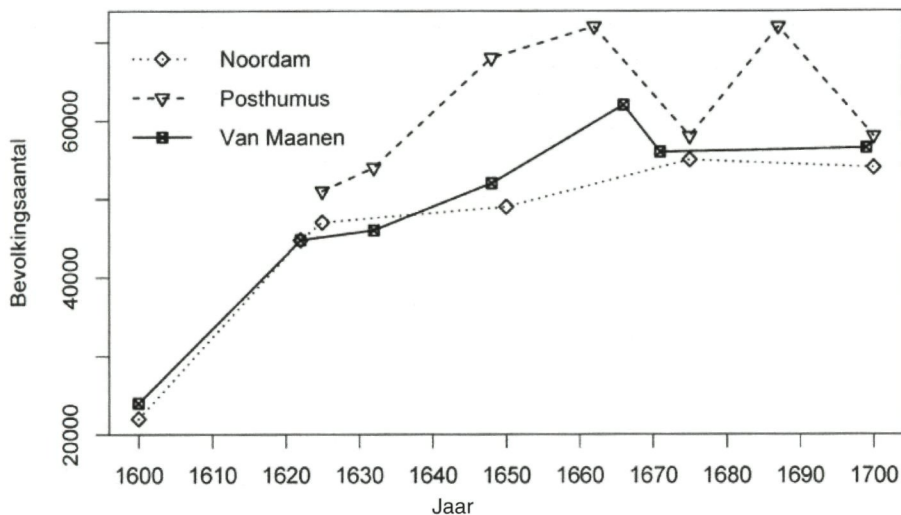
In 1699 is er ten behoeve van de berekening van de bieraccijns een schatting gemaakt van het aantal *huisen of families*.⁷⁸ Dat werd toen op 12.500 geraamd. Het aantal personen per huis of familie werd echter lang zo hoog niet meer geschat als in maart 1669. Men ging nu uit van gemiddeld 4,5 persoon, zodat de bevolking 56.250 mensen groot zou zijn. Het is de vraag of we hier te maken hebben met huizen of huishoudens. Enerzijds lijkt een aantal van 12.500 huizen te hoog, immers sedert de epidemiejaren, gevolgd door een sterk afnemende immigratie, lijkt er geen behoefte te bestaan aan nieuwe woonruimte. Anderzijds ligt een reductiegetal van 4,5 persoon per huis erg dicht bij de reductiefactor voor perioden van stagnatie, terwijl in deze periode toch nog slechts van afzwakking gesproken kan worden. Vanuit dat gezichtspunt zou de factor 5 gebruikt moeten worden. Bij 11.383 huizen levert dat 56.915 inwoners op. Dit getal komt nagenoeg overeen met het geschatte aantal van 56.250 mensen. Een huishoudens-grootte van 4,5 lijkt ook realistisch.

Dit aantal ligt slechts iets hoger dan het geschatte bevolkingstal van kort na de epidemie van 1669-1670. Per saldo zou dat een stabilisatie betekenen, die echter via pieken en dalen verlopen is. De variabele factoren zijn echter te talrijk om zonder meer te concluderen dat de Leidse bevolking aan het eind van de 17de eeuw uit 56 à 57.000 personen bestond. De onzekere factoren wijzen wel in de richting dat dit aantal de bovengrens is. Wellicht zit Noordam met zijn schatting van 53 à 54.000 in 1700 in de roos.⁷⁹

Het beeld van de Leidse bevolkingsontwikkeling in de 17de eeuw

Leiden verkeert in de gelukkige omstandigheid dat er voor het grootste gedeelte van de 17de eeuw series geboorte-, ondertrouw- en begraafregistraties beschikbaar zijn, en bovendien registers van poorterinschrijvingen en een pre-kadastrale administratie. Hiermee is het mogelijk een beeld van de bevolkingsontwikkeling te schetsen, ondanks het feit dat voor een deel van de eeuw de rooms-katholieke dopelingen en de buitenbegravenen niet bekend zijn.

Vanaf 1577 was er een toenemende immigratie naar Leiden, die weliswaar niet geheel rechtlijnig verliep, maar onmiskenbaar grote vormen heeft aangenomen. De top was bereikt midden jaren '50, maar de grote stroom hield toen nog zeker vijftien jaar aan. Pas vanaf 1676 zien we een beduidende teruggang. Afgezien van de pieken in epidemiejaren, toont de combinatie van de doop- en begraafcurven een groeiend geboorteoverschot tot midden jaren '60. Het netto resultaat voor de bevolkingsomvang is evenwel teniet gedaan door de sterfteoverschotten in de

Grafiek 3. Vergelijking van de bevolkingsaantallen van Posthumus, Noordam en Van Maanen, 1600-1700 (zie bijlage 2). De door Posthumus berekende trend tussen 1675 en 1700 wordt door Van Maanen wel beaamd, maar hij beschikte niet over bruikbare gegevens om absolute aantallen te berekenen. Noordam lijkt die trend te negeren.

jaren van epidemieën,⁸⁰ een regelmatig terugkerend verschijnsel in de vroegmoderne stad, zoals trouwens ook de betrekkelijk snelle recuperatie.⁸¹ Meestal zien we het jaar na een epidemie een verhoogd aantal poorterinschrijvingen, en na een eenjarige achteruitgang van doopcijfers een geboortepiek.

In het tijdvak 1621 t/m 1670 bedroeg het sterfteoverschot ruim 12 procent. Na 1670 vertonen beide curven een zeer wisselvallig beeld, waarbij de jaarlijkse aantallen begravenen die van de dopelingen onmiskenbaar gingen inlopen en sedert 1679 regelmatig zouden overschrijden. Maar door de afwezigheid van grote epidemieën vertonen de laatste decennia van de eeuw in hun totaliteit een evenwicht in de geboorte-sterfteverhouding. Wel liep het inwonertal terug, van circa 62.000 mensen in 1666 tot niet meer dan 57.000 in 1699. In de tussentijdse jaren moeten zich grote schommelingen voorgedaan hebben. De jaren '90 waren echter de opmaat voor de demografische achteruitgang in de 18de eeuw.

Dit beeld sluit aan bij de visie dat de vroegmoderne stad het zonder bevolkingsimpulsen van buitenaf niet kon rooien.⁸² Het lijkt de these van Sharlin te logenstraffen, die veronderstelt dat migranten doorgaans óf tijdelijk verbleven

óf celibatair bleven.⁸³ De Leidse bevolkingsaanwas bewijst dat er sprake geweest moet zijn van familiemigratie, waarbij gezinnen zich permanent in de stad vestigden met (later) huwbare kinderen, of van het stichten van een gezin.

Het Leidse beeld strookt evenmin met de conclusie van De Vries en Van der Woude dat normaliter vanaf circa 1675 een sterfteoverschot in de steden optrad, maar dat dit vóór die tijd ten aanzien van de Hollandse steden betwijfeld moet worden.⁸⁴ In Leiden was dit net andersom. Bovendien was er geen sprake van een drastische omslag. Toen het economische tijt keerde, daalde de immigratie fors. Maar tegelijkertijd ontstond een balans tussen geboorten en sterfgevallen. Per saldo stabiliseerde de bevolkingsomvang zich enkele decennia, om daarna te gaan afnemen.

Bijlage I

Berekende bevolkingsaantallen

Jaar	Bevolkings- totaal	Opmerkingen
1498	11.636	Posthumus
	12.040	Noordam
	14.000 max.	3.010 huishoudens x 4,3 + 8 à 900 geestelijken
1514	11.461	Posthumus
	14.100	3.000 haardsteden x 4,7 (De Boer)
	14.250	9.550 communicanten=67% van totale bevolking (De Boer)
	13.642	9.550 communicanten=70% van totale bevolking
1561	11.000	Noordam
1562	12.000 max.	2.937 wooneenheden x 4 + ca. 175 geestelijken
1574	12.456	volkstelling van 7 augustus 1574
1581	12.077	9.635 leden kerngezin + 1948 inwonenden + 494 in instellingen
1600	21.562 min.	4.749 huishoudens x 4,54
	26.197 max.	op basis van poortcoëfficiënt 8,7
1601	22.723	4.208 huizen (Van Oerle) x 5,4
1622	44.745	volkstelling
1632	46.000	op basis van aantallen begravenen en poortcoëfficiënt 10
1648	51.500	op basis van aantallen begravenen en poortcoëfficiënt 10
	52.315	9.688 huizen x 5,4
1666	61.500 min.	11.388 huizen x 5,4
	63.105	op basis van aantallen begravenen en poortcoëfficiënt 10
1671	56.000	op basis van schatting doden epidemie 1669-1670
1699	56.250	eigentijdse schatting
	56.915	11.388 huizen x 5
1748	37.200	belastingkohier. 8.567 huizen en 9.778 huishoudens; incl. kinderen 0-4 jaar en bewoners instellingen
1795	31.099	volkstelling. 7.514 bewoonde huizen

Deze cijfers vormen de bron voor grafiek 1.

Bijlage 2

Bevolkingsaantallen 1600-1700 zoals berekend/geschat door Posthumus, Noordam en Van Maanen

	Posthumus	Noordam	Van Maanen
1600		22.000	24.000
1622		44.745	44.745
1625	51.000	47.000	
1632	54.000		46.000
1648	68.000		52.000
1650		49.000	
1662	72.000		
1666			62.000
1671			56.000
1675	58.000	55.000	
1687	72.000		
1699			56.500
1700	58.000	54.000	

Deze cijfers vormen de bron voor grafiek 3.

Noten

Met dank aan dr. L. van Maanen voor de grafieken.

- 1 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie I: De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)* (Den Haag 1908); II: *De nieuwe tijd* (Den Haag 1939).
- 2 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden 1975) 428-429.
- 3 F. Daelemans, 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', *A.A.G. Bijdragen* 19 (1975) 137-215.
- 4 D.J. Noordam, 'Demografische ontwikkelingen' in: S. Groenvelt en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II: 1574-1795* (Leiden 2003) 42-53.
- 5 Ten behoeve van zijn onderzoek heeft een werkgroep de doop- en begraafregistraties geteld. Recente literatuur: R.C.J. van Maanen, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 11-14; D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen, *Leiden in 1574* (Leiden 1986); D.J. Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795' in: Jaap Moes e.a. (eds.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 40-43.
- 6 D.J. Noordam, 'Leiden in last', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2001 (Leiden 2002) 18-19.
- 7 Voor het eerst in D.J. Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden' in: H.A. Diederiks e.a. (eds.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 88. Zie ook in dezelfde bundel H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', 23. Dit in tegenstelling tot Mols (R. Mols S.J., 'Beschouwingen over de bevolkingsgeschiedenis in de Nederlanden (XVe en XVIe eeuw)', *Tijdschrift voor geschiedenis* 66 (1953) 213-214) die erop wees dat hoogconjunctuur een grotere hoeveelheid alleenstaanden naar de stad trekt dan economische depressie en zodoende de gemiddelde gezins- of huishoudensgrootte zou verkleinen. Voor de gemiddelde omvang van het aantal bewoners per huis is deze redenering evenmin toepasbaar, omdat in tijden van (grote) bevolkingstoename het aantal huizen achterblijft en inwoning (dus) toeneemt. Een ruime woningmarkt doet het aantal bewoners per huis weer dalen.
- 8 Noordam, 'Leiden in last', 16-40.
- 9 Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 45, vooral nt. 9.
- 10 Van Maanen, 'Vermogensopbouw', 14.
- 11 Posthumus, *Leidse lakenindustrie* II, 171.
- 12 Combinatie van Tjalsma, 'Een karakterisering', 21 en 22, en Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren', 88. De bewoners van hofjes en instellingen zijn buiten de berekening gehouden.
- 13 Mols, 'Beschouwingen', 213-214; Daelemans, 'Leiden 1581', 149-150; A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972) 241. De laatste concludeert voor circa 1500 tot de hogere factor 4,7 (86-87).
- 14 D.E.H. de Boer, 'De Camp 1347-1610',

- De Leidse Hoffes* 2 (1973) 6; D.E.H. de Boer, 'Leiden in de middeleeuwen' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (eds.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 37-39; Noordam, 'Leiden in last', 18-19 (met verwijzing naar De Boer 1991 en J. de Vries, *European urbanization, 1500-1800* (Londen 1984)).
- 15 R. Fruin (ed.), *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenthey van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant* (Leiden 1866) 243-244. De Boer ontleende zijn reductiefactoren aan Van der Woude, *Noorderkwartier*, 85-86. Zie D.E.H. de Boer, 'Die politische Elite Leidens am Ende des Mittelalters. Eine Zwischenbilanz' in: Heinz Schilling en Herman Diederiks (eds.), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (Keulen/Wenen 1985) 88. Over de gebruikte reductiegetallen valt nog wel iets te zeggen. Van der Woude was via het aantal communicanten op de factor 4,7 gekomen. Als die factor vervolgens als zelfstandige rekeneenheden gebruikt gaat worden, is dus sprake van een cirkelredenering. Als we echter de berekening van Van der Woude volgen, komen we ook op een woongemiddelde van (ruim) 4,7 personen per huis, uitgaande van een gelijk aantal communicanten als in 1514. Onzeker is het percentage communicanten per huis (Van der Woude, 77-85). Mols, 'Beschouwingen', 213-214, gaat uit van 'ten minste 25% en waarschijnlijk meer dan 30%' niet-communicanten. In dit laatste geval zou het gemiddeld aantal bewoners per huis in Leiden 4,5 bedragen.
 - 16 Posthumus, *Leidsche lakenindustrie* I, 373.
 - 17 H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit* (Hilversum 1998); A.J. Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie in de laat-middeleeuwse Leidse lakennijverheid' in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 53-65; A.J. Brand, 'A medieval industry in decline. The Leiden drapery in the first half of the sixteenth century' in: M. Boone en W. Prevenier (eds.), *La draperie ancienne des Pays-Bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles)* (Leuven/Apeldoorn 1992) 121-149; Hanno Brand, 'Een pre-industriële samenleving onder spanning. Leiden rond 1500', *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 94-120. Zie ook J.W. Marsilje, 'Het economische leven' in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad I: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 110-111.
 - 18 Uitgave charter van 18 oktober 1497 in Frans van Mieris, *Handvesten [...] der stad Leyden* (Leyden 1759) 435.
 - 19 J.C. Overvoorde, *Archieven van de kloosters* (Leiden 1917) iv-v.
 - 20 In de Hooglandse kerk waren 28 vicarieën (B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum 2000) 301), in de Pieterskerk 37 (W.M. van Hennik, "In oflaet van onser sonden, in vermeerdinghe onser salicheit, in ghedenkenisse alle onser zielen". Vicariestichtingen in de Leidse Pieterskerk 1304-1574' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2005) 56). Over de OLV-kerk zijn geen bijzonderheden bekend. In de Pieterskerk vonden ongeveer 180 missen, diensten en memories per week plaats.
 - 21 De geestelijkheid lijkt onder de communicanten begrepen te zijn.
 - 22 Zie de verwijzingen naar Van der Woude en Mols in noot 15.
 - 23 A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg' in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad I: Leiden*

- tot 1574 (Leiden 2002) 125-126. Plakkaat van 25 mei 1558 (Secretarie-archief van Leiden 1253-1575 (SA I) inv.nr. 1205, nr. 303. Zie ook resoluties Staten van Holland van 8 juni 1558). Het uitgangspunt van het kohier was de bestaande situatie, maar de belasting was gebaseerd op de waarde van 1557. Het kohier is gesloten 8 juli 1559 (Nationaal Archief, nr. 3.01.03.1011).
- 24 Van Mieris, *Handvesten*, 448 (transcriptie van Privilegeboek C, 288 e.v. NB. origineel in SA I, inv.nr. 507).
 - 25 Kohier tiende penning in Nationaal Archief, 3.01.03.1330. Uitgegeven door D.J. Noordam op www.janvanhout.nl. Dit kohier opgemaakt in mei en juni 1562, op grond van akkoord van 10 oktober 1561 (archief Staten van Holland vóór 1572, regest 698).
 - 26 Het kohier betreft 2.785 percelen, inclusief 48 tuinen en niet als woonruimte gebruikte opstallen en 27 leegstaande huizen of *cameren*. Er waren 93 percelen met meer dan één huis of kamertje bebouwd, tezamen 320 belopend.
 - 27 Noordam, 'Leiden in last', 18, schatte 11.000 inwoners. Hij gebruikte ook het reductiegetal 4, maar ging ervan uit dat de aangeslagen 2.765 eenheden alle woonhuizen ('huizen' in zijn tekst) waren.
 - 28 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad II: Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij* ('s-Gravenhage 1912) 161; Overvoorde, *Kloosters*, iv.
 - 29 Posthumus, *Leidsche lakenindustrie* I, 375. Hij geeft tienjaarlijkse gemiddelden.
 - 30 Posthumus, *Leidsche lakenindustrie* I, 438 (bijlage IX).
 - 31 Vriendelijke mededeling van R. Ladan, die hiernaar onderzoek verricht heeft in het kader van zijn promotie-onderzoek naar de organisatie van de gezondheidszorg in Leiden in de 15de en 16de eeuw.
 - 32 SA I, inv.nr. 386 (vroedschapsnotulen), fol. 70 (18 juni 1568).
 - 33 De Boer en Van Maanen, *Leiden in 1574*.
 - 34 Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam 1996) 226.
 - 35 Louis Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (Den Haag 2003) 7-10, 22 en W.A. Fasel, 'De Leidse glippers', *Leids Jaarboekje* 48 (1956) 70, 74, 79-86.
 - 36 SA I, inv.nr. 1346a. Dit stuk is door mij als zodanig herkend bij mijn inventarisatie van het Stadsarchief 1574-1816. Het stond bekend als een kohier voor een belasting ter betaling van het garnizoen, eind 16de eeuw (had als inv.nr. Secretarie-archief II, inv.nr. 7892). Zie erover J. Rustige, 'Beleg en belasting. Leiden 1573-1574' (ongedateerde ongepubliceerde aantekening, aanwezig in bibliotheek RAL).
 - 37 Ik tel 707 met name genoemde personen en vier anderen. Rustige, 'Beleg en belasting': 714 'namen'. Van 669 (plus 4) personen is de plaats van herkomst gegeven.
 - 38 Er zijn 86 personen nagetrokken, waarvan er 42 nog in de stad verbleven en 44 niet teruggevonden zijn. Bij de steekproef gold twee criteria: 1. Het moest om weinig voorkomende naamscombinaties gaan, immers, bij veel voorkomende combinaties van voornaam en patroniem is identificatie zeer onzeker. Er komen weinig achternamen voor. 2. Spreiding over de gehele stad. De vluchtelingen zijn op volgorde van een bepaalde route door de stad opgenomen, gezien de vermelde straatnamen, maar de route is niet erg helder en komt niet overeen met die uit de volkstelling. Soms kon op grond van een straat- of plaatsaandui-

- ding tot identificatie geconcludeerd worden.
- 39 Telling Rustige, 'Beleg en belasting': 614 van de 1.062 personen.
 - 40 Sicking, *Geuzen en glippers*, 8.
 - 41 J. Koppenol, *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002) 24, 81.
 - 42 Karel Bostoën, 'Het nieuwe Leiden en zijn icoon: het stadhuis. Leiden rond 1600', *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 143-145.
 - 43 Stadsarchief 1574-1816 (SA II) inv.nr. 3505. Rammelman Elsevier behandelt deze rekening in *De Navorscher* 7 (1857) 67, zonder echter een vindplaats te noemen en met als foute datering 1588.
 - 44 Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 45; Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 41.
 - 45 Posthumus *Leidsche lakenindustrie* II, 44: 233 poorterinschrijvingen in 1575 t/m 1581.
 - 46 R.C.J. van Maanen, *Doorgaande beweging* (Leiden 2004) 10. Als naar analogie van de tellingen van 1574 en 1581 de reductiefactor 4 op de nieuw ingeschreven poorters toegepast wordt, betekent dat 900 personen. In Norwich arriveerden in 1565 30 families uit de Zuidelijke Nederlanden, tezamen 300 personen, inclusief personeel. Er waren toen al 42 gezinnen, tezamen 174 mensen (John Pound, *Tudor and Stuart Norwich* (Chichester 1988) 57).
 - 47 J. Prinsen Jlz., 'Armenzorg te Leiden in 1577', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap* 26 (1905) 143-144. Origineel in SA II, inv.nr. 5936, fol. 8-8v.
 - 48 Daelemans, 'Leiden 1581'.
 - 49 Zie mijn 'Vermogensopbouw', 11.
 - 50 Meest recent Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 43-53.
 - 51 Zie ook Van Maanen, 'Vermogensopbouw', 11-14.
 - 52 Getal van 1645 uit Leo Lucassen en Boudien de Vries, 'The rise and fall of a West European textile-worker migration system: Leiden, 1586-1700', *Revue du Nord-No 15 Hors serie collection histoire* (2001) 40. Dit betreft alleen werkzamen in de textielnijverheid. Overige getallen uit Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 52, 55.
 - 53 J.G. van Dillen, 'Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling', *Economisch-Historisch Jaarboek* 21 (1940) 167-189.
 - 54 Het volgende gebaseerd op de tellingen door de werkgroep die gevormd is ten behoeve van Noordam, 'Demografische ontwikkelingen'. De grafieken aldaar zijn daar ook op gebaseerd (blz. 47 en 49). De door Noordam gesignaleerde beperkingen van de doop- en begraafregisters houden in dat de werkelijke aantallen gedoopten en begravenen voor een deel van de 17de eeuw iets hoger zullen liggen. De buitenbegravenen zijn door de werkgroep meegeteld vanaf 1684, toen daarvan een speciaal register werd aangelegd (SA II, inv.nr. 2064). De buitenbegravenen die van augustus 1663 t/m 1683 in de Burgemeestersdagboeken (SA II, inv.nrs. 154-158) genoteerd zijn, heb ik zelf geteld en bij het aantal begravenen opgeteld.
 - 55 De literatuur geeft hogere aantallen. Zie Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 226, nt. 30-31.
 - 56 De aantallen ontleend aan Posthumus, *Leidsche lakenindustrie* II, 44, 883-884. Zie ook Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', vooral 45-48, en Leo Lucassen en Boudien de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropees textiel-migratiesysteem, 1586-1650', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 138-167.
 - 57 Van Oerle, *Leiden*, 428-434.

- 58 De gegevens ontleende hij deels aan de literatuur (1575, 1581, 1585, 1606, 1622), deels aan eigen onderzoek (1601, 1632, 1644, 1659).
- 59 R.C.J. van Maanen, 'Het aanleggen van de bonboeken 1642-1648', *Leids Jaarboekje* 68 (1976) 81-87.
- 60 Deze stadsuitbreiding had geresulteerd in de creatie van de bonnen Noord- en Zuid-Rijnevest en de uitbreiding van de bonnen Hogewoerd en Oost-Nieuwland. Van de nieuwe bonnen werden nieuwe bonboeken aangelegd. Toen dit werk gereed was, kalligrafeerde de schrijver voldaan op de laatste pagina: *'t eynde croon[t] 't werck, 28.10. 1666*. Aan het bonboek Oost-Nieuwland werden 100 bladen toegevoegd, voorin bijgebonden. Het bonboek Hogewoerd werd voortgezet (vanaf fol. 454) met de nieuwe percelen. Het bonboek van Nicolaasgracht werd in 1668 afgesloten. Omstreeks die tijd zal het nieuwe (SA II, inv.nr. 6623) in gebruik genomen zijn. Het heeft ogenschijnlijk minder folia dan het oude, maar er blijken verscheidene bladen tussengevoegd te zijn. Het aantal huizen kan ook nauwelijks veranderd zijn, want in de oude situatie stond aan de oostkant van de Vestestraat de stadsmuur. In de nieuwe situatie behoorde Vestestraat oostzijde tot het bon Noord-Rijnevest.
- 61 Het betreft 44 folia, maar voor molens soms twee folia gebruikt, en voor de vrijdom ga ik ervan uit dat er ook ledige erven en tuinen bij zijn.
- 62 De inleiding bij de index op de straatnamen in de bonboeken spreekt van 'tallose tussengevoegde folii'.
- 63 Vgl. verpondingsregister 1657, waarin 8339 aanslagen (Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 44), terwijl de bonboeken in 1648 al minimaal 9.688 panden opleveren.
- 64 Voor de periode 1581 t/m 1621 heb ik als reductiefactor tussen het aantal poorterinschrijvingen en de bevolkingsaanwas het getal 8,7 berekend (Van Maanen, 'Vermogensverhoudingen', 11). Hierbij inbegrepen is de extra sterfte tijdens pestjaren 1599, 1602-1605 en 1617. Ter vergelijking met de volgende perioden moet deze echter worden uitgesloten. Als het aantal extra doden door extrapolatie van de bekende begraafgegevens van die jaren geschat wordt op circa 5.500, dan zou het reductiegetal 10 zijn. In de periode 1622 t/m 1632 bedroeg het aantal poorterinschrijvingen 891. Bij hanteren van deze factor resulteert dat in een aanwas van 8910 mensen. De extra sterfte vanwege de pest in 1624 en 1625 kan geschat worden op circa 7.500 personen.
- 65 $46.155 \text{ mensen} + 10 \times 1.793 \text{ poorterinschrijvingen} - 12.500 \text{ extra doden door de pestepidemie van 1635}$.
- 66 $51.585 \text{ mensen} + 10 \times 2.127 \text{ poorterinschrijvingen} - 9.750 \text{ extra doden door de pest}$.
- 67 De literatuur geeft hogere getallen. Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 47, in het bijzonder nt. 31. Zie ook Noordegraaf en Valk, *Gave Gods*, 233, in het bijzonder nt. s en t.
- 68 In een besogne van 23 maart 1669 (SA II, inv.nr. 1102). Blijkbaar was er al eerder sprake van, want op 19 december 1668 besloot het stadsbestuur *de gemeente te disabuseren* van het gerucht dat er weer een stadsvergroting zou komen (SA II, inv.nr. 191).
- 69 Simon van Leeuwen, *Korte besgryving van het Lugdunum Batavorum nu Leyden* (Leyden 1672) 72.
- 70 J.C. Overvoorde, 'Groote sterfte te Leiden in 1669', *Leidsch Jaarboekje* 8 (1911) 37-42. Zie ook D.J. Noordam, *Geringde buffels*

- en heren van stand. *Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994) 76-77, en Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 48.
- 71 Er is in de begraafregisters een hiaat van maart 1669 - januari 1671.
- 72 SA II, inv.nrs. 155-156. Gemiddeld aantal buitenbegravenen 1665-1668: 136; 1671-1674: 175. 1669: 430 en 1670: 327. In stilte begravenen 1668: 168; 1669: 498; 1670: 209; 1671: 161.
- 73 Getal van 1675 uit Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 58, en van 1695 uit Lucassen en De Vries, 'The rise and fall', 40. Dit betreft alleen werkzamen in de textielnijverheid.
- 74 SA II, inv.nr. 3863.
- 75 Posthumus, *Leidsche lakenindustrie* II, 931-933.
- 76 R.C.J. van Maanen, 'Leidse stadhuis-kerken tijdens de Republiek', *Regionaal-historisch tijdschrift Holland* 16 (1984) 89-90.
- 77 Posthumus, *Leidsche lakenindustrie* II, 882.
- 78 SA II, inv.nr. 3930.
- 79 Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 44-45. Eerder schatte Noordam de bevolking circa 1700 op ruim 54.000 ('Nieuwkomers in Leiden', 63).
- 80 1621 t/m 1670: 98.430 dopen en 112.040 begravenen, inclusief een geëxtrapoleerde 1.400 voor 1638 (door de werkgroep van Noordam overgeslagen) en een berekende 6.000 voor de epidemie van 1669/70 6.000.
- 81 De Vries, *European urbanization*, 218.
- 82 De Vries, *European urbanization*, 178 e.v. Recent Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 9, 21.
- 83 Allan Sharlin, 'Decrease in Early Modern Cities: A Reconsideration', *Past & Present* 79 (1978) 126-138.
- 84 Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 96-98. Zij bestrijden hiermee de opvatting dat de vroegmoderne stad per definitie een sterfteoverschot zou hebben.

Een hortulanus en zijn boeken

De bibliotheek van Jacob Ligtfoot (1684-1752), tuinman van de Leidse hortus botanicus

P.G. Hoftijzer

In 1725 bezocht de Zwitserse student Albrecht von Haller Nederland om in Leiden medicijnen te gaan studeren. Het dagboek dat deze jongeman, die later een beroemd hoogleraar in Göttingen zou worden, tijdens zijn verblijf bijhield, is een rijke bron voor de kennis van het sociale, culturele en intellectuele leven in de 18de-eeuwse Nederlandse Republiek.¹ Natuurlijk schrijft hij ook over Leiden, over de stad en de universiteit en over het in zijn ogen tamelijk Spartaanse studentenbestaan, getuige het volgende – vrij vertaalde – citaat:

Leiden lijkt opzettelijk te zijn ingericht tot voordeel van de studenten. Zij leven er in volledige vrijheid en gaan zonder lastig gevallen te worden in kamerjas over straat. Wel moeten ze het voornamelijk van elkaars gezelschap hebben, want de Hollanders zijn koel en hun vrouwen worden bewust uit de buurt van de studenten gehouden, wat overigens veel geld en tijd bespaart. Men geeft elkaar het goede voorbeeld, en wie niet wil werken rest verveling en treurige lediggang. Een uitbundig studentenleven is vrijwel onmogelijk, want de wijn en andere genotsmiddelen zijn duur. Ten slotte zijn de universitaire instellingen, de ijver van de hoogleraren en de inrichting van de hogeschool onvergelijkelijk, en wie hier niet slaagt, zal dat nergens doen.²

Haller is voorts vol lof over zijn hoogleraar Herman Boerhaave (1668-1738). Hij beschrijft de grote Leidse medicus als oprecht, bescheiden, behulpzaam, goedhartig en vriendelijk tegen iedereen, ongeacht zijn rang of stand. Hoewel Boerhaave ten tijde van het verblijf van Haller reeds op gevorderde leeftijd was en aan een reumatische aandoening leed, begonnen zijn botaniecolleges nog altijd om

Paul Hoftijzer (1954) is bijzonder hoogleraar boekgeschiedenis vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit Leiden.

zeven uur in de ochtend. Hij doceerde dan in de hortus botanicus uit zijn hoofd in het Latijn over zo'n honderd planten, waarbij hij uitvoerig inging op hun naam, aard, medicinale toepassing en andere bijzonderheden.³

De Leidse hortus was het domein bij uitstek van Boerhaave. Sinds zijn benoeming in 1709 als hoogleraar in de botanie en – qualitate qua – directeur van de Leidse botanische tuin, had hij de hortus gereorganiseerd en aanmerkelijk uitgebreid met planten uit de hele wereld. Binnen een jaar na zijn benoeming had hij een nieuwe plantenlijst gepubliceerd, de *Index plantarum*, die de oude naamgeving van Caspar Bauhin en zijn eigen voorganger Paul Hermann combineerde met de nieuwe generieke classificatie van de Fransman Joseph Pitton de Tournefort. In 1720 werd deze tamelijk haastig opgestelde lijst opgevolgd door een sterk verbeterde en uitgebreide inventaris, de *Index alter plantarum*, die de beschrijvingen bevatte van niet minder dan 5.846 planten.⁴ Dat de hortus toen feitelijk te klein was, kan ook worden opgemaakt uit de beschrijving die Haller ervan geeft:

*De tuin in Leiden is klein van oppervlak, maar met zo'n 6000 planten de rijkste ter wereld. Verschillende malen heeft de overheid overwogen om enkele straten op te kopen voor de uitbreiding, maar steeds schrok men ervan terug, niet zozeer vanwege de koopprijs van de huizen, als wel vanwege de derving van belastinginkomsten. De krappe ruimte zou de ondergang van talloze planten zijn, als Boerhaave ze niet in zijn eigen tuin asiel bood. Het mooiste is dat alles volgens een kunstmatige ordening is ingericht, zodat een vreemdeling met de lijst van Boerhaave in de hand en met behulp van de naambordjes alle planten gemakkelijk kan vinden. Het onderhoud komt op 1000 gulden per jaar, buiten de 800 gulden die de tuinman, die bij de tuin woont, ontvangt. Het bijbehorende kunstkabinet is middelmatig. Bezienswaardig door hun aantal en zeldzaamheid zijn eigenlijk alleen de door Boerhaave geschonken zeeplanten.*⁵

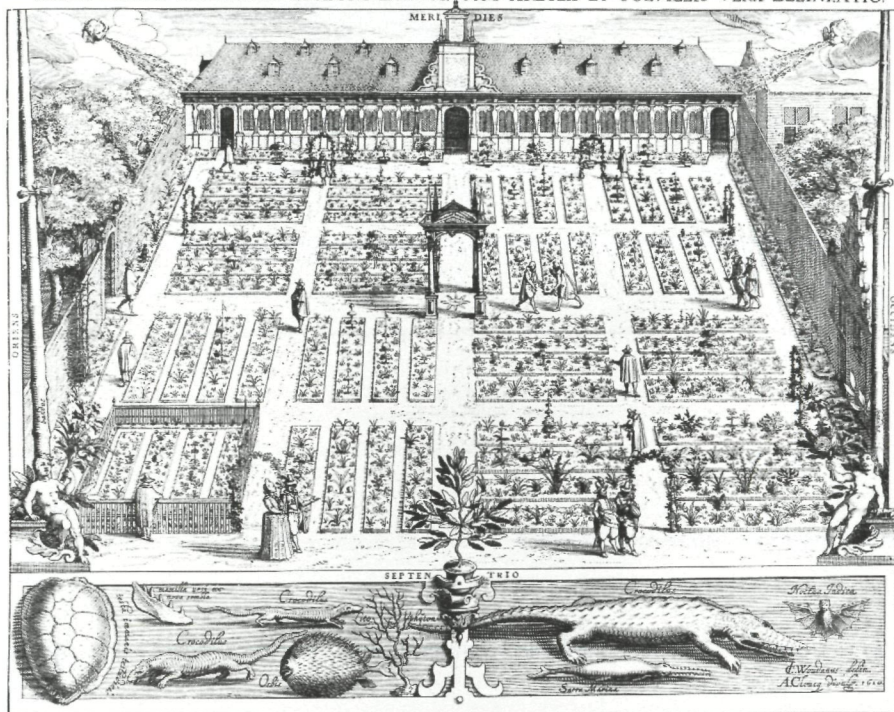
Haller noemt in dit citaat ook, zij het niet meer dan terloops, de Leidse hortulanus. Op het moment van zijn verblijf in Leiden was dat een zekere Jacob Ligtfoot, over wie tot nu toe nauwelijks iets bekend was. Hij komt slechts sporadisch voor in de annalen van de hortus, zoals dat trouwens ook geldt voor de meesten van zijn voorgangers en opvolgers.⁶ Zij werden gezien als ambachtslieden, die de aandacht niet waard waren. Deze mening werd trouwens gedeeld door Boerhaave zelf. In een brief van 24 maart 1725 aan zijn Engelse vriend, de botanicus William Sherard, die hem had gevraagd of hij niet een Nederlandse

tuinman kon aanbevelen, had Boerhaave geantwoord dat hij niemand kende, en dat in zijn ervaring tuinlieden bovendien niet vertrouwd konden worden en door hun wispelturigheid en onwetendheid meer kwaad deden dan goed. Hij gaf daarom de voorkeur aan – zoals hij schrijft – ‘een onwetende, die simpelweg mijn opdrachten uitvoert, zonder tegenwerking of tegenspraak’.⁷

De vondst van twee interessante documenten over de boek- en rariteitenverzameling van genoemde Jacob Ligtvoet, hooftuinier van de Leidse hortus botanicus van 1723 tot zijn dood in 1752, biedt evenwel de gelegenheid meer te weten te komen over de man en zijn beroep.

Maar eerst is het nodig wat dieper in te gaan op de tuinlieden van de hortus in de vroegmoderne periode. De positie van hooftuinman werd in Leiden gecreëerd in 1594, kort na de benoeming van Carolus Clusius (1526-1609) als hoogleraar botanie en Petrus Paaw (1564-1617) als hoogleraar medicijnen. Beiden waren gezamenlijk door de curatoren van de universiteit belast met het toezicht op de nieuwe ‘hortus medicus’, zoals de tuin achter het Academieggebouw toen nog werd genoemd. De eerste hooftuinman was Dirck Outgaertsz. Cluyt (1546-1598), een apotheker uit Delft.⁸ In het aanstellingscontract van Cluyt vinden we een korte omschrijving van zijn taken.⁹ Zijn voornaamste verantwoordelijkheid was, voor zover de omstandigheden van klimaat en plaats dat althans toelieten, de teelt en vermeerdering van *cruyderen, planten, spruytsels, bloemen ende diergelijke simplicia*, alsmede *alle den arbeyt van spitten, mesten off vetten, zaeyen, planten, weyen, vruchten of begieten, ooc t zaet te winnen ende vorder alles, dat de eere van de universiteyt ende van den cruythoff vereyssen zullen ende gelijc eenen goeden, naerstigen simplicist toestaet*. Opmerkelijk is overigens dat hij de planten in de hortus voor een belangrijk deel uit zijn Delftse tuin had moeten meenemen. Daarnaast moest hij de hoogleraren in de medische faculteit voorzien van alle planten en kruiden die zij voor hun colleges nodig hadden. Zijn salaris bedroeg het niet onaanzienlijke bedrag van 400 gulden plus vrije inwoning in de tuin, maar Cluyt was dan ook niet zomaar een tuinman. Al als apotheker genoot hij veel aanzien (hij had in 1584 de grondstoffen geleverd voor de balseming van het lijk van Willem van Oranje) en hij werd vanwege zijn grote plantenkennis door geleerden uit binnen- en buitenland geraadpleegd. In Leiden publiceerde hij een jaar voor zijn dood een belangrijk traktaat over de imkerij (*Van de byen*, 1597, diverse malen herdrukt), in de vorm van een dialoog met Clusius.

HORTI PUBLICI ACADEMIÆ LUGDUNO-BATAVÆ CUM AREOLIS ET PUEVILLIS VERA DELINEATIO.

De Leidse hortus in 1610. Gravure door Jan Cornelisz. Woudanus. Coll. Universiteitsbibliotheek Leiden.

Wat er gebeurde na de dood van Cluyt in 1598 is niet geheel duidelijk. In ieder geval werd hij niet rechtstreeks opgevolgd door zijn deskundige zoon Outger, in weerwil van een verzoek daartoe van de kant van de studenten medijnen.¹⁰ Uit de eerste helft van de 17de eeuw kennen we wel de namen van verscheidene andere tuinmannen, zonder dat bekend is wat hun functie nu precies inhield. In ieder geval waren zij naast het dagelijks onderhoudswerk belast met het rondleiden van bezoekers in de tuin en in het ambulacrum of de galerij aan de zuidkant van de hortus, waar niet-winterharde planten werden bewaard en waar ook een verzameling van gedroogde planten, opgezette dieren en andere curiositeiten werd tentoongesteld, zoals op de bekende prent van Woudanus uit 1610 goed is te zien. In de jaren twintig wordt zelfs melding gemaakt dat de tuin-

man de zorg had voor één, later twee arenden, die kennelijk in een kooi werden gehouden. In de winter, wanneer er minder werk te doen was, verleende de tuinman ook diensten in het nabijgelegen natuurkundig laboratorium.¹¹

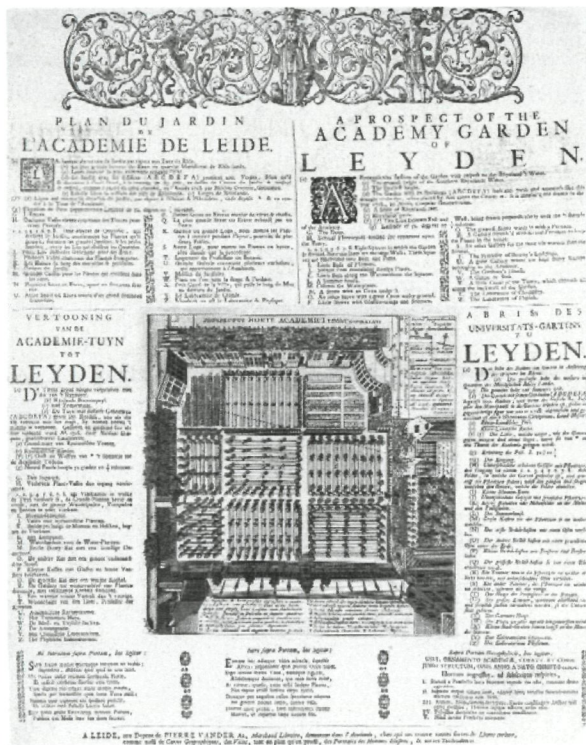
Pas in 1686 werd door de curatoren van de universiteit een officiële instructie voor de hooftuinman, of hortulanus zoals hij dan sinds enkele jaren werd genoemd, en voor zijn assistent of ondertuinman opgesteld. Op dat moment was de hortus aanzienlijk uitgebreid dankzij de verwerving door onder anderen de hoogleraar botanie Paul Hermann van tal van nieuwe planten uit Noord- en Zuid-Amerika, Kaap de Goede Hoop en Azië. Deze instructie werd zes jaar later uitgebreid tot een lijst van negentien bepalingen met betrekking tot het werk in de tuin. Tot de taak van de tuinlieden behoorden nu het kweken en vermeerderen van planten, zowel inheems als exotisch, door middel van zaden, bollen, stekken en scheuten; voorts de etikettering van de planten in hun vakken; het ieder jaar in de lente opstellen van een lijst van alle planten in de tuin, en het voortdurend overleg met de hoogleraar botanie over dode of verdwenen planten en hun vervanging. Een aantal bepalingen heeft betrekking op niet-toelaatbare, maar kennelijk normale nevenactiviteiten van de tuinlieden. Zo was het vanaf 1692 verboden om planten te verplaatsen of weg te geven en ook om zaden, bollen en wortels te verkopen zonder toestemming. Verder was het niet langer toegestaan dat particulieren hun uitheemse planten lieten overwinteren in de winterkas. Een veelzeggende bepaling gebod de hoogleraar botanie zijn onderwijs zo in te richten dat het werk van de tuinlieden er niet door werd gehinderd. Het salaris van hortulanus bedroeg nu 600 gulden per jaar, plus het gebruik van de hortulanuswoning naast de galerij. De assistent hortulanus verdiende 200 gulden, eveneens met vrije inwoning.¹²

De meest volledige beschrijving van het werk in de tuin kan evenwel worden gevonden in een veel later document in het archief van de universiteit, van de hand van een onbekende opsteller. Het stuk is ongedateerd, maar stamt waarschijnlijk uit de jaren zestig van de 18de eeuw.¹³ In een tamelijk informele stijl – men heeft het wel vergeleken met een interview – worden de verschillende werkzaamheden van de tuinlieden beschreven. Zo komen we onder andere te weten dat de hortulanus, of liever gezegd zijn dienstmeid dan wel zijn echtgenote, ook bezoekers in de tuin moest rondleiden, zelfs op zondagen. De hoogte van de entree werd overgelaten aan de discretie van de bezoeker, maar 'boeren' moesten twee stuivers betalen. Verliefde stellen hadden geen toegang. Bruiden konden daarentegen wel bloemen (voor boeketten?) uit de tuin bestellen en ook

wordt gesproken van de vervaardiging van kruidenwijn, met toestemming van de hoogleraar botanie. Deze nevenwerkzaamheden leverden de hortulanus jaarlijks een extra inkomen van zo'n 800 gulden op, maar zijn gewone traktement bedroeg nu nog maar 300 gulden plus 36 tonnen turf voor de verwarming van zijn woning. Studenten medicijnen moesten ook een bedrag betalen voor de planten en bloemen die zij van de tuinman verkregen wanneer zij examen moesten doen bij de hoogleraar botanie. Gedurende de winter moesten de hortulanus en zijn – inmiddels – twee assistenten vaak 's nachts opstaan om vorstwerende matten op de kassen aan te brengen en om de kachels in de orangerie brandend te houden. De winter werd ook gebruikt voor allerlei onderhoudswerkzaamheden en de voorbereidingen voor het nieuwe groeiseizoen, zoals het maken van latwerk, het schilderen van de bordjes met plantennamen, en dergelijke.

Met deze kennis kunnen we nu de aandacht richten op Jacob Ligtvoet. Hij werd geboren in 1684 als de tweede zoon van de lakenvoller Jacob Ligtvoet senior en diens echtgenote Geertruid van Uffelhoven, afkomstig uit Rees in Duitsland.¹⁴ Niets is bekend over Jacobs jeugd. De eerste keer dat we hem weer in de archieven tegenkomen, is bij zijn benoeming tot assistent-tuinman van de hortus in 1702; hij is dan achttien jaar oud. Gedurende ongeveer tien jaar zou hij vervolgens werken onder de hortulanus Willem de Hertogh, die zelf ook begonnen was als assistent in 1686. De interne opleiding van tuinlieden was, en is nog steeds, een kenmerk van de Leidse hortus. In 1723 volgde Ligtvoet zijn leermeester De Hertogh op, zonder twijfel dankzij de aanbeveling van Herman Boerhaave, want daarin werd gesproken over Ligtvoets *vigilantie ende bequaemheyt*.¹⁵ Na zo veel jaren van training en ervaring is het toch moeilijk voor te stellen dat Ligtvoet de 'onwetende' was die Boerhaave getuige zijn brief aan Sherard eigenlijk wenste. Desalniettemin is het opvallend dat op de dag van zijn aanstelling de instructie voor de hortulanus uitgebreid werd met nog meer bepalingen. Zo was het hem nu niet meer toegestaan om zelf mest, tuinpotten, kassen, eikenbast, zand en turf te kopen of om extra werklieden in te huren zonder de toestemming van de hoogleraar botanie. Ook was het hem nu expliciet verboden om de kamers in zijn huis in de tuin te verhuren aan studenten, of om honden, katten, duiven en kippen in de tuin te houden.¹⁶

Jacob Ligtvoet bracht zijn gehele werkzaam leven door in de Leidse hortus, van zijn benoeming tot assistent-hortulanus in 1702 tot zijn dood in 1752, vijftig jaar

Plattegrond van de Leidse hortus in 1718, uitgegeven door Pieter van der Aa. De woning van de hortulanus bevindt zich links onder. Coll. RAL.

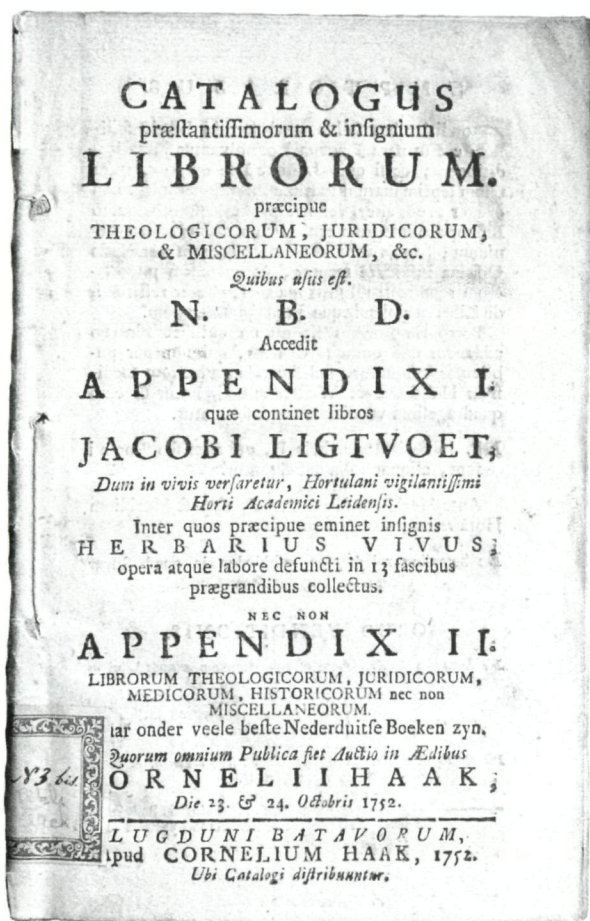
die tot de meest interessante periodes uit de geschiedenis van de tuin kunnen worden gerekend. Hij was er tijdens de gehele duur van Boerhaaves hooglerschap, toen de tuin, zoals al vermeld, een ingrijpende verandering doormaakte. Hij moet vrijwel dagelijks met Boerhaave hebben samengewerkt in de uitbreiding en verbetering van de tuin, in experimenten met het kweken van planten en in de ontwikkeling van allerlei voorzieningen, zoals betere koude en warme kas- sen en kachels voor de wintertuin. Hij moet Boerhaave ook aan het werk hebben gezien wanneer deze onderwijs gaf, of bevriende collega's uit binnen- en buiten- land ontving, die naar Leiden kwamen voor onderzoek. Na Boerhaaves emeritaat in 1729 werkte Ligtvoet gedurende twintig jaar onder de nieuwe hoogleraar botanie Adriaan van Royen, die eveneens uitstekende relaties onderhield met geleerden in heel Europa, bovenal Carolus Linnaeus. Van Royen was ook verant- woordelijk voor de lang gewenste uitbreiding van de tuin in westelijke richting,

dat wil zeggen naar de Witte Singel, die in 1736 werd gerealiseerd, en voor de bouw van de nieuwe orangerie in 1745, die er nog steeds staat. Hierin werd trouwens ook de verzameling antiquiteiten van de Amsterdamse oud-burgemeester Gerard van Papenbroeck ondergebracht. Helaas hebben we echter geen enkele informatie over Ligtvoets aandeel hierin. Wat dan kunnen de documenten die aan het begin van dit verhaal werden genoemd, bijdragen?

Ligtvoet overleed op 15 juni 1752, op de leeftijd van 68 jaar, en werd begraven in de Pieterskerk. Zijn vrouw, Sara van der Kelder, met wie hij in 1709 was gehuwd, was vijf jaar tevoren overleden, en zijn drie kinderen Geertrui, Willem en Jan hadden inmiddels eveneens het tijdelijke met het eeuwige verwisseld.¹⁷ Het overgrote deel van de nalatenschap moest derhalve volgens het testament van Jacob worden verdeeld tussen zijn twee in leven zijnde kleinkinderen, te weten Sara en Jannetje, de kinderen van zijn zoon Willem.¹⁸ Daartoe werd door de Leidse notaris Cornelis van der Kop een inventaris van alle bezittingen van Jacob opgesteld.¹⁹ In weerwil van zijn eenvoudige achtergrond blijkt Jacob het in zijn leven lang niet slecht te hebben gedaan. Hij was eigenaar van een huis op het Rapenburg (het huidige nr. 58), recht tegenover het Academiegebouw.²⁰ Hij had bovendien een paar duizend gulden gespaard, en naast zijn gewone huisraad bezat hij een bescheiden verzameling kunstvoorwerpen, waaronder twee portretten van hemzelf en een van Boerhaave, een staand horloge, verschillende spiegels, goud en zilver, en allerlei beeldjes van 'pleyster' en porselein.

Het meest interessante deel van zijn erfenis bestaat evenwel uit zijn bibliotheek en kabinet van natuurlijke historie. De boedelinventaris beschrijft zo'n 250 boeken. Maar er bestaat nog een tweede document met betrekking tot deze collectie, te weten het voor zover bekend enig bewaarde exemplaar van de gedrukte catalogus van de veiling van de bibliotheek, gehouden op 23 en 24 oktober 1752.²¹ Deze catalogus vermeldt naast de in de boedelinventaris genoemde titels nog eens dertig andere. Naar 18de-eeuwse maatstaf is dit een relatief grote verzameling voor iemand zonder academische of wetenschappelijke achtergrond. Niet verbazingwekkend is dat het merendeel van deze werken is geschreven in het Nederlands. Jacob Ligtvoet kende immers geen Latijn. Maar veel van zijn boeken waren vertalingen van werken die oorspronkelijk in het Latijn, Frans, Engels, Duits en Italiaans waren verschenen. Ongeveer een derde van zijn boeken bestaat uit werken in folio en quarto, de grootste en duurste formaten, de meerderheid wordt gevormd door boeken in de kleinere formaten octavo en duodecimo.

Jacob Ligtvoet blijkt een lezer te zijn geweest met uitgesproken voorkeuren. In

Titelpagina van de catalogus van verscheidene boekenveilingen, waaronder die van de bibliotheek en het rariteitenkabinet van Jacob Ligtvoet (1752). Coll. Universiteitsbibliotheek Leiden.

de meeste Nederlandse boekverzamelingen uit deze periode komt men over het algemeen een groot aantal godsdienstige boeken tegen.²² In de bibliotheek van Ligtvoet is dit niet het geval. Natuurlijk heeft hij wel een bijbel en ook enkele uitgaven van het Nieuwe Testament en de psalmen, boekjes om mee naar de kerkdienst te nemen, maar verder is het aantal godsdienstige werken opvallend gering. De aard ervan is in hoofdzaak bevindelijk. Zijn echte belangstelling lag duidelijk elders. Jacob Ligtvoet las vooral om twee redenen: lering en vermaak. Vermaak vinden we in het grote bestand aan populaire literatuur, ridderromans, toneel-

stukken, anekdotenverzamelingen en wat dies meer zij. Voorbeelden van dergelijke titels in de collectie zijn onder meer *De klip der minnaars, of de minnaryen van Don Pedro Gonsalves de Mendosa, en van Donna Juana de Cisneros* (Amsterdam 1735); Jeroen Jeroense, *Koddige en ernstige opschriften, op luyffens, wagens, glazen, uithangborden, en andere taferelen* (Amsterdam 1682); *Des doorluchtigen Bassa Ibrahims, en der volstandige Isabellae: wondergeschiedenissen* (Amsterdam 1723); Daniel Jongtys, *Tooneel der jalouzyen, waar op vertoont werden veel treurige gevallen der jaloesheid* (2 dln., Amsterdam 1699); en Abraham van S. Clara, *De gekheydt der wereldt, wysselyk beschreven in hondert narren* (2 dln., Amsterdam 1734).²³ Van de vertegenwoordigers van de hoge literatuur bezat hij daarentegen maar enkele werken, doorgaans in oudere edities. Voorbeelden zijn de verzamelde werken van Jacob Cats (2 dln., Amsterdam 1727), Joost van den Vondels *Poëzy of verscheide gedichten* (Leeuwarden 1652), en Johan de Brunes *Zinne-werck* (Amsterdam/Middelburg 1636).

Een mengeling van plezier en instructie zal Ligtvoet hebben gevonden in de vele geschiedenisboeken in zijn bibliotheek, serieuze werken maar ook teksten met een meer sensationeel karakter, zoals avonturenverhalen en schandkronieken. Genoemd kunnen worden onder veel meer de *Joodsche historien* van Flavius Josephus (vele edities); Emanuel van Meteren, *Historie der Nederlandscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen* (Den Haag 1623); Louis Maimbourg, *Historie der kruisvaarders, tot de verlossing van't Heilig Land* (Amsterdam 1684); Lambert van den Bosch, *Prael-tooneel der doorluchtige mannen* (Amsterdam 1676); *Het leven en character van Jan Law, gewezene controleur generaal der finantien van Lodewyk de XV.* (Amsterdam 1722); het *Algemeen- groot naam en woorden-boek, of saamenstel van alderhande geschiedenissen, aardrykskunde, geslachtregisters, enz.* (2 dln., Amsterdam 1720-21); de *Historie der Boecaniers, of vrybuyters van America* (Amsterdam 1700). Maar ook lokale geschiedenis had zijn belangstelling, getuige de aanwezigheid van de eerste druk van Jan Jansz. Orlers' *Beschryvinge der stad Leyden* (Leiden 1614), Simon van Leeuwens *Korte besgryving van het Lugdunum Batavorum nu Leiden* (Leiden 1672), en Pieter Plemperers *Beschryving van de heerlykheid en het dorp Alphen aan den Ryn* (Leiden 1714).

Opvallend groot is het aantal werken, geschreven, bewerkt of vertaald door de Utrechtse boekverkoper en veelschrijver Simon de Vries. Het gaat om titels als *De groote schouw-plaets der jammerlijke bloed- en moord-geschiedenissen* (Utrecht 1670); *Wonderen soo aen als in, en wonder-gevallen soo op als ontrent de zeeën*

(Amsterdam 1687); *D'eedelste tijdkortingh der weet-geerige verstanden: of de groote historische rariteit-kamer* (3 dln., Amsterdam 1694-5); *Groot historisch magazyn* (Amsterdam 1688); en *Historische oeffenuingen ontrent allerley aenmercklijcke, gewichtige, nauwkeurige en gemoeds-vervrolijkende stoffen* (Amsterdam 1686).²⁴ Verder is er een aanzienlijke groep van aardrijkskundige beschrijvingen en reisverhalen. Niet in staat om de wonderen van de wereld met eigen ogen te aanschouwen, reisde hij in zijn bibliotheek naar vergelegen streken. Hij bezat onder andere de complete reeks rijk geïllustreerde beschrijvingen van Amerika, het Midden Oosten, Afrika en Azië van Olfert Dapper, Jan Jansz. Struys, Joan Nieuhof, Arnoldus Montanus, Philippus Baldaeus en Egbert Kaempfer, alsmede de indrukwekkende verzameling van 127 beschrijvingen van reizen naar Oost- en West-Indië, die aan het begin van de 18de eeuw was uitgegeven door de Leidse uitgever Pieter van der Aa. Naar alle waarschijnlijkheid had Ligtvoet deze en andere boeken aangeschaft in de uitstekend gesorteerde winkel van Van der Aa, gelegen aan het Academiepleintje bij de ingang van hortus.²⁵ En waar de werkelijkheid niet spannend genoeg was, vond Ligtvoet (ont)spanning en vermaak in zogenaamde robinsonades, fictieve reisverhalen, zoals Daniel Defoe's befaamde *Het leven en de wonderbaare gevallen van Robinson Crusoe* (Amsterdam 1721), maar ook navolgers als *De Sweedsche Robinson, of 't wonderlyk leven van Gustav Landcron* (Amsterdam 1733) en *De nieuwe Engelsche Robinson, of de overzeldzame gevallen van Capitein Robert Boyle* (Amsterdam z.j.).

Voorts had Ligtvoet enige interesse in levensbeschouwelijke boeken, getuige de aanwezigheid van zulke uiteenlopende werken als Boethius' *Vertrouwing der wysegeerte* (Amsterdam 1722), Samuel Pufendorf, *De plichten van den mensch ten opzichte van de wet der nature en der burgerstaat* (Utrecht 1708), en Michel de Montaigne, *Alle de werken bestaande in zijn proeven* (Amsterdam 1692), en in onderwerpen die we nu zouden rekenen onder de culturele of godsdienstige antropologie, aan de hand van boeken als Joseph François La Fiteau, *De zeden der wilden van America* (Den Haag 1731) en Godefridus Carolinus, *Het hedendaagse heidendom, of beschrijving vanden godtsdienst der heidenen, so als die in Asia, Africa en enige gewesten van Europa bevonden is* (Amsterdam 1661).

Van bijzondere interesse is wat Ligtvoet bezat op het gebied van zijn eigen vak, de tuinkunst. Niet in staat om Latijn te lezen en wetenschappelijk ongeschoold, hoeft het geen verbazing te wekken dat hij geen van de klassieke traktaten over de botanie bezat, zoals de werken van Theophrastus en Dioscourides. Evenmin

beschikte hij over de botanische standaardwerken van de moderne tijd, zoals de publicaties van Clusius, Bauhin of Tournefort, die eveneens in het Latijn waren gesteld. Wel bezat hij twee Nederlandse vertalingen van de kruidboeken van Matthias Lobelius (Antwerpen 1581) en Rembertus Dodonaeus (Leiden 1608), alsmede een octavo-uitgave van het befaamde 16de-eeuwse werk over de plantkunde van Leonhardt Fuchs, *De historia stirpium* (Lyon 1549), dat hem misschien vooral vanwege de realistische illustraties heeft geboeid. Daarnaast had hij de meer recente *Nederlandse herbarius*, samengesteld door de Amsterdamse arts Petrus Nylandt (Amsterdam 1673) en een Franstalige beschrijving van de flora in de Provence: Pierre Joseph Garidel, *Histoire des plantes qui naissent en Provence et principalement aux environs d'Aix* (Aix [etc.] 1719).

Veel beter vertegenwoordigd zijn de publicaties van de Leidse hoogleraren botanie onder wie hij had gewerkt. Zo zijn er exemplaren van Boerhaaves *Index plantarum* uit 1709 en de *Index alter plantarum* uit 1727, de laatste volgens de veilingcatalogus wit doorschoten en geannoteerd door Ligtvoet zelf.²⁶ Verder had hij het *Botanicon Parisiense* van Sebastien Vaillant, dat na de dood van de auteur was uitgegeven door Herman Boerhaave (Leiden/Amsterdam 1727), alsmede Adriaan van Royens voorlopige plantenlijst van de hortus, *Florae Leydensis prodromus* (Leiden 1740). Dat Ligtvoet niet onkundig was van de revolutie in de botanie ten gevolge van de nieuwe systematiek van Linnaeus, die een vaste bezoeker van de hortus was geweest tijdens zijn verblijf in Nederland in de jaren dertig, is waarschijnlijk, hoewel het op basis van zijn bibliotheek niet kan worden aangetoond. Hij had van de Zweedse botanicus alleen diens *Musa Cliffortiana* (Leiden 1736), een beschrijving van een bananenboom die door Linnaeus was gekweekt in de tuin van de rijke bankier George Clifford op de Hartenkamp in Heemstede.

Een tweede belangrijke groep publicaties in deze afdeling van Ligtvoets bibliotheek wordt gevormd door de verscheidene handboeken voor de tuinkunst. Gedurende de eerste van de 18de eeuw verschenen nogal wat van dergelijke uitgaven in de Republiek, vaak als vertaling van buitenlandse, meestal Franse boeken, maar ook oorspronkelijke werken. Tot de laatste categorie behoort Pieter de la Court van der Voorts *Bijzondere aanmerkingen over het aanleggen van prachtige en gemeene landhuizen, luthoven en plantagien* (Leiden 1737). Ligtvoet moet de auteur persoonlijk hebben gekend, want hij woonde op een steenworp afstand van de ingang van de hortus in een van de mooiste huizen aan het Rapenburg (het huidige nr. 65), waarachter een spectaculaire tuin was aangelegd.²⁷ Naar alle

ANIMALIA, FLORESQUE, IN LI- QUORE CONSERVATA.

- 1 Flores aloes
- 2 — Cinnamomi
- 3 Chaetodon
- 4 Passer parous indicus albo brunoque varius
- 5 Flores Aloes.
- 6 Anguis annulis albis, nigrisque anctus.
- 7 — Caeruleus ventre albescenti
- 8 Flores aloes
- 9 Amphis baena caerulea, cum serpente albo bruno-
que colore conspicuo
- 10 Octus Lutrae
- 11 Pipa foemina
- 12 — Mafe
- 13 Serpens rubro maculatus
- 14 Flores Aloes
- 15 Serpentulus Exsiccatus
- 16 Mullus Barbatu.
- 17 Tarantulae
- 18 Aphrodita nitens
- 19 Mullus Barbatu
- 20 Piscus Volans
- 21 Remora
- 22 Sepia
- 23 Chamaeleon
- 24 Foetus humanus
- 25 Chamaeleon
- 26 Flores Aloes
- 27 3 Millipeda
- 28 Serpentulo rubro maculatus

D 2

29

Pagina uit de catalogus van de
veiling van de rariteiten van
Jacob Ligtwoet. Coll. Universi-
teitsbibliotheek Leiden.

waarschijnlijk zal hij ook de Leidse bloemist en kweker Hendrik van Oosten hebben gekend, wiens handboek *De Nederlandsen hof, beplant met bloemen, ooft en orangerijen* (Leiden 1723) hij eveneens in de kast had staan.

Jacob Ligtwoet bezat ook nog enkele bijzonder kostbare natuurhistorische werken, zoals de schitterende *Malabaarse kruidhof* (Amsterdam 1689) van Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein, gouverneur van Malabar in India, die de inheemse planten van deze regio had beschreven en in prent gebracht met behulp van lokale artsen en kunstenaars, en ook Georg Everhard Rumphius' *D'Amboinsche rariteitskamer* (Amsterdam 1705), niet een botanisch werk, maar een zeer uitgebreide beschrijving van de zeefauna langs de kust van Ambon in de Indonesische archipel. Opvallend is ook zijn belangstelling voor de zogenoemde fysico-theologie, getuige de aanwezigheid van William Derhams *Godgeleerde*

natuurkunde; of eene overtuigende betooging van Gods wezen en eigenschappen, uit de beschouwing van de werken der scheppinge (Leiden 1739).

Maar er zijn nog andere onderdelen van de collectie van Jacob Ligtvoet die de aandacht waard zijn. Het eerste nummer in de veilingcatalogus is niet een beschrijving van een gedrukt werk, maar van een zogenaamd *herbarius vivus*, een verzameling gedroogde plantenspecimina. De volledige Latijnse titelbeschrijving luidt in Nederlandse vertaling:

*Een herbarius vivus, bijeengebracht met de grootste zorg door Jacob Ligtvoet, voormalig hortulanus van de Leiden academische tuin, bestaande uit dertien grote delen, en onderverdeeld in classes, ordines, genera en species volgens het systeem van de beroemde Boerhaave. De erin opgenomen planten zijn zeer zorgvuldig gedroogd en op groot papier geplakt. Bij individuele planten wordt de auteur geprezen die deze als eerste heeft beschreven. Opgemerkt moet worden dat in dit herbarium naast de planten die van elders naar de Leidse hortus zijn gebracht, vooral die gevonden worden die gedurende lange tijd in de hortus geteeld zijn.*²⁸

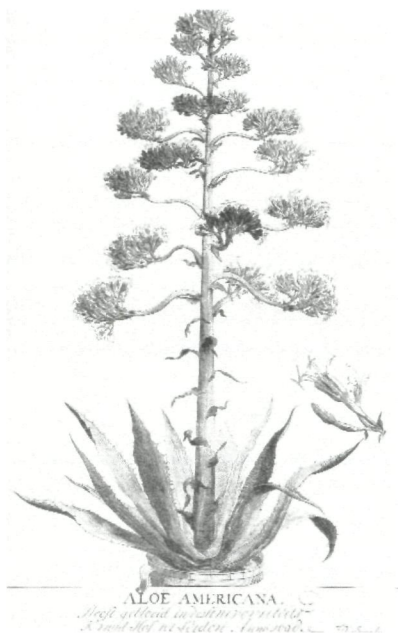
Zo'n collectie ingeplakte planten was tamelijk uitzonderlijk, zelfs onder professionele botanici. Er zijn vanwege de grote kwetsbaarheid van het materiaal ook maar heel weinig voorbeelden van overgebleven.²⁹ Vrijwel allemaal zijn ze bijeengebracht door academische verzamelaars. Waarom bezat Ligtvoet dan een dergelijk herbarium? Het antwoord moet gelegen zijn in de enorme groei die de Leidse hortus sinds de tweede helft van de 17de eeuw had doorgemaakt. Het was inmiddels onmogelijk geworden om alle planten te kunnen kennen en herkennen. Hij had derhalve behoefte aan een referentiewerk, waarin de beschrijving van de plant werd gecombineerd met een voorbeeldexemplaar. Voor zover bekend is het herbarium van Jacob Ligtvoet niet overgeleverd. Wellicht is dit een gevolg van de omstandigheid dat het niet was samengesteld door een academische botanicus, en derhalve niet de moeite waard om te bewaren.

Dat geldt ook voor een andere groep voorwerpen, die slechts zeer summier worden aangeduid in de boedelinventaris, maar daarentegen op itemniveau worden beschreven in de veilingcatalogus. Het betreft twee verzamelingen van specimina van planten en dieren, ofwel gedroogd – 'exsiccata' –, ofwel op alcohol – 'in liquore'. Ze bevatten een grote variëteit aan vogels, vissen, inktvissen, kleine zoogdieren, reptielen (waaronder twee krokodillen), spinnen, rupsen en

vlinders, zeewormen, delen van dierskeletten, foetussen, schelpen, bloemen, maar ook door mensenhand gemaakte curiositeiten als een Chinese kalender, een Japans verguld beeldje en een handschrift op papier, gemaakt van de bladeren van een boom. Dergelijke rariteitenkabinetten waren gewoonlijk het domein van rijke verzamelaars, die via een netwerk van handelsrelaties konden komen aan allerlei exotische voorwerpen.³⁰ Een soortgelijke collectie werd trouwens sinds jaar en dag tentoongesteld in de hortus, met dien verstande dat de voorwerpen door de tand des tijds nogal gehavend waren geraakt. Had Ligtvoet op eigen houtje een concurrerende verzameling samengesteld, of is ook hier sprake van een bescheiden referentiecollectie?

Wat kunnen we dan concluderen over de bibliotheek en het rariteitenkabinet van Jacob Ligtvoet? Het lijkt geen twijfel dat zijn boekverzameling een driedelige functie heeft gehad, te weten stichting, lering en vermaak, zij het niet noodzakelijk in die volgorde van belangrijkheid. Het aantal godsdienstige boeken is sterk in de minderheid ten opzichte van werken over geschiedenis en aardrijkskunde, populaire lectuur, en praktische handboeken op het terrein van zijn beroep, de tuin- en hovenierskunst. Maar het bezit van die laatste categorie boeken kan in samenhang met zijn herbarium en bescheiden rariteitenkabinet waarschijnlijk ook worden geïnterpreteerd in het licht van een verandering in de positie van de hortulanus gedurende de 18de eeuw. Er hoeft niet aan te worden getwijfeld dat deze beroepstuiniers een belangrijke, zij het tot dusverre nauwelijks erkende rol hebben gespeeld in de organisatie van vroegmoderne botanische tuinen zoals die te Leiden. Maar gedurende lange tijd deden zij dat op basis van vaardigheden en kennis die zij niet uit boeken hadden geleerd, maar door praktijkonderricht van hun leermeesters en vele jaren van ervaring in de tuin. Geleidelijk werd de academische horticultuur echter steeds meer gespecialiseerd en veeleisend. De tuiniers moeten de druk van de verandering hebben gevoeld. Het lijkt erop dat Jacob Ligtvoet geprobeerd heeft zich aan deze ontwikkeling aan te passen door steeds meer boeken op zijn vakgebied aan te schaffen en tegelijkertijd specimina te gaan verzamelen van planten en dieren. Hij miste echter de opleiding om zich op het hoogste niveau botanische kennis te verwerven aan de hand van geleerde boeken in het Latijn, laat staan dat hij zich kon mengen in het wetenschappelijk debat over actuele botanische kwesties zoals classificatie en beschrijving. Eén generatie later liet een andere Leidse hortulanus, Nicolaas Meerburg (1734-1814), zien waar dit proces van professionele emancipatie toe kon leiden. In

1775 publiceerde hij zijn *Afbeeldingen van zeldzame gewassen*, een fraai geïllustreerd werk over bijzondere planten die in de Leidse hortus groeiden. Later kwamen er nog twee Latijnse edities van uit. Evenals Ligtfoot bezat Meerburg trouwens ook een *herbarius vivus*, bestaande uit meer dan 5.000 specimina. Deze verzameling bevindt zich nu in het Nationaal Herbarium.

De Aloe Americana, zoals die in 1698 in de hortus bloeide. Geleunde gravure door T. van Swijnen. Coll. RAL.

Op de laatste pagina van de veilingcatalogus, dus aan het einde van de lijst met naturalia, worden voorafgaand aan het portret van Boerhaave nog twee afbeeldingen vermeld: 'Een afbeelding van de Aloë Amerikanæ, gebloeyt 1698' en 'Een afbeelding dito geschildert door Van der Vinne dito 1736'. De 'Aloë Amerikanæ', die vandaag bekend staat als de *Agave Americana*, was in de Leidse hortus geïntroduceerd door Carolus Clusius. In 1698, na een eeuw van constante verzorging, had de plant voor het eerst gebloeid en om deze zeldzame gebeurtenis te vieren was er door T. van Swijnen een gravure van gemaakt, waarvan Ligtfoot kennelijk een exemplaar bezat. Een tweede aloë, die ook wel wordt omschreven als de 'Aloe van de Vera Cruz', bloeide inderdaad in de hortus in 1736, zonder twijfel tot grote trots en voldoening van Jacob Ligtfoot, die de

plant jaren moet hebben gekoesterd. De verscheidene bloemen van de agave op sterk water die in zijn collectie naturalia worden vermeld, zijn waarschijnlijk afkomstig van deze plant, die volgens een contemporaine beschrijving een bloemstengel had van bijna acht meter hoog met dertig zijtakken.³¹ De maker van de afbeelding moet wel de Haarlemse schilder Vincent Laurensz. van der Vinne II (1686-1742) zijn geweest, van wie de nodige aquarellen van bloemen en planten bekend zijn. Tot op heden is echter geen afbeelding van zijn hand van deze agave bekend. Hopelijk brengt dit artikel daar verandering in.

Noten

- 1 E. Hintzsche (ed.), *Albrecht Hallers Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England 1723-1727* (Bern [etc.] 1971).
- 2 Hintzsche, *Albrecht Hallers Tagebücher*, 31; de oorspronkelijke tekst luidt als volgt: 'Leyden in's besondere scheint met Fleiß zum Nutzen der Lernenden bequem gemacht zu sein. Man lebt in völliger Freyheit und geht unangefochten im Schlafrocke durch die Straßen; man findet keine Gesellschaft als von gleichem Stande, dann die Holländer sind kalt und ihr Frauenzimmer vor denen sog. *Studiosis* verschlossen, welcher Umstand alleine einem Menschen des Jahrs viel Geld und manche Stunde erspart. Einer frischt den andern mit seinem Beispiel an, und wer nicht arbeiten will, muss lange Weile und verdrüßlichen Müßiggang erwarten. Keine Art der Wollust wirdt leicht gemacht. Der Wein und alle Mittel der Üppigkeit sind theuer. Endlich sind die Anstalten, derer Professoren Eifer und die Einrichtung der hohen Schule unvergleichlich, und wer hier nicht zu etwas werden will, muß nirgend wozu gebohren sein.'
- 3 Ibidem, 37-38.
- 4 Zie W.T. Stearn, 'Boerhaave as a botanist' in: G.A. Lindboom (ed.), *Boerhaave and his time. Papers read at the international symposium in commemoration of the tercentenary of Boerhaave's birth Leiden, 15-16 November 1968* (Leiden 1970) 114-122.
- 5 Hintzsche, *Albrecht Hallers Tagebücher*, 39: 'Der Garten zu Leyden is an Raum klein, an Pflanzen der reichste in der Welt, wie dann in 6000 hier ernährt werden. Mehr als einmal hat der Staat angestanden, etliche Straßen zu seiner Vergrößerung anzukaufen, und allemahl hat sie nicht der Preis der Häuser, sondern die darauf stehenden Auflagen abgeschreckt. Diese Enge ist unzähligen Kräutern Verderben, wann sie Boerhaave nicht in seinen eignen Garten flüchten kan. Das schönste daran ist, daß alles nach einer künstlichen Ordnung eingerichtet ist, und ein Fremder mit dem Boerhaavischen Verzeichnuß in der Hand alle Pflanzen an ihrer Ordnung und den bezeichneten Stäben erkennen kan. Der Unterhalt kommt auf 1000 Gld. deß Jahres ohne denen 800 Gld., die dem Gärtner gereicht werden, der dazu bestellt und dabey wohnt. Die Kunstkammer dabey is mittelmäßig. Nur sind die Meergewächse, die Boerhaave dahin verschenkt, an Anzahl und Seltenheit etwas Sehenswürdiges.'
- 6 Cf. J. Heniger, 'Some botanical activities of Herman Boerhaave, professor of botany and director of the botanic garden at Leiden', *Janus* 58 (1971) 1-78, vooral 15: 'In the history of botany these men are completely unknown ...'
- 7 'un ignorant qui exsécute simplement mes ordres, sans chicaner, ou contredire'; zie W. Otterspeer, *Groepsportret met dame. II: De vesting van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775* (Amsterdam 2001) 117; J. Heniger, 'Some botanical activities of Herman Boerhaave', 15.
- 8 H.A. Bosman-Jelgersma, 'Dirck Cluyt, de eerste Leidse hortulanus', *Leids Jaarboekje* 83 (1991) 75-88.
- 9 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 7 dln. (Den Haag 1913-24); dl. I: *1574-1610* (1913) Bijlage 264 (2 mei 1594).
- 10 Molhuysen, *Bronnen*, dl. I, Bijlage 325 (18 juni 1598).
- 11 R.G.H. Sluijter, 'Tot circaet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt.' *Bestuur, instellingen, personeel en financiën*

- van de Leidse universiteit, 1575-1812 (Hilversum 2004) 177.
- 12 Voor de verschillende instructies, zie Molhuysen, *Bronnen*, dl. IV ('s-Gravenhage 1920) *15-*17 (1686) en *28-*32 (1692).
 - 13 Voor een volledige transcriptie van de tekst, zie W.K.H. Karstens en H. Kleibrink, *De Leidse hortus. Een botanische erfenis* (Zwolle 1982) 45-46.
 - 14 Regionaal Archief Leiden (RAL), Doopregister van de Hooglandse Kerk, 15 februari 1684.
 - 15 'op de goede getuygenisse van den heer Professor Boerhaven van de vigilantie ende bequaemheyt van den suppliant'; Molhuysen, *Bronnen*, dl. IV, 343 (8 mei 1723).
 - 16 Ibidem, *164.
 - 17 Voor de ondertrouw tussen Jacob Ligtvoet en Sara van der Kelder, zie RAL, Ondertrouw Nederlands Hervormde Kerk, register EE, f. 139 (20 april 1709). Als beroep wordt vermeld 'tuinier'; hij woonde op het Rapenburg op de hock van de Kromelleboogsteeg. Sara werd begraven in de Pieterskerk tussen 19 en 26 augustus 1747, Jacob tussen 17 en 24 juni 1752. Geertrui was gedoopt op 12 maart 1710 (begraafdatum onbekend), Willem was gedoopt op 20 augustus 1711 en overleden in 1747; de doop- en begraafdata van Jan zijn niet gevonden.
 - 18 Het testament van Jacob Ligtvoet bevindt zich in RAL, Oud Notarieel Archief (ONA) inv.nr. 2177, akte nr. 43 (24 oktober 1751).
 - 19 RAL, ONA inv.nr. 2178, nr. 145 (1752) Boedel inventaris van Jacob Ligtvoet, overleden op 15 juni 1752.
 - 20 Voor de aankoop van dit huis op 23 september 1733 voor een bedrag van 1300 gulden, zie RAL, Stadsarchief 1574-1816, inv.nr. 6614, Bonboek Zevenhuizen, f. 155.
 - 21 De boeken van Ligtvoet worden beschreven in een Appendix I 'quae continet libros Jacobi Ligtvoet, dum in vivis versaretur, hortulani vigilantissimi Horti Academici Leidensis ...' achterin de *Catalogus praestantissimorum & insignium librorum* van een niet geïdentificeerde eigenaar met de initialen 'N.B.D.' Een tweede appendix bevat dubbelen van de Leidse Universiteitsbibliotheek. De gecombineerde veiling van deze drie collecties werd gehouden door de Leidse boekverkoper Cornelis Haak op 23 en 24 oktober 1752. Het enig bewaard gebleven exemplaar bevindt zich in het archief van de Leidse Universiteitsbibliotheek (Arch. V 3), waarschijnlijk als bewijs-exemplaar van de veiling van de dubbelen.
 - 22 Zie hierover onder meer J. de Kruijf, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999) 156-165.
 - 23 Vrijwel alle titels in de veilingcatalogus en boedelinventaris konden zonder probleem worden geïdentificeerd met behulp van de *Short-Title Catalogue, Netherlands* (www.kb.nl/stcn/). De titels worden hier verkort weergegeven.
 - 24 Over hem, zie A. Baggerman, *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries* (Amsterdam/Atlanta 1993).
 - 25 Cf. P.G. Hofstijzer, *Pieter van der Aa (1659-1733). Leids drukker en boekverkoper* (Hilversum 1999).
 - 26 Veilingcatalogus 4° no. 34: 'Boerhave Index alter plantarum, Lugd. Bat. 1727. 2 voll. cum charta pura, & annotat. defuncti'.
 - 27 Over Pieter de la Court van der Voort, zie uitgebreid Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse*

gracht, dl. VIa (Leiden 1992) 355-379.

- 28 Veilingcatalogus, rubriek folio, nr. 1: 'Herbarius vivus summa olim cura concinnatus Jacobo Ligtvoet, dum in vivis esset, Horti Academici Leidens. quondam hortulano, constans tredecim fascibus praegrandibus, & divisus in classes, ordines, genera & species juxta systema celeb. Boerhavii. Plantae, quae in eo reperiuntur re vera sunt nitide exsiccatae & charta major optime agglutiatæ. Ad singulas plantas laudator auctor, qui eas specialiter descripsit. Notandum est in hoc herbario, præter plantas ex aliis regionibus allatas, præcipue reperiri eas, quæ per longum temporis spatium in Horto Academico Leidensi floruerunt.' In de boedelinventaris wordt de reeks omschreven als: 'Herbarius of kruidboek bestaande in 13 delen.'
- 29 Het Nationaal Herbarium van Nederland in Leiden bezit een prachtige collectie van deze herbaria, waaronder het befaamde 16de-eeuwse 'Herbarium Rauwolf'.
- 30 Zie E. Bergvelt en R. Kistemaker (hoofdred.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle/Amsterdam 1992).
- 31 H. Veendorp en L.G.M. Baas Beeking, *1587-1937. Hortus academicus Lugduno-Batavus. The development of the gardens of Leyden University* (Haarlem 1938) 118.

Voltaire in Leiden

Kees van Strien

Op 6 juni 1791 berichtte de *Leydse Courant* uit Parijs: 'Op de 30ste mei 1778 werd aan het lijk van Voltaire de eer van begrafenis geweigerd', en op de 30ste mei 1792 heeft de Nationale Vergadering gedecreteerd: 'Dat Marie-François Arouet Voltaire waardig is de eerbewijzingen te ontvangen voor grote mannen bepaald; en diensvolgens zyn asse zal overgevoerd worden uit de kerk van Romilly in die van St. Genoveva te Parijs.'¹ Op 11 juli werd Voltaire, die jarenlang zijn kritiek op de kerk niet onder stoelen en banken had gestoken, onder grote belangstelling bijgezet in die kerk, beter bekend als het Panthéon. De Franstalige *Gazette de Leyde* schreef hierover op 22 juli dat de ceremonie gepaard ging met uitzonderlijk grote pracht en praal.² Het monument ter nagedachtenis aan Voltaire is nog steeds een van de trekpleisters in het Panthéon, maar weinig mensen weten dat deze grote schrijver, tegenwoordig vooral bekend vanwege *Candide of het optimisme* (1759), in de winter van 1736-1737 bijna twee maanden in Leiden gelogeed heeft.

Hij was toen vooral beroemd als toneelschrijver. Op 9 januari 1736 stond er in de *Leydse Courant* een advertentie voor *Mort de César* en op vrijdag 17 februari schreef de krant: 'Parijs, 10 februari. [...] De nieuwe tragedie van *Alzire*, welke de bekering van een heidens koning van Peru tot onderwerp heeft, geeft zoveel lof aan de auteur, de poeet Voltaire, als ooit enig toneelstuk aan een maker gegeven heeft. De toeloop van volk was voorleden zaterdag, schoon het voor de vijfde maal vertoond werd, zo groot dat alle de plaatsen des middags voor dubbel geld besproken waren, waardoor de prinsen en dames van het Hof plaats op het toneel moesten zoeken, hetgeen aan de acteurs nauwelijks zoveel ruimte overliet als nodig was om te spelen; en het geschater van genoeg overtrof alle de voorgaande reizen.' Drie dagen later werd gemeld dat er in acht voorstellingen al 30.000 livres [15.000 gulden] binnengekomen was. Op 19 oktober meldde de krant het grote succes van *L'Enfant prodigue* [De verloren zoon], en op 24 december adverteerde de Amsterdamse uitgever Jacobus Hayman 'Zaire of de koning-

Kees van Strien is oud-leraar Engels aan het Vlietland College.

Voltaire geportretteerd door Jean-Michel Moreau le Jeune.

lijke slavin, treurspel, gevolgd na het Franse van de Heer de Voltaire, door G. Klinkhamer à 6 stuivers'.³

Een goed idee van hoe Voltaire er in die tijd graag wilde uitzien geeft het portret dat de bekende Maurice Quentin de La Tour in 1735 van hem maakte. De schilder kreeg waarschijnlijk de opdracht de natuur niet al te slaafs na te volgen. Vanwege een slecht functionerende spijsvertering was Voltaire namelijk broodmager, maar daarvan is op het doek geen spoor te bekennen: in kleurrijke, elegante kleren en vanonder een lange gepoederde pruik kijkt hij ons minzaam aan. Buiten het beeld vallen zijn witte zijden kousen en zijn schoenen met hoge hakken. Voltaire was, evenals de huidige president Sarkozy, namelijk uitgesproken klein van stuk.

Voltaires beroemdheid was destijds niet alleen gebaseerd op zijn toneelstukken. In 1723, toen hij nog geen dertig was, publiceerde hij *La Henriade*, een heldendicht in tien zangen over de Franse koning Hendrik IV. In 1731 verscheen *L'Histoire de Charles XII, roi de Suède*, een vlot geschreven geschiedenis (een roman zeiden zijn vijanden) van de Zweedse koning die zijn leven vulde met oorlogvoeren. Voltaire was dus van alle markten thuis, maar vanwege zijn kritische uitlatingen over hooggeplaatsten was hij toch al twee keer gevangen gezet in de Bastille, en van 1726 tot 1728 leefde hij als balling in Engeland. Toen zijn indrukken over dat land, samen met wat andere teksten, in 1734 verschenen als *Lettres philosophiques*, raakte hij opnieuw in de problemen. Volgens de rechtbank waren deze brieven 'tegen de godsdienst, de goede zeden, en de eerbied verschuldigd aan vreemde mogendheden'. Het boek werd door beulshanden verbrand en Voltaire vertrok naar het dorpje Cirey. Hier, op zo'n 180 kilometer ten oosten van Parijs en niet al te ver van de veilige grens met het toen nog zelfstandige Lotharingen, was hij de gast in het kasteel van zijn vriendin de markiezin Emilie Du Châtelet.

Hier werkte hij hard aan zijn toneelstukken en gedichten, en samen met Emilie deed hij natuurkundige proeven in haar laboratorium. Een groot deel van zijn tijd bracht hij door met zijn correspondentie en in augustus 1736 ontving hij een wel heel bijzondere brief. De toen 24-jarige Frederik, kroonprins van Pruisen, vol bewondering voor *La Henriade* en *Alzire*, vroeg hem zijn volledige werken op te sturen. Ook hoopte hij op een ontmoeting. In november schreef Frederik een brief in verzen en nodigde hij Voltaire uit in Berlijn langs te komen. Mogelijk om hem op weg te helpen, stuurde hij een wandelstok met een rijk versierde knop.

Daarvan moest Voltaire eerder gebruikmaken dan hem lief was. Hij was voor de zoveelste keer in de problemen geraakt. Terwijl hij het grote publiek amuseerde met zijn toneelstukken, ging hij privé, en voor enkele intimi, ook door met het schrijven van werk dat in Frankrijk nooit gedrukt zou mogen worden. In 1736 waren dat *La pucelle d'Orléans*, een satirisch heldendicht over Jeanne d'Arc waarin hij bijgeloof en bronstige priesters op de korrel nam, en *Le mondain ou l'apologie du luxe* met onder meer een beschrijving van hoe Adam en Eva in het paradijs met vuile handen en lange nagels de liefde bedreven.⁴ Helaas raakten afschriften van deze laatste tekst in omloop en op 1 december 1736 meldde de *Amsterdamsche Courant*: 'Parijs, 23 november. De kardinaal de Fleury heeft zich zeer onvergenoegd getoond over een vers van de Heer de Voltaire geintituleerd *De waereldling*; en men verzekert dat zijn eminentie verklaard heeft dat indien die beroemde poet op die wijze voortgong te schrijven, hij er ordre in zou stellen.' Het gerucht ging dat Voltaire gearresteerd zou worden, en in de nacht van 8 op 9 december vertrok hij halsoverkop uit Cirey, en reisde als Mijnheer de Révol, edelman uit Lotharingen, in zestien dagen via Brussel en Antwerpen naar Leiden.

Het was voor Voltaire een kleine moeite zijn vertrek, als een dief in de nacht, te laten doorgaan voor een reactie op Frederiks uitnodiging. En zo schreef de *Leydse Courant* op 19 december: 'De kroonprins van Pruisen, welke zeer veel genegenheid heeft voor de letterkunde, en die de personen welke dezelve oefenen en daarin uitmunten met een bijzondere achting vereert, heeft aan de Heer de Voltaire een brief geschreven, dewelke zo beschaafd, geestig als hoogdravend is, in dewelke Z.K.H. die poet nodigt om hem te Berlijn te komen zien. Waarop de Heer de Voltaire, getroffen van de eer welke de prins hem aandoet, in erken-tenis van die goedheden de reis uit Champagne naar Berlijn terstond had aangenomen.'

Aankomst in Leiden

De intocht van Voltaire in Leiden op kerstavond 1736 gebeurde met stille trom. Hij gaf zich uit voor iemand op rondreis langs alle beroemde universiteiten en huurde voor zichzelf en zijn bediende kamers op de Oude Singel, schuin tegenover het hof Meermansburg. Ver genoeg van het centrum om niet meteen herkend te worden. Het dubbele huis (nr. 180),⁵ destijds een van een rijtje van tien, allemaal met klokgevels,⁶ is kort na 1906 gesloopt in verband met de uitbreiding van de dekenfabriek *De Blauwe Klok*.⁷ Om de buitenwereld in de waan te laten dat hij echt op weg was naar Berlijn, gaf hij op maandag 24 december, juist voor

De Oude Singel omstreeks 1890, met rechts het dubbele huis nr. 180. Foto J. Goedeljee. Coll. RAL.

de post zou vertrekken, een vriend in Parijs nog een adres in Antwerpen door; hij wist zeker dat dit doorverteld zou worden. Op kerstdag schreef hij aan een discretere vriend: 'Adresseer je brieven aan de Heer de Révol, bij Mijnheer de La Pierre te Leiden.' Dit was de lakenfabrikant en koopman François La Pierre, afkomstig uit de buurt van Perpignan.⁸ Op dat moment was hij ouderling van de Waalse kerk. Bij La Pierre in huis ontmoette Voltaire ook een paar van diens collega's die eerder dat jaar in Nantes inkopen hadden gedaan bij de Franse Oost-Indische compagnie.⁹

Omstreeks Oud en Nieuw liet Voltaire prins Frederik weten: 'Ik ben hier in een stad waar twee eenvoudige particulieren, Boerhaave en 's-Gravesande, vier of vijfhonderd buitenlanders aantrekken.' Dit was een sterk vereenvoudigd beeld van de universiteit, want Voltaire vergat minstens twee andere coryfeeën: Pieter Burman, hoogleraar Grieks, geschiedenis, welsprekendheid en dichtkunde, en de jurist Jan Jacob Vitriarius, bij wie veel jonge edellieden uit Oostenrijk en Bohemen studeerden.¹⁰ Burman was bekend om zijn uitvoerig geannoteerde uitgaven van de klassieken. Er werd zelfs openlijk de spot met hem gedreven in boe-

ken als het anonieme *Le Chef-d'oeuvre d'un inconnu* en Alexander Pope's *The Dunciad*. Wat betreft het aantal buitenlandse studenten was Voltaires schatting aan de hoge kant. Per jaar schreven zich toen ongeveer honderd buitenlanders in tegenover 150 ingezetenen van de Republiek, en bij de recensie in februari 1737 waren er op de 860 academische burgers nog geen tweehonderd buitenlanders. Maar in het voorjaar waren er altijd massa's toeristen die op doorreis in Leiden de genoemde professoren tijdens een openbaar college kwamen bekijken.¹¹

Bij zijn aankomst in Leiden was Voltaire in betrekkelijk goede vorm: op reis had hij minder hard kunnen werken dan normaal. Maar al snel begonnen zijn darmen weer op te spelen. Hij schreef zijn vriendin dat het waarschijnlijk de Hollandse melk was. Hij zou langs gaan bij 'de beroemde Boerhaave', die volgens een bewonderaar 'de medische wetenschap van Hippocrates in ere hersteld had'. Boerhaave maakte gebruik van de allernieuwste ontdekkingen op het gebied van de anatomie en de natuur- en scheikunde, en zijn recepten waren meestal op basis van planten. Die waren een stuk effectiever en mensvriendelijker dan de chemische preparaten van veel andere artsen,¹² of de middeltjes zoals het *sal anti-febrile*, 't oprechte opiatum aromaticum, of de gouden Hamburger levensgeest uit de advertenties in de *Leydse Courant*.

Voor zover bekend heeft Boerhaave, een domineeszoon en geen groot liefhebber van moderne literatuur,¹³ het nergens over een consult aan Voltaire, dat trouwens nooit heeft plaatsgehad. Tachtig jaar na dato verscheen in een literair tijdschrift de volgende anekdote, onder de kop *Boerhaave, ook als christen groot*:

*Toen hij eens met zijn gezin en enige goede vrienden aan het middagmaal zat, werd een beroemd buitenlands geleerde van die tijd, maar die ongelukkiglijk zijn geleerdheid misbruikte ter bestrijding en verguizing van het gezag der Goddelijke Openbaring, gelijk zulks in die tijd met vele Franse en Engelse geleerden het geval was, hem aangemeld, als verlangende de eer te hebben hem een ogenblik te spreken. Soortgelijke bezoeken ontving Boerhaave van alle voorname mannen uit Europa die destijds dit land bezochten. 's Mans tafelvrienden bemerkende dat de hoogleraar huiverde, spoorden hem aan om aan het vererend verlangen des vreemdelings te voldoen. Na een ogenblik gezwegen te hebben, gaf de edele man hun dit verhevene antwoord, welks waardigheid allen op eens de mond sloot: 'Neen, mijne heren!,' zeide hij, 'Boerhaave staat niet op voor een man die niet voor zijn God opstaat!' Hij bleef inderdaad zitten en de vreemdeling moest vertrekken zonder Boerhaave gezien te hebben.'*¹⁴

Op 7 januari werd Voltaire onaangenaam verrast door een bericht in de *Leydse Courant*. Het was afkomstig uit Parijs: 'Het poëtisch stuk van de Heer Voltaire 't welke geïntituleerd is *De maagd van Orléans*, is uitgekomen, en dewijl hij daar-in de sancten Dominicus, Franciscus en Ignatius op een zeer lichtige en vrolijke wijze in de hel sprekende invoert, verzekert men dat hij heel wijselijk gedaan heeft zich uit dit koninkrijk te begeven om naar 't Hof van Pruisen te vertrekken.' Voltaire brak nu met zijn nog steeds volgehouden incognito en reageerde met een ingezonden stuk in de *Gazette d'Utrecht* van 14 januari. Het is onduidelijk of het stuk ook in Etienne Luzacs *Gazette de Leyde* is afgedrukt: de jaargangen van voor 1739 zijn tot op heden niet teruggevonden.¹⁵ Het verscheen wel in vertaling in de *Leydse Courant* (ook op 14 januari):

De Heer de Voltaire, die van Aken in deze stad gekomen is om de lessen van de heer professor 's-Gravesande te horen, verklaart dat het gerucht alsof een poëtisch stuk door hem gemaakt onder de titel van La pucelle d'Orléans, nu sedert zijn vertrek uit Frankrijk te Parijs in het licht gekomen zou wezen, geen nieuwe laster is die zijn vrienden [sic] tot zijn nadeel verbreiden, maar dat zij dat zelfde gerucht al voor meer dan twee jaren hebben uitgestrooid, zonder dat het werk daarop is gevolgd. Waarom die Heer ten hoogste verwonderd is dat het publiek zich door het vernieuwen van die calomnie weder laat verleiden. Hij daagt zijn allergrootste lasteraars uit om maar een enkele bladzijde daarvan te tonen, en verzekert het een volstreckte onwaarheid te wezen dat het ministerie van Frankrijk hem in eniger maniere heeft willen ontrusten, maar dat hij integendeel een pensioen van de koning geniet.

Op 15 januari vond Pieter Burman dit alles interessant genoeg om het door te brieven aan zijn Amsterdamse collega professor Jacques-Philippe d'Orville: 'Voltaire is hier het gesprek van de dag. In de *Leydse Courant* schrijft hij dat de lasterpraatjes over hem nergens op slaan. Volgens hem zit Rousseau erachter.¹⁶ Die probeert hem vanuit zijn ballingsoord Brussel voortdurend zwart te maken. Persoonlijk heb ik hem niet gezien, maar hij is bij Boerhaave langs geweest. Maar omdat die hem niet binnen liet komen, is Voltaire kwaad weggelopen. Het zou best kunnen dat hij tegenover jou kwaad spreekt over Boerhaave, want hij is op het moment in Amsterdam. Hopelijk kom je via je vrienden in Parijs meer te weten over 's mans wederwaardigheden. Hier vertelt hij aan ieder die het horen wil dat hij van adel is en dat de beau-monde in Parijs hem op de handen draagt.' Drie dagen later schreef Burman: 'Wat betreft Voltaire zou ik graag willen weten

of de mensen in Parijs de ware reden van zijn vlucht kennen. Hier zijn 's-Gravesande en al de Fransen vol lof over hem. Ik krijg de indruk dat alles wat Rousseau in de *Bibliothèque française* beweerd heeft ver bezijden de waarheid is, net als Voltaire's reacties op Rousseaus ingezonden stuk. Ze deugen dus allebei voor geen meter.¹⁷

Contacten met Willem Jacob 's-Gravesande

In zijn brieven benadrukt Voltaire keer op keer dat zijn bezoek aan Leiden vooral bedoeld was om kennis te maken met Willem Jacob 's-Gravesande, sinds 1717 professor in de wiskunde en sterrenkunde en vanaf 1734 ook in de wijsbegeerte. Dit had alles te maken met Voltaire's *Eléments de la philosophie de M. Newton*, een boek dat zijn Amsterdamse uitgevers Etienne Ledet en Jacques Desbordes in december 1736 aankondigden als 'de vertaling van de werken van de beroemde ridder Newton door mijnheer de Voltaire'.¹⁸ 's-Gravesande had Newton persoonlijk gekend en was de auteur van *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata sive introductio ad philosophiam newtonianam* (1720, 1725), een stan-

*Portret van Willem Jacob 's-Gravesande
door J. Houbraken, ca. 1720.*

daardwerk over experimentele natuurkunde. Er was ook een ingekorte uitgave voor studenten (*Philosophiae Newtoniae institutiones in usus academicos*, 1723 en 1728). In zijn *Lettres philosophiques* had Voltaire ook al over Newton geschreven, maar de *Eléments* moest Newton voor een groot publiek toegankelijk maken. Met deze 'tiran' was hij in Leiden ook nog dagelijks bezig. Hij had dus geen tijd of energie een van de voorstellingen in de Leidse schouwburg bij te wonen,¹⁹ en of hij de toeristische bezienswaardigheden zoals de kleermakerstafel van Jan van Leiden (in een huis aan de Papengracht) of het drieluik van Lucas van Leyden heeft gezien, is sterk de vraag: 'Mijn leven is hier vooral dat van een geleerde, ik studeer hard, zie bijna niemand en probeer Newton te begrijpen en zo te schrijven dat ook anderen dat kunnen.' Een tijdgenoot merkte op: 'Onze verwachtingen zijn hooggespannen. Misschien gaat hij de onovertroffen Newton wel evenaren. Zo niet, dan zal hij hopelijk de geschriften van die geleerde zo helder weergeven dat zelfs iemand met een gemiddeld verstand ze kan begrijpen.'²⁰

In zijn levensbeschrijving van 's-Gravesande wijdt diens leerling en opvolger, de Zwitser Jean-Nicolas Allamand, ook enkele alinea's aan Voltaires bezoek: 'Alvorens de *Eléments* te publiceren was Voltaire zo bescheiden om zijn werk aan 's-Gravesande te laten zien. Daarom trok hij naar Leiden om hem een aantal hoofdstukken voor te lezen. Tegelijkertijd ging hij daar zeer intensief om met diens collega's.'²¹ Dit waren ongetwijfeld Jan Jacob Vitriarius, regelmatig ouderling in de Waalse kerk,²² 's-Gravesandes instrumentenmaker Jan van Musschenbroek, en diens jongere broer Pieter, beiden geboren Leidenaars. Pieter was destijds hoogleraar in de wiskunde te Utrecht en auteur van *Elementa physicae conscripta in usus academicos* (Leiden 1734), een werk dat Voltaire een paar maanden voor zijn vertrek had aangeschaft. 's-Gravesande stelde Voltaire waarschijnlijk ook voor aan zijn zwager, Jacob Sacrelaire,²³ die zoals hijzelf meegewerkt had aan het tijdschrift *Journal littéraire*, en aan Allamand,²⁴ misschien toen al huisleraar van 's-Gravesandes twee zoontjes. Het is niet duidelijk of Voltaire samen met een of meer van deze geleerden de komeet heeft geobserveerd die in Leiden vanaf 12 februari 1737 zo'n anderhalf uur na zonsondergang gezien kon worden.²⁵

De 68-jarige 's-Gravesande en de veel jongere Voltaire lijken goed met elkaar te hebben kunnen opschieten. Qua karakter was de professor, afgestudeerd als jurist, zo ongeveer de tegenpool van Voltaire: 'Hij is vriendelijk in de omgang, houdt niet van ruzie, rechtvaardig in zijn oordeel, en heeft begrip voor de fouten van andere letterkundigen. Alleen voor zichzelf is hij streng.'²⁶ Te oordelen naar

de inhoud van zijn bibliotheek was hij goed op de hoogte van Voltaire's werk,²⁷ en hij bewonderde 'het gemak waarmee Voltaire zaken behandelde die zich niet leken te lenen voor een elegante beschrijving'.²⁸ De waardering was wederzijds. Na een bezoek aan zijn uitgevers in Amsterdam schreef Voltaire: 'Ik kom toch steeds weer terug bij mijn 's-Gravesande', en 'Ik heb niet veel behoefte aan gezelschap, maar die paar mensen [in Leiden] zijn veel hartelijker dan wat ik ooit in Frankrijk heb meegemaakt. Ik krijg hier meer complimenten dan ik verdien.'

Volgens Allamand heeft Voltaire vanwege de korte duur van zijn verblijf in Leiden nauwelijks kunnen profiteren van 's-Gravesandes adviezen. Toch zal de professor hem wel een rondleiding met demonstraties hebben gegeven langs de instrumenten in zijn privélaboratorium op Rapenburg 12.²⁹ Net als zijn collega's in die tijd gaf hij de meeste colleges thuis en werd er door de studenten voor betaald. Of Voltaire dit ook gedaan heeft, is gezien zijn krenterigheid niet waarschijnlijk. Charles John Bentinck,³⁰ kapitein bij de dragonders, en destijds tevens student in de wiskunde,³¹ schreef later aan een vriend: 'Ik was erbij toen deze kwast, incognito als edelman uit Lotharingen, zijn papieren aan 's-Gravesande kwam laten zien. Hij zei tegen hem dat hij wel verbaasd zou zijn over de grote hoeveelheid (een stapel van minstens 60 centimeter dik), terwijl hij zeven maanden eerder nog niets van Newton afwist.'

Drukke bezigheden

In verband met zijn studie kocht Voltaire op 19 januari 1737 bij Samuel Luchtmans, een zwager van Pieter van Musschenbroek, het recente *Recueil de différents traités de physique et d'histoire naturelle, propres à perfectionner ces deux sciences*, van de Franse natuurkundige André-François Boureau-Deslandes. En op 2 februari de twee laatste deeltjes van de *Bibliothèque germanique*, met mogelijk voor zijn dieet een interessante bespreking van een boek getiteld *Leçons publiques sur le thé, le café, la bière et le vin*.³² Naast zijn studie was Voltaire ook bezig met de correctie van de eerste paar delen van zijn *Oeuvres*, die in juni 1739 bij Ledet en Desbordes zouden uitkomen, en werkte hij aan een compliment in verzen aan zijn vriendin: *L'Épître à la marquise Du Châtelet sur la philosophie de Newton*, dat een plaats zou krijgen voorin de *Éléments*. Het is niet uitgesloten dat hij in deze periode ook iets schreef over een oud Hollands gebruik, volgens hem 'de beste wet en de nuttigste gewoonte die ik ooit gezien heb'. De inspiratie hiervoor vond hij in zijn Hollandse reisgids. Dit was een oude editie van *Les délices de la Hollande* (1662),³³ waarvan het langste hoofdstuk gewijd is aan Leiden.³⁴ Bij de

opmerkingen over de Hollanders en hun gewoonten wordt vermeld dat er in elke stadswijk een commissie bestaat die de burgers moet ontmoedigen elkaar voor de rechter te dagen. Niemand mag procederen voor ze ook op het stadhuis bij zo'n commissie langs geweest zijn. Voltaire, zelf zoon van een notaris, laat aan het eind van het stuk een jurist de vraag stellen: 'Waarom is het zo nodig de wereld te verlossen van een kwaad waar zoveel mensen goed aan verdienen?' Maar op deze vraag heeft hij zo gauw geen antwoord.

Zoals we gezien hebben, heeft Voltaire zijn incognito in Leiden niet lang volgehouden. Eind december, dus veertien dagen voordat hij via de *Leydse Courant* van zich had laten horen, kwam de secretaris van de Pruisische ambassade in Den Haag poolshoogte nemen. 'Hij had de opdracht uit te zoeken of [ik] het echt was. Hij kwam dineren in dezelfde herberg als [ik] en sprak me aan bij [mijn] naam en stelde allerlei vragen over de kroonprins. [Ik] zei dat [ik] niet zo heette en gaf geen antwoord op zijn vragen, maar de secretaris was ervan overtuigd dat [ik] het was. Hij herkende [mij] aan [mijn] uiterlijk; bovendien *loquela tua manifestum te facit* [het is duidelijk aan je spraak te horen].' Voltaire citeert hier Mattheus 26 vers 73, waar Petrus tot driemaal toe beweert dat hij Jezus niet kent.³⁵ Een paar dagen later kreeg hij bezoek van Caspar Wilhelm von Borcke, de Pruisische ambassadeur in Engeland en vertaler van Shakespeares *Julius Caesar* in het Duits. Op een dag verschenen er wel twintig Engelsen uit het gevolg van George II, koning van Engeland en keurvorst van Hannover, eveneens op weg naar Londen. Wegens storm en harde tegenwind lagen hun schepen bijna een maand bij Hellevoetsluis te wachten. Mogelijk is ook Charlotte Sophie Bentinck, de begaafde schoonzuster van Charles Bentinck en een bewonderaarster van Voltaire, bij hem in Leiden langs geweest.³⁶ In de vijftiger jaren waren ze een tijdlang intiem bevriend.³⁷

Terug naar Frankrijk

Alles bij elkaar heeft Voltaire een kleine twee maanden in Leiden gelogeed. Vier keer ging hij via Haarlem heen en terug naar Amsterdam, en één keer maakte hij per trekschuit het hele rondje Leiden-Haarlem-Amsterdam-Utrecht-Leiden. Dat was toen hij gehoord had dat hij niet meer bang hoefde te zijn voor arrestatie. Hij ging langs bij de redacteur van de *Gazette d'Utrecht* om hem te bedanken voor zijn goede diensten, en om een nieuw bericht door te geven. Op 14 februari schreef deze krant (gekopieerd door de *'s-Gravenhaagse Courant* van 15 februari) dat Voltaire in Utrecht geweest was en dat hij nu op weg was naar Engeland. Op

19 of 20 februari vertrok hij uit Leiden en de 27ste, toen de *Leydse Courant* een advertentie afdruckte voor *Lettre critique sur la comédie intitulée l'Enfant prodigue*,³⁸ was hij weer terug bij zijn vriendin.

In april 1737 liet Voltaire 's-Gravesande vanuit Frankrijk weten dat hij in december uit liefde voor de waarheid naar Leiden gereisd was, en dat 'de waarheden die U mij onderwezen hebt' hem altijd zouden bijblijven. 'Ik betreur maar één ding en dat is dat ik nu het persoonlijke contact moet missen. Gelukkig heb ik nog altijd uw boeken.' Deze complimenten vormden het besluit van een brief waarin Voltaire vooral een praktische zaak wilde regelen. Het betrof een gerucht dat in Parijs door zijn vijanden in omloop was gebracht als zou hij tijdens een college in Leiden de leer van John Locke of zelfs het atheïsme hebben uitgedragen. Hij zou 's-Gravesande zo hebben gebruskeerd dat die hem de deur wees. Vervolgens zou hem gevraagd zijn de universiteit te verlaten. Er werd zelfs beweerd dat het stadsbestuur met maatregelen gedreigd had omdat hij zijn onorthodoxe meningen ook tijdens door hemzelf gegeven privélessen zou hebben geventileerd.³⁹

's-Gravesande, die zelf in het najaar van 1736 was beschuldigd van spinozisme,⁴⁰ had op 21 februari al gereageerd met een brief in de *Amsterdamsche Courant*. Zonder namen te noemen deed hij het gerucht af als 'een onbeschaamde leugen [die] door geen Hollander gesmeed is, hetgeen ik voor de eer van onze natie verzekeren durf, wel bewust zijnde uit welk een oorsprong deze lastering spruit'.⁴¹ Voltaire vond dit kennelijk niet genoeg, want nu vroeg hij 's-Gravesande nog een brief te schrijven. Volgens hem was het in het Nederlands gestelde krantenbericht niet tot het Franse hof doorgedrongen, maar de geruchten des te meer. Om Voltaires reputatie veilig te stellen waren er twee opties. Ofwel de professor kon via zijn zwager Sacrelaire aan de Franse ambassadeur in Den Haag vragen een brief te schrijven aan diens eerste minister of, en dat leek Voltaire wel zo elegant en praktisch, 's-Gravesande kon zelf zo'n brief schrijven. Veertien dagen later kreeg Voltaire een vriendelijk antwoord. 's-Gravesande was vol begrip maar de ambassadeur Fénelon was in Parijs en zelf aan kardinaal Fleury schrijven leek 's-Gravesande geen goed idee. Waarschijnlijk had die nog nooit van hem gehoord. Maar als een kennis van Voltaire hem zou vragen wat er precies gebeurd was, zou hij wel bereid zijn terug te schrijven en dat antwoord zou aan de kardinaal doorgespeeld kunnen worden. Het is onduidelijk of Voltaire hier nog iets mee gedaan heeft.

Opnieuw in Leiden

In 1740, toen Voltaire in verband met het drukken van prins Frederiks *Anti-Machiavel* een week of zes in Den Haag was, is hij ook nog een paar keer teruggeweest in Leiden. Hier waren op 1 juli 1739 niet minder dan zeven boeken van zijn hand bij de bibliotheek afgeleverd: de *Oeuvres* bestaande uit *La Henriade*, twee delen toneelstukken, en een deel mengelwerk, waaronder de beruchte *Lettres philosophiques*, twee delen *Histoire de Charles XII, roi de Suède*, en *Eléments de la philosophie de Newton, mis à la portée de tout le monde*.⁴² Het betrof een verplichte afdracht van de Amsterdamse uitgevers omdat de boeken met privilege gedrukt waren. Op maandag 31 oktober 1740 schreef Voltaire vanuit Leiden een lange brief aan Frederik. Hierin noemt hij Vitriarius, die hem toestemming vroeg tijdens zijn colleges te verwijzen naar de inmiddels koning geworden Frederik als auteur van de anoniem verschenen *Anti-Machiavel*.⁴³ Daar kon hij volgens

Titelpagina van Voltaires Elémens de la philosophie de Neuton. Amsterdam 1738.

E L É M E N S
D E L A
PHILOSOPHIE
DE NEUTON,

Mis à la portée de tout le monde.

Par M^R. DE VOLTAIRE.

A AMSTERDAM,
Chez ETIENNE LEDET & Compagnie.
M. DCC. XXXVIII.

Voltaire beter nog even mee wachten. Op 3 november schreef hij weer vanuit Leiden aan Frederik. Deze keer had hij het over Pieter van Musschenbroek, die na een zestienjarig professoraat in Utrecht in 1739 in Leiden benoemd was tot hoogleraar in de wiskunde en de 'proefondervindelijke wijsbegeerte'. Voltaire vond het jammer dat Musschenbroek, evenals 's-Gravesande, Frederiks uitnodiging naar Berlijn te komen had afgeslagen, maar als de Koning het goed vond zou Voltaire nog eens proberen hem over te halen.⁴⁴ Hij bracht ook een bezoek aan de zonen van de graaf van Schaumburg-Lippe, destijds studenten in Leiden.⁴⁵ Hij kreeg van de oudste een aanbevelingsbrief voor zijn vader en diens maîtresse, Charlotte Sophie Bentinck, die echtgenoot en kinderen in Holland had achtergelaten. Waarschijnlijk is Voltaire ook langs geweest bij 'de geleerde 's-Gravesande', zoals hij hem in een filosofisch gedicht uit 1738 noemde.⁴⁶ Gezien de toonzetting van een brief die Voltaire hem op 21 augustus 1740 uit Brussel stuurde was de verhouding nog steeds hartelijk.

Met de laatste brief van Voltaire aan 's-Gravesande ligt het wat moeilijker. Hij verscheen in maart 1743, ruim een jaar na het overlijden van de geadresseerde, als appendix bij Voltaires toneelstuk *Mahomet ou le fanatisme*. De brief ging over Pascal, Locke en het feit dat veel filosofen uitspraken doen over zaken waarvan ze niets kunnen weten. In het literaire tijdschrift *Bibliothèque française* werd hierover opgemerkt: 'Het boek eindigt met een brief aan de Heer de S*** ['s-Gravesande], gedateerd Cirey, 1 juni 1742 [moet zijn 1741], en de zogenaamde tekstbezorger beweert hem gekregen te hebben van een vriend van wijlen de Heer 's-Gravesande, maar de familie en vrienden van die illustere professor hebben grote twijfels of Voltaire hem ooit verstuurd heeft.'⁴⁷

Besluit

Voltaires bezoek aan Leiden in de winter van 1736-1737 was niet dat van een toerist. Bij hem geen reisverslag vol indrukken over stille grachten, keurig bijgehouden trottoirs en bezienswaardigheden zoals de academie met de hortus, anatomie en bibliotheek. Voltaire ging op reis omdat de grond in Frankrijk hem weer eens te heet onder de voeten was geworden, en hij combineerde deze korte ballingschap met zaken: de adviezen van 's-Gravesande voor zijn boek over Newton, en de contacten met zijn uitgevers in Amsterdam. Om nog wat glans te geven aan zijn vertrek liet hij in de kranten zetten dat hij op uitnodiging van de kroonprins van Pruisen op weg was naar Berlijn, maar zijn vijanden wisten wel beter.

Met 's-Gravesande heeft Voltaire erg geboft. Voltaires leven was een aaneenschakeling van conflicten, maar de Leidse geleerde, die door zijn contacten met Voltaire in de problemen kwam, heeft zich diplomatiek opgesteld. Waarschijnlijk mede dankzij zijn bewondering voor Voltaire als auteur. Qua karakter had Voltaire namelijk geen voorkeursbehandeling gekregen van moeder natuur. De latere kampioen van de verdraagzaamheid was behept met een supergroot ego, een onweerstaanbare neiging de werkelijkheid te verdraaien, kwaad te spreken van zijn literaire rivalen en anderen voor zijn karretje te spannen. Bij zijn vertrek uit Leiden liet Voltaire allerlei geruchten achter die bij weldenkende burgers het beeld versterkten dat hij een gevaar was voor de gevestigde orde. Onzin natuurlijk. 'De grootste pygmee ter wereld', zoals een vijand hem noemde, heeft hier geen blijvende schade aangericht. Zou het dan niet aardig zijn, voor het geval hij in het gezelschap van Petrus vanuit de schrijvershemel nog eens een blik op diens sleutelstad werpt, hem te herdenken met een veel kortere tekst dan de huidige? Een straatnaambordje bijvoorbeeld?

Noten

- Bij het speurwerk naar het logeeraadres van Voltaire ben ik vakkundig terzijde gestaan door de medewerkers van het Regionaal Archief Leiden. Om het aantal noten binnen de perken te houden, is niet steeds verwezen naar individuele brieven van en aan Voltaire. De gebruikte bron is Th. Besterman (ed.), *The Complete works of Voltaire - Les Oeuvres complètes de Voltaire* (Genève/Banbury/Oxford 1968-), deel 88 (*Correspondence and related documents*, IV, July 1736-January 1738, letters D1107-D1438), aanwezig in de universiteitsbibliotheek, studiezaal Frans. Veel van deze brieven zijn in vertaling beschikbaar in J.P. van der Sterre, *Voltaire en de Republiek. Teksten van Voltaire over Holland en de Hollanders* (Amsterdam/Antwerpen 2006).
- 1 Iets uitgebreider in de *Gazette de Leyde*, 10 juni 1791.
 - 2 Een zeer gedetailleerd verslag in de *Gazette d'Amsterdam*, 22 juli 1791.
 - 3 De weinig indrukwekkende vertaling dateert van 1734 en Hayman adverteerde er nog mee in 1743 (*Leyde Courant*, 2 augustus 1743; 28 oktober 1743).
 - 4 Zie de vertaling in *De Rotterdamsche rhapsodist*, Rotterdam, Hofhout en Wolfsbergen, 1776, p. 50: 'Was u de min bekend, toen gy wierd aangedreeven / Om als het woest gediend u zelf te doen herleven ? / Het heuglykst liefdevuur, als zindelykheid ontbreekt, / Is vuile wellust, daar men haast de walg van steekt. / Ontken niet, dat gy beide aan vingers en aan teenen / Begroeide nagels had ...'.
 - 5 RAL, bonboeken; eigendomsoverdrachten, 1811-1861; *Huisnummer-boek van de gemeente Leiden* (Leiden 1871) 98-99.
 - 6 P.C. Meijers, *Bouwhistorie & restauratie. Leiden* (internet; <http://www.pcmeijers.nl/projectenpag/os184.html>).
 - 7 Het nu nog bestaande gebouw uit 1895 (nr. 174-176) was destijds genummerd 174-178 (*IJdo's adresboek van Leiden*, 1893-; zie ook J. Zuurdeeg, 'De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en zoon (1805-1933)', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1991 (Leiden 1991) 26-49, speciaal 44-45); in 1981 zijn op de plaats van de oorspronkelijke nrs. 180 en 182 studentenflats gebouwd.
 - 8 Over La Pierre: RAL, Poorterboek H, fol. 245 (10 september 1714, uit Espira-de-l'Agly); Herenboekje 1737; bonboeken; personele quotisatie 1742, 2197). La Pierre (gestorven 1748) verhuurde geen kamers aan ingeschreven studenten (UBL, ASF, 108, recensie 1737).
 - 9 De *Leyde Courant* van 3 en 10 augustus 1736 meldde de aankomst in Lorient van schepen uit Pondichéry, en omschreef de lading.
 - 10 M. Bruys, *Mémoires historiques, critiques et littéraires* (Paris 1751) deel I, 318.
 - 11 Zie K. van Strien, *De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795* (Utrecht 2001) 78-87.
 - 12 *Lettres sur les Hollandais* (Londres 1735) 26-27; zie S. Klima (ed.), *Joseph Spence: Letters from the Grand Tour* (Montreal/London 1975) 171: 'The things he orders are plain and easy, and he is a great enemy to loading people with powders and vials' (11 June 1737).
 - 13 Ik baseer dit op de inhoud van *Bibliotheca Boerhaaviana* (Leiden, S. Luchtmans, 1739), de veilingcatalogus van zijn bibliotheek.
 - 14 *De recensent ook der recensenten*, X, 2 (1817) 223-224.

- 15 Jaargangen 1739-1811 in de Huntington Library, San Marino, Californië en Regenstein Library, University of Chicago; microfilm 1740 in RAL en UBL.
- 16 Jean-Baptiste Rousseau, die in een brief van 22 mei 1736 in de Amsterdamse *Bibliothèque française* een boekje over Voltaire had opengedaan; Voltaire reageerde erop met brieven van 26 augustus en 20 september.
- 17 UBL, BUR Q 26 II, f. 120v; 122r-v.
- 18 *Gazette d'Utrecht*, 17 december 1736.
- 19 Van januari tot maart 1737 waren er voorstellingen door een gezelschap o.l.v. Jacobus van der Pals (C. Bordewijk e.a., *Wat geeft die Comedie toch een bemoeijing! De Leidse schouwburg 1705-2005* (Amsterdam 2005) cd-rom).
- 20 Yves Joseph La Motte, *Anecdotes historiques, galantes et littéraires du tems présent*, deel I (La Haye 1737) 58-59.
- 21 P. Marchand, *Dictionnaire historique* (La Haye 1758-1759) deel II, 240.
- 22 Vitriarius was ouderling in 1731-1732; 1735-1736; 1739-1740 (RAL, Herenboekjes).
- 23 Tot op heden (op basis van E. Haag (ed.), *La France protestante* (Paris 1846-1859) IX, p. 74) in de literatuur Isaac de Sacrelaire genoemd; Jacques Sacrelaire, geboren in Sedan, promoveerde in Leiden op 31 januari 1727 en werd begraven in Den Haag op 9 december 1760, 63 jaar oud; hij woonde op Lange Voorhout no 56 (T. Wijsenbeek-Olthuis, *Het Lange Voorhout, monumenten, mensen en macht* (Zwolle 1998) 269).
- 24 UBL, ASF, 14, Album studiosorum 1727-1755: 28 mei 1736, Sebastianus Aleman, Berna-Helvetus, 23 ann., Min. cand., bij Herman Bernardo op de Papegracht (ook 19 februari 1737). Op 13 februari 1738 woonde hij bij 's-Gravesande (recensies, UBL, ASF, 108-109).
- 25 K. van Strien, 'A medical student at Leiden and Paris, William Sinclair 1736-38', *Proceedings of the Royal College of Physicians of Edinburgh* 25 (1995) 301.
- 26 M. Bruys, *Mémoires historiques* [...] (Paris 1751), deel I, 320.
- 27 *Bibliotheca 's-Gravesandiana* (Leiden 1742) 74-97: *Pièces de théâtre et la Henriade* (La Haye 1728), 2 vol.; *Oeuvres de Voltaire* (Amsterdam 1732), 3 vol.; *Histoire de Charles XII* (Amsterdam 1732), 2 vol.; *La Ligue ou Henri le Grand, poème épique* (Genève 1733); *La mort de César* (Amsterdam 1736); *Alzire* (Amsterdam 1736); *Eléments de la philosophie de Newton* (Londres 1738).
- 28 Marchand, *Dictionnaire historique*, deel II, 240.
- 29 W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775* (Amsterdam 2002) 138-139.
- 30 *Naemregister der heeren militaire officieren* (Leiden 1737) 30.
- 31 UBL, ASF 14, Album studiosorum 1727-1755, 29 november 1736; niet op de recensielijst van februari 1737 (UBL, ASF 108).
- 32 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, archief Luchtmans, klantenboeken particularien 1729-1741, B 154 II, f. 240r: 1737 Monsieur Voltaire debet: 19 Januar. *Recueil des traité[s] de physique*, 8°, 1:2 ; 2[?] Febr. *Bibliothèque Germanique*, tom. 35, 36; 1:4.
- 33 J. de Parival, *Les délices de la Hollande* (Leiden 1662) 27 [1651!]; *Fragment d'une lettre sur un usage très utile établi en Hollande*, CW, 20A, 2003, p. 9-10; Van der Sterre, *Voltaire en de Republiek*, 418-419.
- 34 Zie M. van Strien-Chardonneau, 'Leiden, metropool der muzen en tuin van Holland. Leiden in Jean Nicolas Parivals *Les délices de la Hollande*', *De zeventiende eeuw* 22 (2006) 171-184.

- 35 Mme Du Châtelet aan d'Argental, 14 January 1737 (Nadejda Plavinskaia, 'Trois lettres d'Emilie Du Châtelet retrouvées dans les archives moscovites', *Cahiers Voltaire* 4 (Ferney-Voltaire 2005) 65).
- 36 A. Magnan, *Dossier Voltaire en Prusse (1750-1753)* (Oxford 1986), SVEC, 244, p. 382-386; ook H. Haasse, *Charlotte Sophie Bentinck* (Amsterdam 1996; 1978¹) 175-177.
- 37 Zie A. Soprani and A. Magnan, *Une femme des lumières. Ecrits et lettres de la comtesse Bentinck 1715-1800* (Paris 1997) 44-72.
- 38 *Leydse Courant*, 25 en 27 februari 1737: 'B. Gibert [...] à La Haye débitera dans quelques jours [...]'.
39 In het RAL is hiervan geen enkel bewijs gevonden.
- 40 In *Lettre à Mr G.J. 's-Gravesande, professeur en philosophie à Leide, sur son Introduction à la philosophie et particulièrement sur la nature de la liberté* (Amsterdam 1736); een tijdgenoot schreef: 'Alles wat men van het systeem van Spinoza kan begrijpen is dat er geen verschil bestaat tussen God en de materie. Spinoza laat aan God maar een beperkte kennis, ontnemt Hem de Voorzienigheid en dicht het toeval een belangrijke rol toe. De ideeën van deze goddeloze zijn wel de gevaarlijkste die men zich kan denken' (M.A.F.C., *Lettres sur les Hollandois* (Londres 1735) 38).
- 41 *Amsterdamsche Courant*, 21 februari; Burman noemt dit bericht aan d'Orville (UBL, BUR Q 26 II, fol. 136r, 21 februari).
- 42 Universiteitsbibliotheek Leiden, archief bibliotheek, J4.
- 43 Aangekondigd in de *Leydse Courant* door Johan van Duren in Den Haag op 7 september; beschikbaar op 24 oktober; in mei 1741 betaalde burgemeester Van der Marck Luchtman 25 stuivers voor de Nederlandse editie en hetzelfde bedrag voor een van de edities in het Frans (Amsterdam, universiteitsbibliotheek, Luchtman archief, deel B 154 II, f. 356v).
- 44 Op 15 november 1740 vroeg Maupertuis Musschenbroek nogmaals lid te worden van de Berlijnse Akademie (Museum Boerhaave, Arch. 138 i).
- 45 *Album Studiosorum Academiae Lugduni-Batavae 1575-1875* ('s-Gravenhage 1875), 10 oktober 1740.
- 46 *Discours en vers sur l'homme*, De la liberté, regel 144, met voetnoot: 'De Heer 's-Gravesande, professor in Leiden, de eerste die in Holland de ontdekkingen van Newton heeft onderwezen.'
- 47 *Bibliothèque françoise*, XXXVI, i (1743-1) 178-181.

'Oranje boven! het Vrycorps onder!'

De letterkundige verwerking van het oproer van '1784' in Leiden

Rick Honings

Inleiding

Vanaf het moment dat Joan Derk van der Capellen tot den Pol in 1781 zijn anonieme pamflet *Aan het volk van Nederland* had gepubliceerd, barstte de patriottenstrijd in alle hevigheid los. Het stuk werd in de nacht van 25 op 26 september 1781 massaal verspreid en veroorzaakte grote consternatie. De inhoud loog er dan ook niet om: stadhouder Willem V, die volgens de schrijver verzuimd had een sterke vloot op te bouwen, werd onder meer beschuldigd van zwakheid en van het bederven van het Hollandse karakter. Bovendien werd er een oproep gedaan om een democratisch gekozen volksregering te installeren. De burger werd aangespoord zich te bewapenen.¹ De Leidse lakenhandelaar Pieter Vreede, actief lid van het dichtgenootschap *Kunst wordt door arbeid verkreegen* en van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, schreef in zijn dagboek: 'Ik heb in deze verspreijding geen deel gehad, maar ik wist dat zij komen zoude en verheugde mij dat ieder spoedig de nodige kennis droeg van den inhoud.'² Zijn goede vriend, de in Leiden werkzame dominee François Adriaan van der Kemp, die op zijn beurt bevriend was met Van der Capellen, was wel nauw bij de verspreiding betrokken geweest.³

Ook in Leiden was het vanaf dat moment meerdere malen onrustig. Lokale gebeurtenissen, zoals de oprichting van een exercitiegenootschap of de publicatie van een 'oproerig' geschrift, hadden telkens een heuse pamflettenregen tot gevolg, zowel van de kant van de patriotten als van de prinsgezinden. Het pamflet vormde in de tweede helft van de 18de eeuw dan ook een belangrijk middel om de publieke opinie te beïnvloeden.⁴ Zo was er in 1783 veel gedoe geweest naar aanleiding van het pamflet *Aan zijne medeburgen*, waarin de Leidse lector

Rick Honings is als aio Moderne Letterkunde verbonden aan de opleiding Nederlands van de Universiteit Leiden.

Hij bereidt een proefschrift voor over het literaire leven in Leiden in de periode 1760-1860.

*Z*ie TRAGO hier gerceed een bete broods te kneeden,
't Geen aan de Oranje maag oproerig Voedzel schafft,
By 't brood de Nacourant, hier overzeer te vreden,
Juicht hy Oranje toe gelyk een Helhond blaft.
Elie met Berkhy staan in den hoek te praten,
En Willem Bilderdyk, een heerlyk span van Driën!
Van 't werk van Schelm van Goens, wie zal dien vent niet haten?
Alleen wordt deze schurk door deze drie ontzien.
Dan ach! een diender komt, en brengt, wat smart en pyn!
De Oranje bakker op het Adlyk Gravestein.

De Leidse bakker Trago, ca. 1784. Coll. Universiteitsbibliotheek Leiden.

en dichter Johannes le Francq van Berkhey felle kritiek had geuit op de patriotse partij en het Leidse vrijkorps. De universiteit had hem naar aanleiding hiervan geschorst. Begin 1784 raakte de stad wederom in rep en roer, toen het gerucht zich verspreidde dat er een moordaanslag op stadhouder Willem V zou zijn beraamd door een patriots echtpaar.⁵ De spanningen tussen de beide partijen liepen hierdoor hoog op. De Sleutelstad verkeerde omstreeks 1784 dan ook in een licht ontvlambare toestand. Daardoor kon het gebeuren dat de patriotten en prinsgezinden dat jaar voor het eerst ook fysiek met elkaar in conflict raakten. In juni 1784 vond er in Leiden een Oranjeoproer plaats. Deze ingrijpende gebeurtenis had een uitvoerige letterkundige nasleep, die in dit artikel zal worden gereconstrueerd.

De voorgeschiedenis

In april 1784 had in Rotterdam een Oranjeoproer plaatsgevonden, onder leiding van de beruchte mosselvrouw Catharina Mulder, alias Kaat Mossel, 'de Heldin eener party, die geen schaamte heeft van het allerschaamtelooste schepsel, de allerstoutste helleveeg, het allerondeugendste vrouwmensch, die 'er ooit tot schande van 't menschelyk geslacht geweest is, aan haar hoofd te hebben', zoals een patriotse tijdgenoot oordeelde.⁶ Twee maanden later – in juni 1784 – was ook Leiden aan de beurt: 'Na dat 'er zedert eenigen tyd alhier onder een gedeelte der Burgery en het Gemeen, een merklyk misnoegen en haat gesmeuld hadt tegen het Exercitie-Genootschap, begon op Maandag den 7 Juny een oproer uit te barsten, 't welk aanvang met het inslaan der glazen by één der Leden van dat Genootschap.'⁷ Het exercitiegenootschap *Voor Vrijheid en Vaderland* was in maart van datzelfde jaar ontstaan uit een fusie van twee afzonderlijke vrijkorpsen.⁸ Pieter Vreede en dominee Van der Kemp waren nauw bij de oprichting betrokken geweest. Het vrijkorps telde ongeveer honderd zestig exercerende leden.⁹ Hieronder bevonden zich circa zeventig personen die ook betrokken waren bij het Leidse dichtgenootschap *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, dat in 1766 was opgericht door Cornelis van Hooegeveen en Cornelis Heyligert, en dat in deze periode een onmiskenbaar patriots karakter had. Hun namen worden aangetroffen op de ledenlijst van het exercitiegenootschap, evenals die van de boekverkopers Leendert Herdingh, Christoffel Frederik Koenig en Barend Onnekink, en de hoogleraren Hendrik Albert Schultens en Johan Luzac.

Al eerder dat jaar waren er conflicten geweest tussen vrijkorpsleden en Leidse Oranjeklanten, zoals op 8 maart 1784, op de verjaardag van de stadhouder. Ter

*Portret van Catharina Mulder, alias
Kaat Mossel, door J. Hulstkamp,
1786. Coll. Universiteitsbibliotheek
Leiden.*

gelegenheid daarvan verschenen verscheidene lofdichten op de stadhouder en liederen die op de melodie van het Wilhelmus werden gezongen. Dat lied was al sinds jaar en dag het strijd- en partijlied van de prinsgezinden. De patriotten probeerden die avond te verhinderen dat Oranjeaanhangers voor hun vensters kaarsen brandden ter ere van de stadhouder. In het in gotische letters gedrukte vlugschrift *Een nieuw lied van de Leidsche wevers*, dat gezongen werd op een bekende melodie, werd het militaire optreden van de patriotten belachelijk gemaakt. 'Daar zouden Heertjes uit jagen gaan', luidde het. Bovendien werden enkele prominente vrijkorpsleden in het stuk met naam en toenaam opgevoerd, zoals de secretaris Pieter Vreede ('welle bekend / Die droeg 'er de Beurs van 't Regiment'), de 'grote muiter' Cornelis Pieter Chastelein, dominee Van der Kemp en Karel de Pecker, de secretaris van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* ('dat vuile kreng'). In het vervolg van het lied wordt op honende wijze de suggestie gewekt dat de patriotten zich laf gedroegen en het niet durfden opnemen tegen de Leidse wevers, die het huis van Oranje onvoorwaardelijk steunden. Daarom probeerden zij, aldus de schrijver van het lied, de wevers om te kopen met enige 'Sesthalfjes',¹⁰ om hun het illumineren te beletten. Het pamflet geeft aan dat de tweedracht doordrong

tot in de laagste bevolgingsklassen. Gezien het eenvoudige taalgebruik is het goed mogelijk dat dit liedje daadwerkelijk door Leidse wevers gezongen werd:

*Zy kwamen al voor een Spinders deur / ha ha!
Daar klopten zy an al zonder getreur / ha ha!
Dat Spindertje brande kaarsjes voor 't glas /
Om dat 'er Zyn Hoogheid Jaarig was /
Ha ha / ha ha / ha ha.*

*Wel sprak'er VAN SCHELLE jou looze Schavuit / ha ha!
Doe aanstonds alle jou Kaarsjes uit / ha ha!
Of over een uur dan komme wy weer /
En selle jou slaane met ons geweer /
POE PA, POE PA, POE PA.*

*Dat Spindertje sprak en dat doen ik niet / poe pa!
Jou dreigen dat verschrikt 'er my niet / poe pa!
Kom jy der maar op met alle jou Fiel /
Dan beuk ikje met myn Spinnewiel /
Poe pa / poe pa / poe pa.¹¹*

Het juni-oproer

In juni 1784 werd de sfeer echt grimmig. Toen kwam het vrijkorps tegenover een vijandig gezinde Oranjemassa onder leiding van de Leidse bakker Adrianus Trago te staan.¹² Trago, op prenten dikwijls afgebeeld met een oranje muts op zijn hoofd, was 'reeds bekend door bedryven die sterk naar oproer zweemen, en reeds eens om eene zaak van dien aart in hechtenis gezet', aldus een anonieme auteur.¹³ Uit de Criminele Vonnisboeken blijkt dat hij in 1783 veroordeeld was tot drie gulden boete en vierentwintig uur gevangenisstraf, omdat hij middenin de nacht bij wijze van protest op zijn bakkershoorn had geblazen, het instrument waar een bakker op blies om te verkondigen dat het brood klaar was.¹⁴ Door deze actie – en omdat hij patriotjes bakte, bedoeld om door prinsgezinde kaken te worden vermalen¹⁵ – had hij bekendheid gekregen en was hij langzaam uitgegroeid tot een symbool van het Oranjeverzet, net als Kaat Mossel. Dat blijkt wel uit het dichtwerk dat de Leidse lector en Oranjeklant Johannes le Francq van Berkhey onder Trago's naam datzelfde jaar publiceerde: *Ter heuglijke verjaring van zijne*

doorlugtige hoogheid Willem Fredrik, ter gelegenheid van de verjaardag van de zoon van Willem V (de latere koning Willem I) op 24 augustus 1783. Op een bekende patriotse spotprent staat Trago met een oranje muts afgebeeld, terwijl hij bezig is 'een bete broods te kneeden, / 't Geen aan de Oranje maag oproerig voedsel schaft'. Op de achtergrond zijn nog drie andere bekende vertegenwoordigers of symbolen van de Oranjepartij afgebeeld: Elie Luzac, Le Francq van Berkhey en Willem Bilderdijk.¹⁶ Thans maakte Trago zijn slechte reputatie waar en begon hij met een groep trawanten, 'geoefend in 't behandelen van houten wapenen', te muiten. Op dinsdag 9 juni mishandelden zij een student die zij aanzagen voor een lid van het exercitiegenootschap:

*[Trago] gaat den Student te gemoet, en begint met hem een Horologie-bandjen van ORANJE kleur onder den neus te houden. Wat dunkt u van deze kleur, zeide hy, is zy niet aller aangenaamst? De Student niets antwoordende, nadert naar de bende [...]; Trago stoot hem, de kleine trawanten van Trago zien het teeken, zy trekken rond, om hen op een' hoop byeen, stooten hem, beledigen hem, dreigen hem te slaan, en verzellen hem tot in de Stad met gejouw en oproerig schreeuwen, 't welk niet ophoudt, voor dat de Student, zich een' anderen oploopt door eene omstandigheid van dezelfde aart verwekt, te nutte maakende, ontsnapt, en zyn verblyf bereikt.*¹⁷

Op woensdag nam de onrust steeds verder toe. In de vroege morgen van 11 juni broeide het in de stad: 's morgens ten acht uren, zyn de Oranje-linten, 't Oranje-papier en de Oranje-doeken in de Stad uitverkocht, men kan die waar niet meer voor geld bekomen, en zy die eenigszins groote stukken van dezelve genomen hebben, zyn genoodzaakt om dezelve te verdeelen, om 'er van mededeelen aan hun, die dezelve niet hebben'. De laagste bevolkingsgroepen bereidden zich voor om in opstand te komen tegen het vrijkorps, aldus een patriotse auteur: 'Spinders, Schrobelaars, Spinsters, Appelwyven, Mosselwyven, in een woord al 't graauw vertoont zich en corps, en gaat over tot daaden, die de ken-teekenen der daadelyke muitery zyn.' Al spoedig werden mensen mishandeld, gedwongen tot het dragen van de oranjekleur, het drinken van oranjebitter en het roepen van 'Oranje boven'. Wie weigerde, liep het risico om in de gracht geworpen of in elkaar geslagen te worden. Dat lot was twee studenten beschoren, die zowat vermoord werden door het Oranjegepeupel. Dit nieuws verspreidde zich als een lopend vuurtje en wakkerde de woede aan van de studenten, die in vergadering bijeenkwamen en zich met hun degens wapenden om medestudenten en

Spotprent op een aantal Oranjeklanten, onder wie Kaat Mossel en bakker Trago. Coll. Koninklijke Bibliotheek.

hoogleraren te beschermen tegen het volksoproer. Ook leden van het exercitiegeenootschap moesten het ontgelden: hun huizen werden bestormd, beschadigd en geplunderd. Rond vijf uur in de middag verzamelden de leden van *Voor Vrijheid en Vaderland* zich om te exerceren buiten de stadpoorten. Omdat de volkswoede vooral tegen het vrijkorps gericht was, begaven de studenten zich naar het exercitieveld om bescherming te bieden. Uiteindelijk kwam het echter niet tot een handgemeen met het Oranjevolk.¹⁸ Volgens de *Na-courant*, een meer Oranjegezinde bron, stelden sommige patriotten zich nogal provocerend op, en was met name een zekere Adrianus Harteveld, jeneverstoker en zeer gehaat vrijkorpsofficier,¹⁹ de oorzaak van alle tumult:

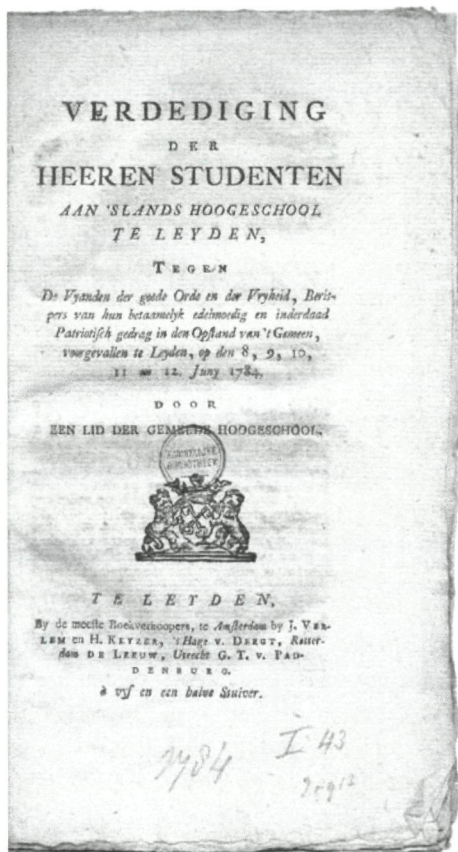
[Hij] stond aan zyn deur en schelde een Oranje Appel, waarin hy een kladde [klodder] spoog, en daar na dezelve met voeten trapte, eindelyk op Oranje en de Burgery, met zeer veel vilaine uitdrukkingen, smaalde, waarop dan de buuren eerst, dien handel ziende, murmureerden [mopperden], en daarna het Volk ter been kwam, om zyn huis aan te vatten: dezen droegen tot wederspyt Oranje, en zeker Bakker, ook door

Harteveld gesard zynde, zwaaiide een Oranje doek om het hoofd, en deed dien vervolgens om den hals. Geduurende deze gebeurtenis viel 'er telkens slagen en vechtpartijen, tusschen de Burgers en het Vry-Corps, voor [...]²⁰

Een letterkundige reactie

Veel teksten die naar aanleiding van het Oranjeoproer verschenen, hadden een informerende functie. Zo is daar de *Echte miserie van een heer uit de vroedschap te Leiden, aan zyn vriend in Amsterdam*, gedateerd op 11 juni 1784, waarin een patriots vroedschapslid een (subjectief) verslag geeft van de gebeurtenissen in de Sleutelstad. Ook in kranten, zoals de *Leydse Courant*, die drie keer per week verscheen, werden de gebeurtenissen aan de orde gesteld. Opvallend hierbij is dat niet zozeer gestreefd werd naar objectieve verslaggeving, zoals in de jaren daarvoor, maar dat men een politiek gekleurde beschrijving gaf van de gebeurtenissen. In die zin hadden kranten ook een opiniërende functie in deze tijd. Dat hier tegen ook verzet rees, bewijst de tekst *Voor Leydens burglary*, bedoeld *Ter ontdekking en ontzenuwing van de vleitaal en geheime praktyken, van het zogenaamd Vry-Corps of Sociteiten*, die naar aanleiding hiervan verscheen. Volgens de auteur van dit pamflet waren de couranten partijdig, preekten zij voortdurend 'het nut en den voortgang van de Vry-Corpsen aan' en schetsten zij een te eenzijdig beeld. Iemand die in de krant over het Leidse vrijkorps zou lezen, zo schrijft de auteur, 'meent zekerlyk, dat alles waarheid is, doch hy heeft een gladde PALING by den staart'. Want als die lezer eens een onpartijdige burger zou spreken, dan zou men 'de handen zamen slaan over de laage behandeling die het uitmuntend Lichaam der Burgery wordt aangedaan; eene oneer en voorbedachte laagheid, die de *Leydsche Courantier*, ten opzichte van zyne partydigheid, veelligt nooit uit het geheugen der nazaten zal wissen'.²¹ Ook in andere pamfletten werd geklaagd over de eenzijdige verslaggeving van de kranten. Een auteur schreef: 'Op de Couranten kan je in 't geheel geen staat maaken: de een liegt harder als den ander, en die het op het alleronbeschaamste doet, heeft het meeste debiet, en maakt dus de vetste beurs'.²²

Natuurlijk leverde het juni-oproer tal van pennenvruchten op in patriotse kring. Aan de ene kant blijkt uit deze stukken de verontwaardiging over de muitzucht van het volk: 'ô Vaderland wat zyt gy te beklagen, dat gy in uwen schoot dusdanige Monsters voedt!', schreef een medewerker van de Leidse universiteit.²³ Tegelijkertijd wordt de heldhaftigheid van de patriotse burgers geprezen in overdreven verzen vol 'heldenvuur' en sneuvelen voor het vaderland, of zoals C.P.

Chastelein schreef: 'Heft vrij uw Vreugde-galmen aen! / Zoo kunt Gij roem verwerven: / Zoo 't prangend juk te morss'len slaen, / Of als Bataaven sterven.'²⁴ Vooral het optreden van de studenten wekte veel bewondering. Pieter Nieuwland, de latere hoogleraar wis- en sterrenkunde te Leiden, publiceerde een lofdicht *Aan de studerende jongelingschap te Leyden*, waarin hij hun dank betuigde en roemde: 'De drieste muiltucht zwoer 't verderf van Leydens braven; / De stille Burger beefde op die ontaarte taal; / Gij, niet verzet door 't woën van opgeruide slaven, / Vloogt ijlings hem ter hulpe en greept het heldenstaal.'²⁵ Er verscheen zelfs een *Verdediging der heeren studenten*, waarin de auteur mogelijke bezwaren tegen hun deelname aan de strijd terzijde schoof, omdat ook studenten

inwoners van de stad zijn; 'by Burgeren inwoonende is 'er hun aangelegen, dat zy zich in staat van tegenweer stellen, want zoo dra de dolle partyzucht zich van 't verstand eens menschs meester maakt, is deze mensch in staat om alles opteofferen, hy spaart zyn eigen bloed niet'.²⁶

Overigens speelde gelegenheidspoëzie binnen *Voor Vrijheid en Vaderland* te allen tijde een belangrijke rol. Bij het openen en sluiten van de zomerexercities werden verzen voorgedragen en toespraken gehouden, evenals bij feesten en bijzondere gebeurtenissen. Zo reciteerde Gerrit Jacob George Bacot, lid van het Leidse dichtgenootschap *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, een vers toen Joan Derk van der Capellen tot den Pol in 1783 tijdens een bezoek aan de stad de exercities van het Leidse vrijkorps in ogenschouw kwam nemen. Bacot sprak onder meer: 'Juich, Leydens vrye schaar, daar gy die zuil van 't Land, / Elks liefde en hoop, aan de eer des Bataviers verpand, / Uw' wapenoefning thans zo vriendlyk toe ziet wenken'.²⁷ De gelegenheidsgedichten die in het kader van het exercitiegenootschap geschreven werden, staan vol patriotse retoriek en waren bedoeld om de heldhaftigheid en andere patriotse idealen te bezingen en de moraal van de leden op peil te houden of op te vijzelen. Zo lezen we onophoudelijk over 'dwinglandij, vrijheid, heldenbloed, tweedragt' en sterven voor het vaderland. In het oog springend zijn bovendien de vele verwijzingen naar Leidse helden uit het verleden, zoals burgemeester Pieter Adriaansz. van der Werf, Jan van der Does en Jan van Hout. Veel personen uit *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, zoals Pieter Vreede, Cornelis van Hoogeveen, Jacob 't Hooft, Cornelis Pieter Chastelein en Jan de Kruyff, vonden bij het Leidse vrijkorps een tweede podium om hun verzen voor te dragen. Frans van Aken schreef naar aanleiding van het Leidse Oranjeoproer onder meer over de heldhaftigheid van de echtgenote van Karel de Pecker, die weigerde om voor de Oranjemassa opzij te gaan.²⁸ En Gosewijn Jan Loncq, eveneens lid van het dichtgenootschap en een fervente verzenschrijver, dichtte over het oproer:

Zoo 't graeuw eens weêr een' hoogtijd viert?

Geen nood. –

Wat koost gij, eer gij slaven wierdt?

Den dood. –

Wat blijft, hoe ook de Staetsstorm loeit,

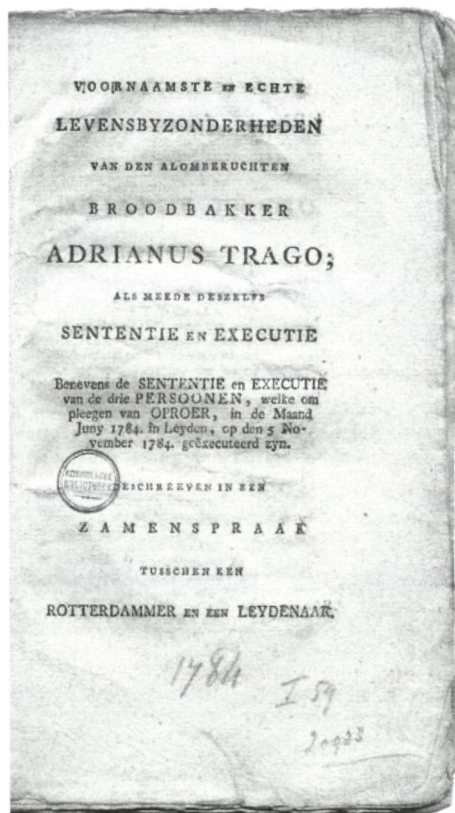
Het werktuig, dat uw' moed ontgloeit? –

*'t Geweer. bis. bis.*²⁹

Pieter Vreede en de Leidse geneesheer Pieter van Schelle publiceerden zelfs een bundel *Vaderlandsche liederen voor het Genootschap van wapenhandel*, die vijf vervolgen en vier drukken beleefde. Ook naar aanleiding van het overlijden van de grote patriotse held Joan Derk van der Capellen tot den Pol op 6 juni 1784 – enkele dagen vóór het Leidse Oranjeoproer – verscheen een stortvloed aan gelegenheidsgedichten. Overigens richtten de studenten in 1785 een eigen vrijkorps op onder de naam *Pro Pallade et Libertate* ('Voor Minerva en Vrijheid').³⁰ Jan van Royen, beschermheer van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, duidde de leden van dit gezelschap 'bij derzelver afvuuring' in oktober 1785 aan als 'Tweede DOUSA's met de veer, / Tweede DOUSA's in 't geweer'.³¹

In sommige pamfletten van prinsgezinde zijde werd het paramilitaire optreden van de patriotten op spottende wijze aan de kaak gesteld. Een mooi voorbeeld daarvan is de zogenaamde *Brief aan de Politieke Praatvaar*, geschreven door 'Ernestus Ironieus'. Volgens de ondertitel is de brief gevonden aan de 'Leydsche Trekvaard' en vanwege zijn eigenaardige karakter uitgegeven. Het wordt al gauw duidelijk dat het werk afkomstig is van een Oranjeklant – mogelijk Elie Luzac³² – die zich voor doet als een patriot, om die zo te kunnen ridiculiseren. Omdat hij hoorde dat de prins een dwingeland was, die van alle Nederlanders slaven zou willen maken, besloot de patriot om zich te bewapenen, maar dat ging er nogal amateuristisch aan toe: 'Maar wat ongeluk! myn geweer, schoon anders prompt goed voor de Vogeljaagt, was niet geschikt voor de Ecercitie: – daar kon geen groote kogel op: – ik moest een bajonet koopen: – ook stond de kolf wat krom.' Bovendien heeft de arme man te maken met een echtgenote die hem bij alles wat hij doet dwarsboomt, en die zijn zorg om de te grote macht van de stadhouder overdreven en voorbarig vindt: 'STEL JE NU EENS VOOR, dat gy morgen gek zult worden, dan kund gy u van daag een plaats in 't Dolhuis bezorgen.' Moeten we hollen in de aarde maken, omdat – stel je eens voor – onze huizen zouden kunnen instorten? Het is duidelijk dat de schrijver van het pamflet de patriotten paniekzaaiers vindt. Aan het einde van zijn tekst maakt hij zichzelf als aanhanger van de stadhouder bekend:

*Het is waar, ik ben een Oranjeklant; maar STEL JE NU EENS VOOR, dat ik liever een Oranjeklant ben, als een zwarte klant; om dat ik gantsch geen liefhebber van zwarte klanten ben, want die zyn my te Duivelagtig; en de zwarte kleur is my te Helagtig; en daar ben ik ook al geen liefhebber van, en daarom hou ik my aan de Oranjekleur, om dat die een Hemelsche koleur is, onder wiens glansch het ons Neederland altoos wel gegaan heeft, en zonder wiensch glansch het ons Neederland nooit wel gaan kan.*³³

Symbol van Oranje

Hoe liep het af met de muiters van het Oranjeoproer? Bakker Trago werd al spoedig op bevel van het gerecht in de kraag gevat en op het Gravensteen gevangen gezet. Via hem hoopte men aan de namen van andere oproerkraaiers te komen, 'want dewyl men blyken heeft, dat hy hoewel een groot schreeuwer zynde, echter gelyk meest alle de schreeuwers, een bloodaart in zyn hart is, die als hy ziet, dat het ernst is begint te schreien als een kind, twyfelt men niet, of hy zal wel [uit de school] klappen'.³⁴ Uit de *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* blijkt echter dat Trago als hoofdverdachte werd aangemerkt. Hij kreeg de zwaarste straf, ondanks een smeekschrift van zijn moeder, vrouw³⁵ en zwager aan de stadhouder. Op 5 november werd het vonnis uitgesproken en uitgevoerd:

Adriaan Trago *wierdt gegeezeld, voor 5 jaren tot gevangenis verwezen en voor 10 jaren uitgebannen. Eenen Abraham van Rhyn wierdt gegeezeld, tot eene gevangenis van 4 jaren verwezen, en voor 6 jaren uitgebannen. Pieter van Staveren heeft op het schavot te pronk gestaan, moet vier jaren in de gevangenis doorbrengen, en wierdt dan voor 6 jaren uitgebannen. Anna van Gent heeft mede op het schavot te pronk gestaan, wierdt mede tot eene vierjarige gevangenis verwezen, en voor 4 jaren uitgebannen. Aan de gezeelpaal was een bord gesteld met dit opschrift: Oproermakers.*³⁶

Trago groeide hierdoor uit tot het symbool van de Oranjepartij en in die hoedanigheid van verschillende kanten verdedigd en aangevallen. In een pamflet onder de titel *Voornaamste en echte levensbyzonderheden van den alomberuchten broodbakker Adrianus Trago*, een samenspraak tussen een Rotterdammer en een Leidenaar, wordt getracht om Trago's kwaadaardige karakter voor te stellen en zijn zogenaamd heldhaftige reputatie te krenken. De Leidenaar weet te vertellen dat de bakker als wees was opgegroeid en enige tijd had doorgebracht in Oost-Indië. Met dat laatste werd de suggestie gewekt dat Trago als misdadiger naar de koloniën was gestuurd. Vanaf 1783 was Trago steeds meer 'zyn bloeddorstige en muiltzugtige rol' gaan spelen. Allerlei uitspraken passeren de revue. Zo zou Trago enige tijd voor het oproer begon tegen leden van het vrijkorps hebben geroepen: '*Oranje boven! het Vrycorps onder! Die anders zeyd, slaat den Donder!*' En toen er eens nieuwe geweren werden afgeleverd voor de Leidse Schutterij, had hij aan één van de sabels gevoeld en zou hij opgemerkt hebben: '*ze moesten scherper zyn dan kon men 'er die Blixems van het Vry Corps mee in hun Ziel hakken.*' Nu piepte de bakker wel anders, want de Sleutelstad wist, anders dan Rotterdam, wel raad met dat volkje, aldus de patriotse Leidenaar. Sterker nog, Trago had zich allesbehalve flink betoond, 'want hy zat, geduurende dat zyn Sententie en Vonnis gelezen wierd, te schryen als een Kind, en schreeuwde zo hard, toen hy gegeezeld werd, dat men het een heel eind ver kon hooren'. Het is duidelijk dat het hier gaat om patriotse propaganda, omdat benadrukt wordt dat Trago een slappeling is. En zo iemand werd dan de Schrik van Leiden genoemd! 'Ja, myn Vriend!', zegt de Leidenaar, 'De meeste van dat soort zyn schreeuwers, die als het 'er op aankomt gantsch niet zyn, die zy wel lyken.'³⁷

Ook in allerlei patriotse tijdschriften, zoals in *De politieke nalezer van oude en nieuwe stukken* van Christoffel Frederik Koenig en *De Batavier* van Frans de Does, werden de gebeurtenissen uitgebreid becommentarieerd. Van prinsgezinde zijde werd Trago daarentegen juist als de held van de Oranjepartij bestempeld. Zo

verscheen er na zijn veroordeling een oranjekeurig vlugschrift op planoformaat, onder de titel *Adrianus Trago, in zyn gevangenis*. Het is te danken aan de verzameldrift van Le Francq van Berkhey dat één van de originele, fragiele exemplaren bewaard is gebleven. Misschien is hij zelfs wel de auteur van het stuk? Het op 28 november 1784 gedateerde pamflet bevat een gedicht in de vorm van een monoloog van bakker Trago. Dat was bedoeld om te beklemtonen dat de prinsgezinde partij niet te knakken is en dat de bakker graag bereid is om voor de overwinning van de Oranjes enig ongemak te lijden:

*Al band de Tieranny my in den duistren kerker!
Al is de geesselstriem geverfd met Burgerbloed!
De flaauwe Nachtlamp brand toch voor Oranje sterker;
De Beul pynt wel het lyf maar nimmer het gemoed.³⁸*

*Johannes le Francq van Berkhey.
Lithografie door J.P. Berghaus en
G.J. Bos.*

Een dergelijk strooibiljet was bedoeld om de Oranjegezinde bevolking van Leiden een hart onder de riem te steken, nu haar aanvoerder gearresteerd en vernederd was. Dat het ook de ergernis van patriotse stadgenoten wekte, blijkt wel uit een stukje dat 'Een Vriend van Rust en goede Orde' in *De verzaamelaar* publiceerde, een blad dat in Amsterdam werd uitgegeven. Het is een ingezonden brief, gedateerd 3 december 1784 te Leiden. De anonieme auteur is hevig verontwaardigd over het feit dat de 'verdervende hand, die niets minder, dan moord en brandkreeten; tegen al wat braaf is, aanheft' wederom de brutaliteit heeft gehad om de oproerige Trago enige regels in de mond te leggen. Wordt hier bedoeld op Johannes le Francq van Berkhey, die al eerder de pen had opgepakt tegen de patriotten? In het vervolg van zijn stuk presenteert de schrijver een keerdicht op het pro-orangistische stuk, waarin hij 'den gestraften Roervink' de woorden laat spreken, 'als my dacht dat zoo'n Subject het best zoude passen'. Trago wordt voorgesteld als iemand die terecht in de gevangenis is geworpen; hij diende immers enkel 'Heerschzugt's wil en Satans welbehaagen':

*GERECHTIGHEID sloot my zeer billyk in deez' Kerker,
Wyl ik als een Barbaar stond naar der Braaven bloed;
Bestraffing maakte steeds myn helsche Muitzugt sterker,
En Eed, noch Burgerplicht had vat op myn gemoed.*³⁹

Ook een andere auteur, die zijn ingezonden stuk in de *De verzaamelaar* ondertekende met 'Uw toegenegen Lezer LEYDENSIS', probeert om Trago voor te stellen als 'een opzettelyke Schurk, een Deugniet en een Landpest'. Bovendien stelde hij dat de bakker zijn wandaden opzettelijk had gepleegd, omdat hij volgens hem na zijn geseling had toegegeven zich te hebben laten ophitsen.⁴⁰

Een kerkelijk-letterkundige reactie

Het conflict tussen het exercitiegenootschap en het Oranjevolk, dat in juni 1784 de rust in Leiden verstoorde, kwam ook op subtiële wijze aan de orde in de preek die de Oranjegezinde dominee Hubertus de Haas hield op 3 oktober, ter herdenking van het Leids ontzet. De tekst van deze preek is waarschijnlijk niet bewaard gebleven, maar een toehoorder schreef er later over dat De Haas met zijn preken menig hart wist te roeren. Die dag stond de oudtestamentische tekst 1 Samuel 7:12 centraal: 'Samuël nu nam een steen, en stelde dien tussen Mizpa en tussen Sen, en hij noemde diens naam Eben-haezer; en hij zeide: Tot hiertoe heeft de

HEERE ons geholpen.' De Haas schetste in zijn leerrede hoe de Israëlieten, gesteund door God, het met succes hadden opgenomen tegen de Filistijnen. In zijn preek vroeg de predikant zijn toehoorders om zelf eens in hun eigen hart te kijken. Hoe stond Leiden er thans voor? Het antwoord van de dominee luidde: 'Zy is verbastert van alomme, / Van ongerechtigheden zat.' Voorheen was het een stad vol rechtvaardigheid geweest, maar nu werd de stad volgens hem door 'doodslagers, menschemoorders, / En Goddeloze Rustverstoorders' ernstig in gevaar gebracht. Vermoedelijk doelde de predikant, die immers bekendstond als een fervent Oranjeaanhanger, hiermee op de leden van het vrijkorps. Maar hij gaf zijn toehoorders ook hoop: God had in het verleden, ten tijde van de belegering van de Sleutelstad, bewezen aan welke kant hij stond. Ook nu zou het wel goed komen, zo was zijn boodschap. De prinsgezinde toehoorder die een bloemrijk verslag gaf van de preek, was onder de indruk van de dominee: 'God wil zyn levensdraad lang rekken, / En wil hem met zyn vleuglen dekken, / Dat hy nog stigte meenig Jaar.'⁴¹ Naast het vertolken van een politieke opinie, had de preek dus een troostende functie te vervullen. Naar aanleiding van het overlijden van De Haas op 15 juni 1792 werd dit, naast zijn standvastigheid en trouw, gememoreerd in een vers: 'Die Trooster is niet meer! hij daalt in 't sombre graf, / Die in den bangsten nood den besten raad ons gaf.'⁴²

Een nieuwe polemiëk

De gebeurtenissen van juni 1784 vormden de aanleiding tot een kleine, tamelijk op zichzelf staande polemiëk. Die begon met de publicatie van het pamflet *Iets voor Leyden*, dat onder andere bij de prinsgezinde boekverkoper Jan Perk verkocht werd. Binnen afzienbare tijd verscheen een hele reeks 'Ietsen'.⁴³ Ook in andere steden, zoals Utrecht, werd dit genre beoefend.⁴⁴ Het eerste deel van *Iets voor Leyden* is geschreven door 'Een getrouwe schutter' die zich in ondubbelzinnige bewoordingen keert tegen de schandelijke en opruiende activiteiten van de hoofden van het Leidse vrijkorps *Voor Vrijheid en Vaderland*: dat schandelijk 'Muit en Moordt Rot'. Het zijn volgens hem 'Volksberoerders' en 'Monsters van 't menschedom', die ooit verantwoording zullen moeten afleggen voor hun snode daden. Het leidt geen twijfel dat de tekst bedoeld was om kritiek te leveren op de toenmalige maatschappelijke omstandigheden, waarin de patriotse partij zich duidelijk manifesteerde:

Gy ontaarde! – die de naam van menschen onwaardig zyt, gedenkt aan welke euvel-

*daaden gy uw schuldig maakt, hoe gy onkundige onnozele mensen, uwer eigen Stad- en Landgenooten, tot het pleegen van de ysselykste gruweldaaden opruid, – omkoopt, – of dwingt. – Gedenkt misleiders des volks, dat dit alles ter uwer verantwoording staan zal.*⁴⁵

Ook de predikanten zouden zich moeten schamen dat zij betrokken zijn bij het exercitiegenootschap, dat volgens de auteur bevolkt wordt door hoerenlopers en straatschenders, die ontelbare baldadigheden plegen tegen onschuldige burgers. In plaats dat de predikanten het Nederlandse volk eraan herinneren hoe God in het verleden Oranje altijd heeft gesteund, zijn de dominees verworpen tot schandvlekken van het hervormde christendom. Maar ook zij, zo benadrukt de auteur, zullen eens op het sterfbed belanden en dan zullen zij verantwoording moeten afleggen voor de allerhoogste: 'O weê dan! – die ysselykste folteringen die gy als dan in uw ziel zult gewaar worden zullen onverdraagelyk zyn.' Daarom roept hij hen op om het volk te waarschuwen voor het sirenengezang van het vrijkorps en de eer van de stadhouder te herstellen, zodat het land weer zal bloeien als weleer.⁴⁶ De auteur had dus kritiek op het feit dat de religie voor politieke doeleinden werd gebruikt.

Op de achtergrond: de Berkhey-affaire

Toen de anonieme auteur sprak over gepleegde baldadigheden, doelde hij wellicht op de gebeurtenissen rondom Johannes le Francq van Berkhey. In deze roerige tijd werden Oranjegezinde personen door vrijkorpsleden ook fysiek lastiggevallen. Vooral de felle Berkhey moest het ontgelden. In zijn werk *De Bataafsche menschlykheid* (1804) schrijft hij uitvoerig over de mishandelingen die hij in deze tijd moest ondergaan. Zo ontving hij brandbrieven, werd er verbrand oranjelint aan zijn deur gehangen en constant aan de bel getrokken. Bovendien werden zijn vensters ingeslagen en werd zijn huis met teer besmeurd; zijn reputatie werd letterlijk zwart gemaakt. Ook zijn huishoudster en zijn dochtertje werden niet gespaard. Toen hij zelf eens langs de sociëteit 'Amicitia' op de Breestraat liep, werd hij door zekere personen voor 'oude schoft' uitgemaakt en bespuugd. Maar het liep pas goed uit de hand op 2 oktober 1784, vier maanden na het oproer. Op die dag hield de Leidse medicus Nicolaas Paradijs zijn inaugurele rede als hoogleraar in de geneeskunde. Le Francq van Berkhey liep achteraan in de stoet van hoogleraren; als lector nam hij immers de laagste academische positie in. Al tijdens de oratie waren er vrijkorpsleden die Berkhey bespotten, uit-

*Het poppenspel.
Anonieme spotprent op
Le Francq van Berkhey
en zijn dienstmaagd
Hester van Dienderen,
1784.*

lachten en die gebaren maakten naar Cornelis Pieter Chastelein, een van zijn ergste vijanden, die naast hem zat. Na afloop van de redevoering werd er geduwd en aan Berkheys toga getrokken. Dat ging zo door tot op het Rapenburg, waar hij van de stoet gescheiden en door een menigte patriotse studenten bedreigd werd. In deze situatie wierp hij zijn toga van zich af en sprak hij de legendarische woorden: 'daar legt nu den lector, nu ben ik burger en zelfsverdediger. Wie 't hart heeft val aan! ik zal mij verdedigen.'⁴⁷

Uiteindelijk liep het met een sisser af, maar op papier zou het gebeuren nog een staartje krijgen: er verschenen prenten en schotschriften waarin de spot

gedreven werd met Berkheys optreden. Zo publiceerde een zekere 'Academicus' een achtentwintig strofen tellend *Nieuw-lied, voor de door en door beruchte lector*. Het is een typisch studentenlied, vol steken onder water in de richting van Le Francq van Berkhey. Er wordt van alles uit de kast gehaald om hem zwart te maken, waaronder zijn buitenechtelijke relatie met 'Hesje vrugtbaar'. Ook het verhaal van de pop, waarmee de lector veelvuldig gepest werd, wordt hier opgedist: 'Fluks roepen de Studenten, / Miron-ton, ton, mirontaine; / Fluks roepen de Studenten: / "BERKHEY! *waar is je pop?*"⁴⁸ Het voorval met de pop keert in verschillende bronnen uit deze periode terug en was een geliefd onderwerp van de patriotten om Berkhey belachelijk te maken. Als de leden van het vrijkorps naar het exercitieveld trokken, kwamen ze langs het huis van de lector, die hen nawees en met een verrekijker observeerde. Op een dag haalde 'dezen *Stadhoudersgezinden Zo!*', aldus verscheidene anonieme patriotse schrijvers, een rare streek uit: hij plaatste een in oranje kleding gehulde pop voor het raam, om te testen of de vrijkorpsleden op hem zouden schieten, zoals ze bedreigd hadden te zullen doen. Deze gebeurtenis zorgde voor grote hilariteit bij de patriotten, die deden alsof de lector nu helemaal zijn verstand verloren had: 'Hoe! zou *le Francq* ons willen diets maken, dat de Stadhouders, even als zijne pop, slechts een enkel beweeglijk beeld *zonder hersenen* is?'⁴⁹ Onderaan een spotprent naar aanleiding van het voorval op 2 oktober 1784 werden alle roddels en personen met wie Berkhey in verband werd gebracht in één vers samengevoegd. Het was de zoveelste poging om zijn goede naam te schaden:

Hoe, Leydens Warmond, hoe, men tergt u VRANK EN VRIJ?
 Daar legt de Lector al! *help, Trago, sta hem by,*
Of anders moet uw vriend, de POPPEMAN, hier Sneven!
Neen, blyf, zyn knagt herleeft, hy steld zig in de Bres,
En tast in gramschap, naar 't ORANJEMOSSELMES,
Om aan zyn weerparty een roode veeg te geven;
Maar Overmagt verwint, en loont zyn moed met hoon:
Zy kroont hem met een kap – een kakstoel word zyn troon.
Schenk Leydenaar! meer gunst aan Hesjes oude trooster,
*En maakt hem Priör van het vrouwlyk Poppen Klooster.*⁵⁰

Nog meer 'letsen'

Als reactie op het orangistische pamflet *Iets voor Leyden* verscheen in datzelfde

jaar een *Tweede iets voor Leyden*, vermoedelijk geschreven door een patriot. Hij stelt dat hij slechts een 'geringen en vergeeten Burger' is die hard moet werken voor zijn schamele loon. Maar hij kan niet verdragen hoe zijn stadsgenoten 'door loogens, van eenen Deugniet, ja! van een Volkberoerder en volkoomen Landbederver, om den Tuil geleid word'. Volgens hem weet iedereen wie de auteur van het lasterlijke en mensonterende pamflet *Iets voor Leyden* is, dus waarom daarover zwijgen? 'Heel Leyden zegt het u wie het is! en wie noemt Leyden? Immers niemand anders, dan *Jan le Francq van Berkhey!*' En deze 'Guit' heeft volgens de auteur geen andere doelstelling dan zijn eigen, lege zakken te vullen en zijn heldhaftige Leidse medeburgers naar het schavot te leiden. Wie is hij om het vrijkorps een 'Moordrot' te noemen? Hij heeft er niet eens bewijzen voor en stapelt leugen op leugen. En waarom wil hij beweren 'dat zwart een leus is', een symbool van de patriotten? Dat moet hij nodig zeggen, die zichzelf (en zijn pop) te pas en te onpas in oranje hult. Bovendien hadden de prinsgezinden, van wie er een paar worden genoemd, schuld aan het Oranjeoproer van juni 1784. Het pamflet eindigt met een oproep aan de inwoners van Leiden om zich toch nederig en eerbiedig jegens hun brave regering – dat wil zeggen: de patriotse vroedschap van de Sleutelstad – te gedragen en alle 'aanstokingen en opruijingen' te verfoeien. Ze moeten zich niets laten wijsmaken door een Le Francq van Berkhey, die niets meer is dan een valse messias.⁵¹

Ook het derde, vierde en vijfde vervolg op *Iets voor Leyden*, die al spoedig verschenen, waren afkomstig van patriotse zijde. Natuurlijk waren ze bedoeld om de prinsgezinden belachelijk te maken. Zo worden verscheidene Oranjeklanten, onder wie Berkhey, in het vierde *Iets* voorgesteld als lage, zuipende en domme figuren. De lector, die 'Jan Knor' wordt genoemd, vertoont bovendien veel trekjes van een zekere diersoort. Als hij in het pamflet aan zijn prinsgezinde vrienden het tweede en derde *Iets* voorleest, lezen we: '*Jan Knor* begon te leezen, verzeld met een gestadig geluid, van een Varken die aan zyn trog [voederbak] staat.'⁵² Het is een vergelijking die we in wel meer pamfletten uit deze tijd aantreffen. Maar naast het belachelijk maken, werden de pamfletten ook gebruikt om duidelijk te maken wie tot de Oranjepartij behoorde. Zowel het derde als het vijfde *Iets* bevat een lijst met Leidse Oranjeklanten, voorzien van hun naam en adres.⁵³ Onder hen treffen we veel ambachtslieden aan, zoals kaasboeren, bakkers, kleermakers, pruikenmakers, kaarsenmakers, glazenmakers, timmerlieden, horlogemakers en personen uit andere beroepsgroepen. Maar ook iemand als Jan Willem Kumpel, een goede vriend van Bilderdijk, staat op de lijst. Hij promoveerde op 4 september

1784 aan de Leidse hogeschool in de rechten, dankzij de steun van de stadhouder, en had het als Oranjeklant in Leiden zeer moeilijk.⁵⁴ De naamlijsten waren mogelijk bedoeld als een soort antireclame, om patriotse medeburgers op te roepen om niet langer gebruik te maken van de diensten van deze prinsgezinde personen. Het feit dat op deze impliciete wijze werd opgeroepen om bijvoorbeeld niet langer boodschappen te doen bij een Oranjegezinde bakker, slager of kaasboer, geeft aan hoe ernstig de Leidse samenleving verdeeld was – zowel op papier als in het dagelijks leven.

Besluit

Zo ging 1784 de geschiedenis in als een enerverend jaar, waarin patriotten en prinsgezinden vijandiger dan ooit tevoren tegenover elkaar kwamen te staan. Dat werd duidelijk weerspiegeld in de letterkunde. De pamflettenstroom waarmee beide partijen elkaar bestreden, leek haast oneindig. De vele teksten laten zien dat Leiden op het randje van een burgeroorlog balanceerde. In de jaren daarvoor waren de letterkundige reacties vooral bedoeld om de tegenpartij te bespotten en om de publieke politieke opinie te beïnvloeden. Maar in 1784 ontstond een concrete breuk tussen twee groepen in een stedelijke samenleving. Patriotten werden zelfs opgeroepen om Oranjeklanten en hun winkels te boycotten. Zo'n politieke functie had de letterkunde tot dan toe nog niet vervuld.

De patriotten trokken uiteindelijk aan het langste eind. In 1785 kwamen in de vergaderzaal van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* circa vijftig afgevaardigden van Hollandse vrijkorpsen bijeen. Ze bespraken een belangrijk document, dat het beginselprogramma van de patriotten bevatte: het Leids Ontwerp. Zo namen de patriotten geleidelijk aan de macht over en veranderde Leiden in een patriots bolwerk. De Oranjepartij kwam niet meer in opstand. Pas toen de macht van de stadhouder dankzij de Pruisische interventie in 1787 werd hersteld, liet zij weer van zich horen. Op 25 september 1787 werd Leiden 'bevrijd' en werd ook daar het 'Oranje boven' weer uitbundig gezongen.⁵⁵

Noten

- 1 Joost Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland, 1783-1799* (Nijmegen 2005) 17-19, 27.
- 2 Pieter Vreede, *Mijn levensloop*. Ed. M.W. van Boven, A.M. Fafianie, G.J.W. Steijns (Hilversum 1994) 52.
- 3 Francis Adrian van der Kemp 1752-1829. *An autobiography. Together with extracts from his correspondence*. Ed. Helen Lincklaen Fairchild (New York 1903) 54.
- 4 Vergelijk Pieter van Wissing (red.), *Stooschrijven, pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008).
- 5 Zie hierover Rietje van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting* ([Nijmegen] 2005) 374-375.
- 6 *Verdediging der heeren studenten aan 's lands hoogeschool te Leyden, tegen de vyanden der goede orde en der vryheid, berispsers van hun betaamelyk edelmoedig en inderdaad patriotisch gedrag in den opstand van 't gemeen, voorgevallen te Leyden, op den 8, 9, 10, 11 en 12. juny 1784. Door een lid der gemelde hoogeschool* (Leyden [1784]) 8 (Koninklijke Bibliotheek [verder: KB], pfl 20913).
- 7 *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* 16/2 (1784) 1118.
- 8 In de *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* 16/1 (1784) 783 lezen we: 'Na dat reeds een Genootschap van Wapenoeffening, onder de Zinspreuk: *Door Vryheidsliefde vereenigd*, voorheen was opgericht, kwam nog dezen winter een diergelyk nieuw Genootschap te voorschyn, tot zinspreuk voerende: *Tot nut en stand van 't Vaderland*. Beide deze Genootschappen door de Ed. Groot Achth. Gerechte goedgekeurd zynde, wierdt men bedagt dezelve te vereenigen, en tot één Genootschap te doen smelten, onder dezen spreuk: *Voor Vryheid en Vaderland*; welke vereeniging by een verdrag den 16 maart 1784 getekend, wierdt tot stand gebracht.'
- 9 *Zie Echte misie van een heer uit de vroedschap te Leiden, aan zyn vriend in Amsterdam, behelsende het voorgevallene by het onstaane rumoer of tumult, op woensdag des nachts, tusschen den 9 en 10 deezer maand [...] tusschen het gemeen en het vry-corps* (z.p. [1784]) 7 (KB, pfl 1550).
- 10 Een 'zeshalf' was een zilveren muntstuk van 5½ stuiver.
- 11 *Een nieuw lied van de Leidsche wevers, over verscheide oproermakers op den 8. maart 1784* (z.p. [1784]) 3-4 (KB, pfl 20909b). Pieter van Schelle was arts te Leiden en lid van het Leidse vrijkorps. Na de omwenteling van 1787 vluchtte hij naar Duinkerken, waar hij in 1792 overleed. Zie *Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandsche dichters*. Ed. A.J. van der Aa e.a. DL 3 (Amsterdam 1846) 120-121. Volgens Berkhey in de Sleutel bij band 17 van de Collectie Le Francq van Berkhey (Regionaal Archief Leiden [verder: RAL]) is het liedje een 'weerklink' op een liedje op Kumpel. Bedoeld wordt *Een nieuw lied op de Oegst geestse vrolykheid* [...] (z.p. [1783]) (KB, pfl 20659).
- 12 Volgens Van Vliet, *Elie Luzac*, 375 was Trago's bakkerij gevestigd aan de Herengracht.
- 13 *Verdediging der heeren studenten*, 9.
- 14 Van Vliet, *Elie Luzac*, 376.
- 15 S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995) 12.
- 16 Zie bijvoorbeeld het exemplaar van de Universiteitsbibliotheek Leiden [verder: UBL], PLANOL 2 A 1: 35.
- 17 *Verdediging der heeren studenten*, 9-10.
- 18 *Verdediging der heeren studenten*, 11-14.
- 19 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III: Eene Hollandsche stad onder de*

- Republiek* ('s-Gravenhage 1916) 355.
- 20 *De Na-courant*, nr. 44, 1784 (RAL, Collectie Le Francq van Berkhey, band 18).
 - 21 *Voor Leydens burgery. Ter ontdekking en ontzenuwing van de vleitael en geheime praktijken, van het zogenaamd vry-corps of sociteiten* (z.p. 1784) 1-2 (KB, pflit 20919). Natuurlijk kwam er ook kritiek op dit 'broddelschrift'. Zie bijvoorbeeld *De Batavier*, nr. 2, 2 augustus 1784, 13-16 (KB, pflit 1615).
 - 22 *Samenspraak tusschen Piet en Klaas, over het dagelyksche nieuws, in Rotterdam, Leyden, 's Gravenhage, en elders voorkomende* (Cabo de Bonne Esperance [1784]) 4 (KB, pflit 20928).
 - 23 *Verdediging der heeren studenten*, 5.
 - 24 *Aan de leden van het Genootschap van wapenhandel* ([Leyden 1784]) ongepag. (KB, pflit 20920).
 - 25 [Pieter Nieuwland], *Aan de studerende jongelingschap te Leyden, bij gelegenheid harer betoonde dapperheid en vaderlandsliefde in het te keer gaan van het oproer aldaar* (Leyden 1784) 3 (KB, pflit 20914).
 - 26 *Verdediging der heeren studenten*, 15.
 - 27 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* 15/2 (1783) 1120.
 - 28 In F. van Aken, *Aan de muitzugt, na het oproer in Leyden, den 9 junij 1784 en volgende dagen voorgevallen* (Leyden [1784]) 2 lezen we: 'Een teedre Vrouwhand grijpt hier het krijgsgeweer / En gaat uw woesten hoop met mannenmoed te keer; / Ja zweert; dat de overmagt haar eer zal doen bezwijken, / Dan, dat ze een enkle stap van heure plaats zal wijken.'
 - 29 *Vaderlandsche liederen voor het Genootschap van wapenhandel te Leyden* (Leyden 1784-1786) ongepag. Het lied werd vermoedelijk gezongen op de wijs van 'Al is er ons prinsje nog zo klein'.
 - 30 Zie A.J. Landaal, *Pro Patria, 1672-1948. Van studentenvendel tot studentencommando* (Leiden 1949) 3-6; W.A. Fasel, 'Een studentengenootschap in de patriottentijd. "Pro Pallade et Libertate"', *Leids Jaarboekje* 45 (1953) 126-134.
 - 31 [Jan van Royen e.a.], *Dichtstukken bij de afvuuring van het Genootschap der heeren studenten, onder de spreuk: Pro patria, op het exercitie-veld uitgesproken den XXIIsten van wijnmaand, MDCCLXXXV* (Leyden 1785) ongepag.
 - 32 Van Vliet, *Elie Luzac*, 396.
 - 33 *Brief aan de Politieke Praatvaar; gevonden aan de Leydsche trekvaard, en om deszelfs merkwaardigheid in het licht gebracht, door een liefhebber van Praatvaaren en Praatmoeren* (Leyden 1784) 4-5, 8. Zwart was de kleur van de patriotse partij. Veel patriotten droegen als partijsymbool een zwart lint of een zwarte strik aan hun hoed. Op een orangistische spotprent wordt de 'heeden-daagsche patriot' als volgt beschreven: 'Zyn kruin, gedekt door eenen Vrycorpsisten hoed, / Met eenen zwarten strik, beteekend heldenmoed: / Terwyl Pasquillen, Posten, Schandpapieren, / Rondöm zyn dollen harsens zwieren.' Zie Rhijnvis Feith, *De patriotten. Tooneelspel* (Amsterdam 1785) ongepag. In *Iets voor Leyden* (z.p. [1784]) 4 (KB, pflit 20917) wordt geschreven over de patriotse partij met 'haar soldaatenpakken, en haar Ploertenhoedjes met de zwarte Cocardes' [strikken].
 - 34 *Verdediging der heeren studenten*, 22.
 - 35 Over de vrouw van Trago, zelf ook fervent Oranjeaanhangster, lezen we: 'ik heb dus, nevens alle welmeenende Burgers dezer Stad, niet dan met verontwaardiging op voorleden Woensdag, zynde geweest de Verjaardag van den jonsten Zoon van onzen Erfstadhouder, kunnen zien, dat de Vrouw van den beruchten TRAGO, een Chits of Catoen Jak van ORANJEKLEUR aan-

- hebbende, voorttrekkende haar Brood-Wagentje, hebbende vier Wieltjes van de gemelde zo zeer geminde Verw, op klaren lichten dag, de gantsche Stad heeft doorge-wandeld. Ik heb een en ander myner goede Vrienden, die ik meende dat meer kundig-heid hadden, gevraagd, of dit niet konde worden belet, dewyl ik van oordeel ben, dat het dragen van Klederen van die kleur [...] zo uitdrukkelijk en onder zwaare Straffe is verboden.' Zie 'Brief van een Burger van LEYDEN, woonende op de Oranjegracht aldaar', *Nederlandsche Courant*, nr. 23, 1786 (RAL, Collectie Le Francq van Berkhey, band 8).
- 36 *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* 16/2 (1784) 1843-1844.
- 37 *Voornaamste en echte levensbyzonderheden van den alomberuchten broodbakker Adrianus Trago; als meede deszelfs sententie en executie [...]. Beschreeven in een zamspraak* (z.p. 1784) 4-5, 8 (KB, pfl 20923).
- 38 *Adrianus Trago, in zyn gevangenis op den acht-en-twintigsten van slagmaand 1784* (z.p. [1784]), onpag. (RAL, Collectie Le Francq van Berkhey, band 17).
- 39 *De verzaamelaar. Vervattende dertig vaderlandsche vertoogen* (Amsterdam 1785) 85-86 (KB, pfl 1616).
- 40 *De verzaamelaar* (1785) 89-90.
- 41 *Op de predicatie van [...] den heer Herbertus de Haas [...] te Leiden [...] Ter na-gedachte-nisse van het ontzet derzelve stad* (Amster-dam [1784]) onpag. (KB, pfl 20924).
- 42 *Liefde-traanen van Leydens kerk-gemeente, uitgestort bij het afsterven van den wel-eer-waarden, zeer geleerden en God-zaligen Heere Herbertus de Haas, leeraar der Hervormde Gemeente te Leyden, overleden den 15. Juny 1792* (Leyden 1792) 5.
- 43 Zie over de kwestie van de Leidse 'Ietsen' ook Rietje van Vliet, 'Leidse Ietsen. strijd in Leiden (1784-1786)', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 38 (2006) 289-304.
- 44 Zie N.C.F. van Sas, 'Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriot-tentijd, enkele kanttekeningen' in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen (eds.), 1787. *De Neder-landse revolutie?* (1988) 178.
- 45 *Iets voor Leyden*, 1, 3.
- 46 *Iets voor Leyden*, 6-8.
- 47 A.J. Hanou, *Revolutie in woorden* (Amster-dam 1989) 36-40; R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812)* (Nijmegen 1990) 135.
- 48 *Nieuw-lied, voor de door en door beruchte lector, Le Francq van Berkhey, te Leyden; op 't onthaal aan hem gedaan. Op saturday den 2den october, 1784* (z.p. [1784]), onpag. (KB, pfl 1554).
- 49 *De Batavier*, nr. 12, 6 oktober 1784, 103-104 (KB, pfl 1615).
- 50 RAL, Collectie le Francq van Berkhey, band 13-2. Zie ook Arpots, *Vrank en Vrij*, 134.
- 51 *Tweede iets voor Leyden (Dienende tot een vervolg op het eerste)* (z.p. [1784]) 3-5, 15 (KB, pfl 1552). Berkhey wordt ervan beschuldigd een 'Banchocab' te zijn. Daar-mee wordt vermoedelijk verwezen naar de joodse verzetsleider Simon bar Kochba, die door veel joden werd aangezien voor de Messias, toen hij het opnam tegen de Romeinen. 'Doch hy en zyn gantsche com-plot zyn allen elendig ongekoomen.' Dat stond Berkhey en zijn orangistische mede-standers ook te wachten, wilde de patriotse auteur duidelijk maken. Zie *Tweede iets voor Leyden*, 15.
- 52 *Vierde iets voor Leyden* (z.p. [1784]) 6 (UBL, PAMFLT 1784:1).
- 53 *Derde iets voor Leyden, in een zamspraak, tusschen de Leydsche Louw en Krelis* (z.p.

[1784]) 3-6 (KB, pfl 1553); *Vyfde iets voor Leyden, of Brief van Jan Helpgraag aan zyn goeje vrienden de Leydsche Louw en Krelis* (z.p. [1785]) 4-8 (KB, pfl 21188).

54 *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (Amsterdam 1888-1891) 444.

55 Van Vliet, *Elie Luzac*, 380.

In latere jaren woonde Bevel aan de Pieterskerkgracht, in het pand waar nu de firma Hoppezak gevestigd is. Deze litho door G.J. Bos toont de straat zoals die er in Bevels tijd uitzag. Coll. RAL.

Michiel Izaïc Swarts Bevel

Een man van gewicht(en)

Harm Jan Smid

In 1820 werd in ons land het decimale stelsel van maten en gewichten ingevoerd. Nederland liep daarmee in Europa voorop. Het ijken van maten en gewichten, tot nu toe een regionale en plaatselijke aangelegenheid, werd voortaan landelijk geregeld. Per arrondissement werden ijkers aangesteld, belast met een goede invoering van het nieuwe stelsel en door koning Willem I persoonlijk benoemd. Die ijkers kregen een verantwoordelijke taak. De invoering van het nieuwe stelsel was een grootscheepse onderneming en bepaald niet onomstreden. Pogingen tot invoering in de jaren negentig van de 18de eeuw in Frankrijk waren vooral door het verzet van de bevolking mislukt. Ook in Nederland werd verzet verwacht, niet alleen vanwege het afschaffen van de plaatselijke regels en de ingrijpende veranderingen die de invoering vooral in de handel teweeg zou brengen, maar ook door de Franse herkomst van het stelsel. Een arrondissementsijker moest daarom niet alleen ter zake kundig zijn op het gebied van het nieuwe stelsel en de praktijk van het ijken, hij moest ook in zijn arrondissement een gerespecteerde persoon zijn die in staat was de te verwachten weerstand te overwinnen. Om het met een modern woord te formuleren: hij moest ook zorgen voor het noodzakelijke draagvlak voor het nieuwe stelsel. De al in functie zijnde plaatselijke ijkers kwamen misschien alleen al daarom niet voor de nieuwe functie in aanmerking; die konden bij gebleken bekwaamheid hooguit tot adjunct-ijker worden benoemd.¹

De eerste arrondissementsijker in Leiden was Michiel Izaïc Swarts Bevel. In de literatuur over de invoering van het decimale stelsel wordt zijn naam wel genoemd, maar ontbreken verder bijna alle bijzonderheden. Maar zoals we zullen zien, was Bevel wel degelijk goed gekwalificeerd voor deze taak. Hij was niet alleen bekwaam en ter zake kundig, hij had in Leiden ook al een respectabele

Harm Jan Smid (1945) was tot zijn pensioen hoofddocent wiskunde aan de TU Delft. Hij promoveerde op de

geschiedenis van het Nederlandse wiskundeonderwijs en publiceert daar regelmatig over.

positie verworven. Hij startte zijn Leidse loopbaan als onderwijzer van een van de gemeentelijke armenscholen. In 1812 promoveerde hij tot doctor in de wis- en natuurkunde aan de Leidse universiteit en in 1816 werd hij benoemd tot de eerste leraar in de wiskunde aan het Leidse gymnasium. Hij was daarnaast docent, auteur van leerboeken voor en bestuurder van het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix. Ook in zijn periode als iker had hij diverse bijbanen als docent wiskunde.

Bevel was ook actief in het maatschappelijke leven van Leiden. Hij was doopsgezind en was tweemaal diaken van het doopsgezinde kerkgenootschap.² Verder was hij meer dan twintig jaar een vooraanstaand en actief lid van de vrijmetse-laarsloge La Vertu.³ De Leidse universiteitsbibliotheek bezit een bundeltje met liederen van zijn hand die hij als *orateur* voor die loge schreef.

In de eerste decennia van de 19de eeuw was meester Bevel in Leiden ongetwijfeld een bekende persoonlijkheid en een man van gewicht. Een kennismaking met hem leert ons niet alleen iets over hemzelf en de carrière die hij maakte, maar ook iets over het Leidse leven in zijn tijd.⁴

De jonge jaren

Bevel werd op 12 december 1778 te Amsterdam geboren. Zijn vader, Michiel Swarts Bevel, afkomstig uit een wat verarmde tak van een redelijk welgestelde Haarlemse familie, stierf vrij jong, in april 1786.⁵ Zijn weduwe, Johanna Eysenbroek, zag kennelijk geen kans haar twee jongste kinderen, Margaretha en Michiel Izaïc, zelf op te voeden, want beiden werden opgenomen in het weeshuis van de doopsgezinde gemeente 'De Zon' in Amsterdam. Volgens de verslagen van het weeshuis was Michaël Izaïc een voorbeeldig en leergierig kind. Toen hij in 1800 het weeshuis verliet, had hij met allerlei baantjes f183,38 bij elkaar gespaard, voor die tijd een heel aardig bedrag.⁶ Spoedig daarna kreeg hij in Leiden een vaste baan in het onderwijs en in 1803 kon hij het zich permitteren om te trouwen met Anna Struyk, een doopsgezind meisje.⁷

Leidse armenscholen

Al in de tweede helft van de 17de eeuw hadden de Gereformeerde en Waalse Kerken pogingen gedaan om enige vorm van onderwijs voor arme kinderen tot stand te brengen en in 1703 stichtte de Gereformeerde Kerk de eerste armenschool. In 1719 besloot de stad Leiden zelf een school voor arme kinderen op te richten. Hoewel de stadsregering de onderwijzers betaalde, werd het toezicht op

Bevel was een man van brede ontwikkeling en interesse, wat wel blijkt uit zijn vertaling uit het Frans van een boek over de Duitse wijsgeer Kant. Coll. Koninklijke Bibliotheek.

de scholen – er kwamen er later meer – uitgeoefend door een commissie bestaande uit predikanten, ouderlingen en diakenen van de ‘publique Kerke deser Stede’.⁸ Na de omwenteling van 1795 kwam aan die dominerende positie van de Gereformeerde Kerk een einde en trok de overheid het toezicht aan zich. Op een van deze scholen werd Bevel eind december 1802 benoemd.

Hij was al in Amsterdam in het onderwijs terechtgekomen. Rond 1800 kwam hij in contact met Jan van Bommel, een stadsschoolhouder in Amsterdam. Daar zal hij als hulpmeester het vak wel in de praktijk geleerd hebben, toen de normale gang van zaken. In december 1801 werd hij 2e schoolmeester aan een van de Amsterdamse stadsscholen. Een jaar later kwam Bevel naar Leiden en werd hij meester van de stadsarmenschool in het Elisabethsgasthuis.

Er was in die jaren veel te doen rond het lager onderwijs. De invoering van de

wetten op het lager onderwijs van 1801 en 1803 stuitte op veel problemen, maar de derde wet van 1806 zou tot 1857 van kracht blijven. Belangrijke elementen uit deze wetten waren de regeling van de bevoegdheid van onderwijzers, de regeling van het toezicht door schoolopzieners en schoolcommissies, en een uitbreiding van het lesprogramma.

Op veel oude lagere scholen werd alleen lezen en schrijven onderwezen. Ook op de Leidse stadsarmenschoolen werd, naast godsdienstonderwijs, alleen *onderwijs in de Spel, Lees ende Schryfkunst* gegeven.⁹ Onder de nieuwe wetten veranderde dat. Rekenen werd een voorgeschreven leervak. Er veranderde ook didactisch veel. Er werd van hoofdelijk onderwijs, waarbij ieder kind apart en op eigen houtje leerde, overgestapt op klassikaal onderwijs, waarbij de leerlingen in drie klassen werden verdeeld. Wel zaten voorlopig de verschillende klassen nog bij elkaar in één groot lokaal. Voor het rekenonderwijs moesten nieuwe boekjes geschreven worden. De oude boekjes van Willem Bartjens, daterend van 1604 en daarna tot in de 19de eeuw in allerlei bewerkingen herdrukt, werden niet langer geschikt geacht. Er was behoefte aan boekjes die niet alleen maar de rekenregels gaven en met voorbeelden en veel sommen inoefenden, de kinderen moesten die regels ook uitgelegd krijgen.

Een dergelijk boekje werd geschreven door Jan Brunt, de meester van de andere Leidse stadsarmenschool. Hij publiceerde in 1802 een rekenboekje onder de titel *Eerste beginselen der rekenkunde, voorgesteld in vragen en antwoorden, ten dienste der scholen*.¹⁰ Dat boekje was een redelijk succes. Het werd al na een jaar herdrukt en het werd door schoolopzieners aanbevolen als vervanging van de oude Bartjens. Maar toen Brunt in 1803 plotseling overleed, was zijn methode nog niet af. Bevel nam de taak op zich om voor het vervolg te zorgen.

Meester en auteur

In 1806 verscheen Bevels eersteling: *Vervolg op de Eerste beginselen der rekenkunde, voorgesteld in vragen en antwoorden: ten dienste der scholen door Jan Brunt, in leven stads schoolhouder te Leyden*. Het boekje kreeg een goede ontvangst, de recensent in het semiofficiële tijdschrift *Bijdragen betreffende den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Koninkrijk Holland* noemde het *ongemeen gelukkig geslaagd*.¹¹ Bevels boekje werd herdrukt in 1819, 1824 en 1840. Het was een boekje dat paste in de didactische opvattingen van die tijd. De vorm, een dialoog tussen leraar en leerling, 'vragen en antwoorden', was redelijk populair in het begin van de 19de eeuw. Er werd ook geprobeerd het hoe en waarom van de

rekenregels uit te leggen. Bevel deed zich, in navolging van Jan Brunt, hiermee kennen als een moderne schoolmeester.

Bevel was ongetwijfeld een goed onderwijzer. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de notulen van de Leidse schoolcommissie, die in 1801 was ingesteld en toezicht hield op de scholen in Leiden. In juni 1804 meldde de voorzitter van de commissie, de schoolopziener A. Blussé de Jonge, dat hij Bevel toestemming had gegeven om een dag naar Haarlem te gaan, en dat hij hem op diens verzoek het volgende getuigschrift had meegegeven:

M.I.S. Bevel, Eerste Meester in een der Leydsche Stadsscholen van mij een aanbeveling verzocht hebbende, om aan het departementaal schoolbestier, zitting houdende te Haarlem, door een goed getuigenis omtrent de waarneming van zijn post, en zijn verder gedrag, geeft hem zulk een getuigenis ten gemelde einde.

Zoo veel te gereder als de Commissie van Toeverzicht over de Leydsche stadsschoolhouders, steeds zeer voldaan [is] over het onderwijs, den leertrant, de lust tot oeffening, en de goede zeden van meester Bevel, wat zich bij alle gepaste gelegenheden tot een genoegzaam maakt hem blijken te geven van haar tevredenheid.¹²

Gezien de volgende zin uit de notulen: *waarmee genoegzaam genomen wordt en den Pres. voor zijne moeite bedankt*, kon de commissie hier volledig mee instemmen. Men was kennelijk heel tevreden over Bevel.

Bevel reisde naar Haarlem in verband met zijn bevoegdheid als onderwijzer. Volgens de nieuwe wet moest een onderwijzer voortaan een door de overheid geregeld examen afleggen. Zijn reis was succesvol. In de *Bijdragen* van juli 1804 wordt gemeld dat Bevel een 'volledig getuigschrift' had gekregen, met daarnaast nog een extra 'schriftelijk bewijs' van zijn meer dan gewone kennis van wiskunde, aardrijkskunde, algemene en vaderlandse geschiedenis en natuurkunde, *mede met betrekking tot de latere Ontdekkingen in de leer der Ademhaling, Verbranding enz., en dat hij zich over dit alles met veel vaardigheid en duidelijkheid weet uitdrukken.*

In 1806 werd een nieuwe bevoegdheidsregeling ingesteld. Er kwamen vier graden van bevoegdheid, van de eerste tot de vierde rang. Uit de *Bijdragen* van maart 1807 blijkt dat Bevels getuigschrift als een diploma van de tweede rang werd gewaardeerd, maar daar was hij kennelijk niet tevreden mee. In de notulen van de schoolcommissie wordt vermeld dat hij in april 1807 nog eens naar Haarlem reisde om het diploma van de eerste rang te verkrijgen. Examen hoefde hij daar-

voor niet meer te doen. In de *Bijdragen* van juni 1807 staat dat besloten werd *bij eenparige stemmen, zonder nader examen hem eenen Acte van den eersten Rang te geven*.

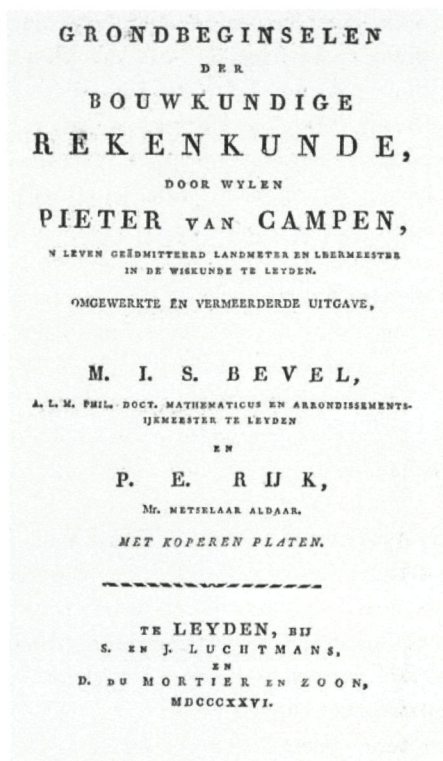
Die eerste rang werd, zeker in die beginjaren, maar zelden verleend. Bevel was eigenlijk te hoog geschoold voor zijn baan als meester op een armenschool. Maar vermoedelijk had die baan ook aantrekkelijke kanten. De gemeente betaalde niet slecht. Uit een overzicht van de schoolcommissie uit 1812 valt op te maken dat zijn jaarsalaris f800 bedroeg, niet een echte vetpot, maar heel wat schoolmeesters verdienden minder. Hij was bovendien verzekerd van dat inkomen; de inkomsten van particuliere schoolmeesters waren altijd onzeker. En hij verdiende nog wat bij door het geven van privélessen, want uit de notulen van de commissie blijkt dat hij daar zo nu en dan toestemming voor vroeg, en ook kreeg. Vermoedelijk had hij ook nog wat tijd om te studeren over. Bevel bleef tot 1820 meester van de armenschool.

Een liefhebber van de wiskunde¹³

Hoe kwam Bevel aan al zijn kennis? Voor een groot deel ongetwijfeld uit boeken. Bevels naam duikt op bij een aantal Leidse boekverkopen, en daar zal hij wel de nodige studieboeken hebben aangeschaft. Verder volgde hij onderwijs in de Nederlandse taal bij Matthijs Siegenbeek, de eerste Nederlandse hoogleraar in de *Nederduytsche Welsprekendheid*. Siegenbeek was oorspronkelijk doopsgezind predikant, wellicht kende Bevel hem via zijn kerk. Duits leerde hij van de predikanten J. van Geuns en G.H. Reiche. Ook Van Geuns was een doopsgezinde predikant en daarnaast schoolopziener, G.H. Reiche was Duitser van geboorte en predikant van de lutherse kerk in Leiden. Bevel moet daarnaast ook het Frans goed hebben beheerst. In 1821 verscheen namelijk van zijn hand een vertaling van een Frans boek, onder de titel *De wijsbegeerte van Kant, of de Grondbeginselen der bespiegelende wijsbegeerte*.

Bevel was kennelijk een breed ontwikkeld man,¹⁴ maar zijn grote liefde ging uit naar de wiskunde. Hij raakte bevriend met de Leidse hoogleraar in de wis- en natuurkunde Simon Speyert van der Eyk.¹⁵ Volgens Van der Aa vond Bevel in hem een *even bereidvaardigen, als kundigen, wegwijzer, vriend en voorganger*. Deze zal hem ongetwijfeld op weg hebben geholpen en gestimuleerd hebben bij zijn studie van de wiskunde. Die studie wierp tastbare resultaten af. In 1807 publiceerde Bevel, in samenwerking met Speyert, een vertaling en bewerking van Eulers *Volledige inleiding tot de algebra*,¹⁶ naar de Duitse uitgave uit 1773. Euler

Samen met meester-metselaar
Pieter Rijk verzorgde Bevel een
aantal boekjes voor MSG. Dit is
een bewerking van een boek van
de oprichter van MSG, Pieter
van Campen. Coll. Koninklijke
Bibliotheek.

was de grootste wiskundige uit de 18de eeuw en zijn *Vollständige Anleitung zur Algebra* was hét standaardleerboek op dat gebied. Een paar jaar later publiceerde Bevel een herziene en vermeerderde uitgave van Steenstra's *Grondbeginselen der meetkunst*, het boek dat hem oorspronkelijk tot de studie van de wiskunde geïnspireerd had.¹⁷ In 1820 publiceerde hij een ander belangrijk werk; een volledig herziene en vermeerderde uitgave van een toen nog steeds veelgebruikt boek van J. Morgenstern uit 1703: *Werkdadige meetkunst, ten dienste van ingenieurs en landmeters*, in drie delen.¹⁸ Speyert schreef een lovende inleiding.

Toch ging er uiteindelijk iets mis in de samenwerking met Speyert. In 1828 publiceerde Bevel een brochure over een onopgelost klassiek probleem, dat sinds de oudheid de wiskundigen had beziggehouden.¹⁹ Het betrof de kwadratuur van de cirkel; de vraag hoe je, met uitsluitend passer en liniaal als hulpmiddelen, een

vierkant kunt construeren met dezelfde oppervlakte als een gegeven cirkel.²⁰ Bevel meende, ten onrechte, hiervoor een oplossing te hebben gevonden.²¹ Speyert kon de fout in Bevels redenering niet vinden, maar vertrouwde het bewijs niet en adviseerde om de brochure niet te publiceren. Bevel deed dat toch, en noemde in dat verband zelfs Speyerts naam. Deze was duidelijk *not amused* en nam publiekelijk afstand van Bevel, waarop de laatste verbaasd reageerde. Het zal de verhoudingen wat bekoeld hebben.

Gepromoveerd

Die samenwerking met Speyert van der Eyk leidde tot een bijzonder resultaat: de doctorsgraad van de Leidse universiteit. In 1812 werd hij door Rector en Senaat der Hoogeschool bevorderd tot *Artes Liberales Magister et Philosophiae Doctor*. De faculteit van de *Artes Liberales* (letterlijk: 'vrije kunsten') was de voorbereidende faculteit waar je eerst enige tijd gestudeerd moest hebben voor je naar de 'beroepsfaculteiten' theologie, rechten of medicijnen kon gaan. In die faculteit der vrije kunsten werd onder andere wiskunde onderwezen. En met *Philosophia* wordt hier de proefondervindelijke wijsbegeerte bedoeld, ofwel de wiskunde en natuurwetenschappen. Die vakken werden gegeven in de faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen, een nieuwe door de Fransen gecreëerde faculteit. In moderne termen werd Bevel *Master of Science* en doctor in de wiskunde en natuurwetenschappen.

Hoe kon dat? De studie aan de Leidse universiteit was toen niet zo strak gereguleerd, en aan een promotie werden niet zulke zware eisen gesteld. Je kon bijvoorbeeld promoveren op stellingen, een dissertatie schrijven was niet nodig. Maar je moest in ieder geval een paar jaar gestudeerd hebben. Dat had Bevel niet.

Er is nog wel iets vreemds aan die promotie. Nederland was in 1810 ingelijfd bij het Franse Keizerrijk, en in november 1811 was de Leidse universiteit als zelfstandige instelling opgeheven en een onderdeel geworden van de *Université Impériale*. Het college van curatoren was opgeheven en de universiteit werd in feite geregeerd door één man, de rector Sebald Brugmans. Pas in augustus 1812 werden de nieuwe statuten van kracht. In die tussentijd was de status van en waren de regels voor de universiteit onduidelijk.²²

Het lijkt er een beetje op dat Speyert van die situatie gebruik heeft gemaakt om zijn vriend Bevel een academische status toe te spelen. In ieder geval komt Bevel voor in het *Album studiosorum*, want daarin staat vermeld dat hij op 1 mei

1812 gratis werd ingeschreven in de faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen.²³ En Bevel komt inderdaad op 16 mei 1812 voor op de lijst van Leidse doctores, met de vermelding *Theses Phil., in Sen., Phil. Dr. et ALM.*²⁴ De toevoeging *in Sen[atu]* betekent dat zijn theses, wellicht zijn door Speyert gesouffleerde of op zijn minst in het Latijn vertaalde stellingen, niet openbaar waren maar aan de Senaat werden overhandigd. In ieder geval, Bevel betitelde zich daarna bij zijn publicaties steeds als *ALM et Phil. Dr.*, en niemand heeft hem de rechtmatigheid van die titels ooit betwist.

Leraar aan de Latijnse School

In 1816 werd Bevel de eerste leraar wiskunde aan de Leidse Latijnse School.²⁵ Nadat al geruime tijd allerlei plannen waren ontworpen voor een herziening van het hoger onderwijs, realiseerde Willem I in 1815 een bescheiden vernieuwing van het universitair onderwijs, en van de voorbereiding daarop, de Latijnse scholen. Daar moest behalve onderwijs in de klassieke talen, voortaan ook onderwijs gegeven worden in *de beginselen der wiskunde, de nieuwe en oude aardrijkskunde, de nieuwe en oude geschiedenis, de grieksche en latijnsche fabelkunde.*

Dat gaf de nodige problemen. Er moest ruimte gemaakt worden voor die nieuwe vakken, wat in de praktijk een uitbreiding van het aantal lesuren betekende, en dus meer werk voor de leraren. En in de tweede plaats: wie moest die nieuwe vakken geven? Het Koninklijk Besluit waarin die uitbreiding geregeld werd, suggereerde dat de gewone docenten, de classici dus, dat moesten doen. In die tijd had een klas (of een combinatie van klassen) één vaste docent die Latijn en Grieks gaf, en die moest ook de nieuwe vakken er maar bij doen. Voor de meeste vakken gaf dat geen probleem, maar voor wiskunde vaak wel. Veel classici voelden zich niet competent voor dat vak. Als oplossing werd daarvoor dan soms een plaatselijke schoolmeester ingehuurd.

Die oplossing werd ook in Leiden gekozen. De rector van de school, Anthony Bosse, schreef een brief aan de curatoren dat zijn collega Delfos en hij heel wat meer uren per week zouden moeten geven, en bovendien op eigen kosten een onderwijzer der wiskunde zouden moeten aanstellen, want dat vak konden ze niet geven. Een dergelijke onderwijzer zou hun toch zeker 300 gulden per jaar kosten! Ze vroegen daarom om een forse salarisverhoging. De curatoren gingen akkoord met het gevraagde bedrag en gaven ook toestemming tot het aanstellen van een docent wiskunde, mits deze dat onderwijs zou geven *op eene wijze die door HH curatoren ten volle zal worden goedgekeurd.*²⁶

Bevel werd als die docent wiskunde benoemd. Op sommige scholen gaf zo'n benoeming problemen en werd de onderwijzer van een armenschool door de leerlingen van de Latijnse School niet geaccepteerd.²⁷ Je moest een goed docent zijn om je te kunnen handhaven. Bevel lijkt dat wel gelukt te zijn. In een brief van 13 januari 1817 aan de commissaris-generaal van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, die geïnformeerd had hoe het stond met het wiskundeonderwijs, berichtten de curatoren dat Bevel dit onderwijs 'met uitnemend succes' doceerde.²⁸

Het is niet meer na te gaan wat het wiskundeonderwijs in die eerste jaren in Leiden inhield, maar we weten wel dat onderwijs in het decimale stelsel van maten en gewichten daarbij hoorde. Willem I had dat in een apart besluit uitdrukkelijk voorgeschreven. De curatoren schreven in dezelfde brief dat het onderwijs hierin verzorgd werd *door den kundigen onderwijzer Bevel*. En Bevel was ongetwijfeld deskundig op dit gebied, want hij had al in 1811 een boekje hierover gepubliceerd: *Vergelijkende tafelen der oude en nieuwe Hollandsche maten en gewigten*.

Er is een aanwijzing voor het salaris dat hij ontving. De hoogleraar wiskunde Jacob de Gelder, die in 1821 deze bijbaan overnam, kreeg daarvoor f 200 per jaar. Het is niet erg waarschijnlijk dat Bevel meer kreeg. Bosse en Delfos hadden flink overdreven toen ze beweerden dat een aparte onderwijzer wiskunde hun wel f 300 zou kosten. Ze hebben er nog een aardig bedrag aan overgehouden.

Andere bijbanen

In 1820, toen Bevel arrondissementsijker werd, nam hij ontslag als onderwijzer aan de armenschool en als leraar wiskunde aan de Latijnse School. Maar vermoedelijk hield hij na een poosje toch nog wat tijd over. In 1823 komen we Bevel namelijk tegen als leraar wiskunde op de dure particuliere kostschool Noorthey in Leidschendam.²⁹ Die kostschool was de schepping van Petrus de Raadt. Deze was afkomstig uit Antwerpen en had onder andere in Duitsland gestudeerd en was daar gepromoveerd op een pedagogisch onderwerp. In 1820 had hij de onderwijzersbevoegdheid van de eerste rang gekregen en was hij op het landgoed Noorthey een exclusieve kostschool onder dezelfde naam begonnen.

De Raadt had vooruitstrevende ideeën en zijn kostschool bood een modern programma: klassieke en moderne talen, maar daarnaast ook wis- en natuurkunde. Bevel ging daar rekenkunde, meetkunde en natuurkunde geven voor f 100 per trimester, een jaar later verhoogd tot f 112,50.³⁰ Bevels bijbaan op Noorthey

was financieel aantrekkelijk, en het ligt voor de hand dat Bevel er ook aardigheid in had om nog wat uren in zijn oude vak bezig te blijven. Maar op 31 juli 1827 nam hij ontslag, vermoedelijk omdat de baan te omvangrijk werd. Zijn opvolger bouwde de functie namelijk binnen enkele jaren uit tot een volledige baan.

Hij nam wel weer een ander baantje aan: leraar wiskunde voor het 'Corps Officiëren der Afdeeling Kurassiers No. 3', dat was gevestigd in Leiden.³¹ In het begin van de 19de eeuw werd het leger geleidelijk omgevormd tot een professionele organisatie met goed opgeleide officieren. In november 1828 werd in Breda de nu nog bestaande Koninklijke Militaire Academie geopend. In het programma van die opleiding speelde wiskunde een belangrijke rol. Vermoedelijk werden al dienstdoende officieren die een dergelijke opleiding nog niet gehad hadden, in die richting bijgeschoold.

Bevels werk voor het leger heeft geen sporen in de archieven nagelaten, behalve misschien één aanwijzing. Het Corps in Leiden waar Bevel bij was aangesteld had in 1827 nog f 200 te besteden voor boeken en instrumenten.³² Naast een astrolabium, een instrument om de plaats en hoogte van hemellichamen te bepalen, en een kijker werden ook enkele boeken aangeschaft, waaronder Jacob de Gelders *Gronden der meetkunde*. Wellicht heeft Bevel de heren officieren uit dit boek de meetkunde onderwezen. Toen in 1830 de Belgische Opstand uitbrak, vertrokken de kurassiers naar het strijdtoneel en kwamen Bevels werkzaamheden voor het leger tot een natuurlijk einde.

Maar Bevel kon het lesgeven kennelijk niet laten. In juni 1831 werd hij leraar wiskunde aan de kostschool in Noordwijk-Binnen. Die school, vroeger een Latijnse school, gesticht in 1535, was inmiddels omgevormd tot een particuliere kostschool voor de betere kringen. De school leek een beetje op die van De Raadt in Leidschendam, maar dan van een wat mindere allure. Toen Bevels gezondheid in de loop van 1833 achteruitging, stopte hij in september 1833 hiermee.

Onderwijzer aan Mathesis

Veel langduriger waren zijn activiteiten voor het befaamde Leidse Genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix (MSG). Het voornaamste doel van Mathesis was het in stand houden van technisch avondonderwijs voor jongens: (bouwkundig) rekenen, tekenen, meetkunde en algebra.³³ In november 1811 werd Bevel lid van dat genootschap. Dat was bepaald niet gratis: een nieuw lid moest een entreegeld van vijf gulden en vijf stuivers betalen, en de jaarlijkse contributie bedroeg vier gulden. Bevel werd rond 1813 voorzitter van het Fysisch Genootschap, een

soort onderafdeling van MSG. Zijn betaalde activiteiten voor MSG begonnen in januari 1814, toen de docent C. Beckschneider, die de wiskundelessen verzorgde, naar Breda vertrok.³⁴ Uit de bestuursnotulen blijkt dat deze al van tevoren met Bevel de mogelijkheid had besproken dat die zijn lessen zou overnemen.³⁵ Het bestuur had daar geen bezwaar tegen, maar er moesten eerst nog wat financiële plooien worden gladgestreken. Bevel vroeg f 150 per jaar voor dit onderwijs, maar dat kon of wilde het bestuur niet betalen. Het wees erop dat Beckschneider het voor de helft van dat bedrag deed en kwam met een voorstel: het wilde hem f 100 betalen voor twee lessen per week (evenveel als Beckschneider gaf), of f 75 voor één les. Bevel besloot tot het laatste, maar uit latere verslagen blijkt dat hij toen toch twee uur per week gaf. Meer dan f 75 per jaar heeft hij echter nooit ontvangen.

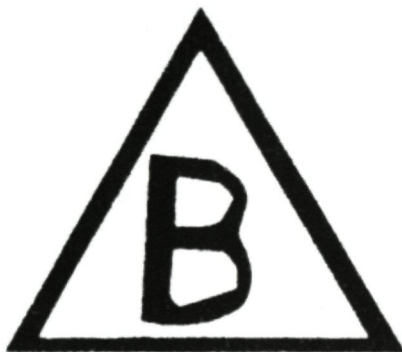
Nadat Bevel in 1820 ijker werd, kwamen er bij het bestuur klachten binnen dat hij zijn lessen te vaak verzuimde. Het bestuur besloot hierover met hem te spreken en eens voorzichtig te polsen of er niet beter een ander benoemd kon worden. Maar Bevel was zelf al tot dat inzicht gekomen. Hij kwam in januari 1821 met het voorstel de gebroeders De Pecker zijn lessen over te laten nemen en hun zijn salaris uit te betalen, waarbij Bevel aanbood om als 'superintendent' gratis een oogje in het zeil houden. Het bestuur ging opgelucht akkoord.

In september 1821 vroeg het bestuur aan Bevel, met nog twee anderen, om als 'onderwijsgevend bestuurder' de bestuursvergaderingen voortaan bij te wonen. Al spoedig fungeerde hij daarna volledig als lid van het bestuur van MSG in de kwaliteit van 'hoofdonderwijzer', al gaf hij op dat moment zelf geen onderwijs.

Daar bleef het niet bij. Eind 1822 besloot het bestuur de zorg voor de dagelijkse gang van zaken op de scholen toe te vertrouwen aan de schoolcommissie, bestaande uit enkele bestuursleden. De hoofdonderwijzers, onder wie Bevel, werden daarvan de belangrijkste leden. Bevel was regelmatig voorzitter en vicevoorzitter van deze commissie. Dat betekende dat hij nu iedere week minstens één vergadering voor MSG had. Daarnaast werden er regelmatig lessen bijgewoond, viel hij soms in voor zieke docenten en was er veel werk te doen rond de regeling van de examens en de prijsuitreikingen.

In 1823 bleek dat er behoefte was aan lessen over perspectief. Bevel was bereid die gratis te geven, en in de jaren daarna verzorgde hij met regelmaat lessen in de *doorzigtkunde*, soms voor meerdere groepen, en schreef hij een beknopte handleiding voor dat onderwijs. Hij publiceerde nog meer voor het Genootschap: in 1826 samen met Pieter Rijk een volledig herziene editie van het leerboek voor de

*Ijkers hadden een persoonlijk ijkmerk.
Dit is het merk van Bevel.*

bouwkundige rekenkunde van Pieter van Campen, de oprichter van MSG, en in de jaren 1827-1831, ook met Pieter Rijk, drie deeltjes van een geheel nieuwe rekenmethode.

Bevel heeft enorm veel werk verzet voor MSG, zonder daarvoor na 1821 betaald te worden.³⁶ Slechts één keer leek het hem allemaal wat te veel te worden. Tot schrik van het bestuur kondigde hij in de vergadering van 26 november 1827 zijn voornemen aan zijn taken voor MSG te beëindigen. Het bestuur haalde hem over daar nog eens over na te denken en een delegatie ging bij hem op bezoek om hem om te praten. Met succes: tot ieders opluchting berichtte Bevel in de vergadering van 10 december dat hij zich 'in een mondgesprek' had laten overhalen zijn ontslag in te trekken.

Ijker

In 1820 publiceerde Bevel twee boekjes met vergelijkende tabellen van de oude en nieuwe stelsels van maten en gewichten³⁷ en op 14 maart van hetzelfde jaar werd hij bij Koninklijk Besluit benoemd tot ijker van het arrondissement Leiden.³⁸ Dat arrondissement omvatte, behalve de stad Leiden, ook de kantons Noordwijk en Woubrugge. In 1824 werden ook Woerden en omstreken nog aan dit arrondissement toegevoegd.³⁹ In de eerste jaren waren er twee adjunct-ijkers: J.H. Meeler (vroeger stadsijker van Leiden) met als standplaats Noordwijk, en B. de Moen in Woubrugge. Toen die in 1825 respectievelijk 1824 overleden, werden voor hen echter geen opvolgers benoemd.⁴⁰ Na de beginjaren, toen hij zijn lessen voor MSG moest opgeven, zal Bevel het minder druk gekregen

Bevel werd op 31 december 1833 begraven in dit hoekje van de toen nog gloednieuwe begraafplaats aan de Groenesteeg. Foto H.J. Smid.

hebben: ondanks het wegvallen van zijn assistenten en de uitbreiding van zijn arrondissement kon hij, zoals we zagen, weer een bijbaan aannemen.

Zoals in de inleiding al geschetst is, kregen de eerste arrondissementsijkers een verantwoordelijke taak. Bevel was niet de enige docent en wiskundige die in deze functie werd benoemd. In Amsterdam werd O.S. Bangma benoemd, die daar vele jaren docent wiskunde aan de kweekschool voor zeevaart was geweest, in Rotterdam de 'stads-mathematicus' J.G. Arbon, in Zeeland de onderwijzer en astronoom J.P. Bourjé. De aanstelling tot arrondissementsijker was niet alleen een kans voor Bevel om na bijna twintig jaar onderwijzer van een stadsarmenschool te zijn geweest eens wat anders te gaan doen, die koninklijke benoeming was ongetwijfeld ook eervol en een erkenning van zijn kwaliteiten en zijn positie.

Vermoedelijk is dat belangrijker geweest dan eventueel te verwachten financieel voordeel. Als ijker kreeg hij een deel van het ijkloon, maar alles boven de f 1.200 per jaar moest hij afdragen aan het Rijk. Bovendien moest hij zijn onkosten voor eigen rekening nemen. Het is maar de vraag of hij als ijker meer

verdiende dan als schoolmeester met een aantal aardige bijbanen.

Nu vielen die onkosten in het begin vermoedelijk wel mee. De maten en gewichten die als standards moesten dienen, werden door het Rijk ter beschikking gesteld. De persoonlijke stempels, waarmee hij de goedgekeurde maten en gewichten merkte, moest hij wel zelf betalen. Omdat Bevel in de eerste jaren voornamelijk in Leiden zelf werkzaam was, waren de reis- en verblijfskosten niet zo hoog. Dat veranderde toen hij ook de kantons Noordwijk en Woubrugge moest overnemen, en ook nog het kanton Woerden daaraan werd toegevoegd. De ijker was verplicht in iedere gemeente van een kanton de ijk en herijk persoonlijk te verrichten. Dat betekende dat hij met zijn apparatuur op reis moest en ter plaatse in herbergen moest overnachten.⁴¹ Vanaf 1826 onbrak Bevel in de zomermaanden opvallend vaak op de bestuursvergaderingen van MSG, ongetwijfeld omdat hij dan als ijker op pad was.

Gelukkig werd in 1823 de regeling aangepast. Bevel kreeg eerst voor hem en zijn beide adjuncten een vast bedrag aan onkostenvergoeding toegewezen, later werden de onkosten op declaratiebasis vergoed. Het archief van het IJkkantoor laat zien dat Bevel daar niet erg precies in was. De onkostendeclaratie van een jaar moest vóór 1 juli van het opvolgende jaar worden ingediend. Bevel diende zijn declaraties over de jaren 1828, 1829 en 1830 echter pas in februari 1831 in. Zijn declaraties over 1828 en 1829 kreeg hij dan ook niet uitbetaald.⁴²

Na het Koninklijk Besluit van 8 november 1822, waarbij ook de aanwezigheid in winkels van de oude maten en gewichten strafbaar werd gesteld en de ijkers, vergezeld van de politie, onverwacht op inspectie mochten komen, raakten ijkers nogal eens betrokken bij politieoptredens en processen.⁴³ Bevel is met die bevoegdheid vermoedelijk voorzichtig omgegaan en heeft de winkeliers de tijd gegund om op het nieuwe systeem over te stappen. Pas in oktober 1826 dienden enkele zaken voor de rechtbank in Leiden. Drie winkeliers hadden nog oude eenheden in hun winkel, en alle drie werden zij veroordeeld tot een boete van 10 gulden, het minimale bedrag. Opvallend is dat één vierde van de boete aan Bevel werd toegekend. In maart 1827 werden opnieuw drie winkeliers veroordeeld, één omdat hij een niet geijkt gewicht gebruikte, de andere twee omdat nog oude eenheden in hun winkel aanwezig waren. Nu was Bevel met de politie op stap geweest, want niet alleen hij, maar ook de adjunct-commissaris van politie werd als getuige gehoord. De rechtbank vond kennelijk dat het nu maar uit moest zijn met deze overtredingen, want de boete bedroeg nu dertig gulden. Weer kreeg Bevel één vierde deel, net als de betrokken politiemann.⁴⁴ Verder kwam het, op één

geval na waarbij niet Bevel maar de burgemeester van Warmond de getuige was, niet meer tot strafzaken.

Eén keer schakelde Bevel zelf de justitie in. In december 1824 meldde hij aan Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland dat hij vervalsingen had aangetroffen van zijn particuliere merk en zijn jaarletter voor 1824. Uitgebreide naspeuringen naar de vervalste stempels volgden. De inmiddels overleden adjunct-ijker van Gouda, P. van der Lee, werd ervan verdacht deze stempels gebruikt te hebben, maar ze werden niet in het Goudse ijklokaal teruggevonden. Zijn weduwe werd door de schout ondervraagd, maar zij verzekerde van niets te weten. Verdere naspeuringen bleken 'geheel vruchteloos', en de collega's van Van der Lee verklaarden nooit gezien te hebben dat hij vervalste stempels gebruikte. Gedeputeerde Staten besloten dat verder onderzoek geen zin had en berichtten aan Bevel dat daarin maar *zal behooren berust te worden*.⁴⁵

Een voorbeeldige carrière

De carrière van Bevel is in meerdere opzichten interessant. Hij was doopsgezind, en dat maakte vóór 1795 een functie in overheidsdienst onmogelijk. In 1802 echter kon Bevel onderwijzer op een gemeentelijke armenschool worden, in 1816 werd hij leraar aan de stedelijke Latijnse School en in 1820 kwam hij in dienst van het Rijk. In de statuten van 1786 van het Genootschap voor Wis- en Werktuigkunde, het latere Fysisch Genootschap, stond nog dat alleen Nederduitsch gereformeerden en lutheranen lid konden worden. Bevel kon echter in het begin van de 19de eeuw een toonaangevende rol binnen MSG spelen. Zijn loopbaan demonstreert de betekenis van de omwenteling van 1795 voor religieuze minderheden.

In de tweede plaats is zijn loopbaan illustratief voor de modernisering van de Nederlandse maatschappij. Tot aan het einde van de 18de eeuw stond een schoolmeester laag in aanzien. De wetten op het lager onderwijs en de bevoegdheidsregeling voor onderwijzers verbeterden hun positie aanmerkelijk. In de 19de eeuw kon een onderwijzer met ijver en talent door het behalen van een hogere rang een goede positie verwerven. Bevel maakte van die mogelijkheden bekwaam gebruik. Hij speelde als onderwijzer en wiskundige een belangrijke bestuurlijke rol binnen MSG. De bestuurders van dat genootschap behoorden wel niet tot de hoogste sociale klasse, maar waren toch personen van aanzien in de stad.⁴⁶ Hoewel hij oorspronkelijk niet zelf tot de 'geleerde stand' behoorde, verwierf hij door zijn studie de doctorsgraad en had hij in zijn sociale netwerk ook universi-

taire relaties. Zijn benoeming door koning Willem I tot arrondissementsijker was de kroon op zijn carrière.

In de derde plaats maakte Bevel die carrière op basis van zijn kennis van wis- en natuurkunde, wetenschappen die in de loop van de 19de eeuw steeds belangrijker zouden worden. De instelling van het ijkwezen was een van de noodzakelijke stappen op weg naar een moderne maatschappij, en de generatie waar Bevel toe behoorde, was een van de eerste die daarbij betrokken raakte.

Bevel was zonder twijfel een goed wiskundige en een uitstekend docent. Vermoedelijk was het verder gewoon een aardige man. Zijn loopbaan verliep nagenoeg zonder conflicten. Hij was niet erg op geld belust; zijn activiteiten als diaken voor de doopsgezinde gemeente en het meeste van zijn vele en langdurige werk voor MSG verrichtte hij gratis. Ijker werd hij vermoedelijk al evenmin om het geld. Hij moet van aangenaam gezelschap gehouden hebben; zijn veeljarig lidmaatschap van de loge La Vertu wijst daarop. In zijn *Gezangen* die hij voor die loge schreef, verheerlijkte hij vooral de vriendschap, zoals in de volgende strofe:

*Eed'le vriendschap, zout van 't leven,
Kweekster van de reinste vreugd,
Zouden wij u hier vergeten,
Tweeling-zuster van de Deugd!*⁴⁷

Hij zal een trotse vader zijn geweest; zijn beide zoons werden kwekeling en assistent op MSG en traden ook verder in zijn voetsporen: de ene werd ijker, de andere onderwijzer. Tot slot laten we een tijdgenoot aan het woord: *In den gezelligen kring was hij geheel geest en leven, zodat niemand alsdan in hem, hetzij in houding, gebaren of woorden, den mathematicus zou hebben herkend, maar hij in integendeel altijd het meest tot de vreugde toebragt.*⁴⁸

Noten

- 1 K.M.C. Zevenboom en D.A. Wittop Koning, *Nederlandse gewichten. Stelsels, ijke-
wezen, vormen, makers en merken* (Utrecht
1970) 75.
- 2 L.G. Le Poole, *Bijdragen tot de kennis van
het kerkelijk leven onder de doopsgezinden
ontleend aan het archief der Doopsgezinde
Gemeente te Leiden* (Leiden 1905).
- 3 Regionaal Archief Leiden (verder: RAL),
archief loge La Vertu.
- 4 Enige biografische gegevens zijn ontleend
aan A.J. van der Aa, *Biographisch woorden-
boek der Nederlanden*, tweede deel, eerste
stuk (Haarlem z.j.)
- 5 Gemeentearchief Amsterdam, begraafre-
gister.
- 6 Gemeentearchief Amsterdam, archief
Doopsgezinde Gemeente de Zon, inv.nr.
877, nr. 106.
- 7 Gemeentearchief Haarlem, trouwboeken.
- 8 J.J. de Gelder, *Wetgeving op het Lager
Onderwijs binnen Leyden van 1324 tot
1796. Eene bijdrage tot de geschiedenis van
het schoolwezen in Nederland* (Leyden
1856) 35-48.
- 9 Ibidem, 42.
- 10 Uitgave D. du Mortier en zoon, Leiden.
- 11 *Bijdragen*, februari 1807, p. 38 e.v.
- 12 RAL, archief Schoolcommissie, inv.nr. 7.
- 13 Zie voor de betekenis van Bevel als wiskun-
dige D.J. Beckers, 'Uitmunten in be-
schaafdheid van verstand'. Een biografische
schets van de onderwijzer en wiskundige
M.I.S. Bevel (1778-1833) (Nijmegen
1998).
- 14 Een voorbeeld van zijn natuurkundige en
technische interesse is zijn boekje *Verhan-
deling over de gasverlichting* (Amsterdam
1817; herdrukt in 1828 en 1836).
- 15 Speyert was eveneens lid van de loge La
Vertu.
- 16 M.I.S. Bevel, *Volledige inleiding tot de alge-
bra* (Dordrecht 1807), met aanwijzingen
van Speyert van der Eyk.
- 17 P. Steenstra, *Grondbeginselen der meetkunst*.
Herziene en vermeerderde editie door M.I.
S. Bevel (Leiden 1811; herdrukt in 1820,
1825 en 1835).
- 18 Gartman, Amsterdam 1820.
- 19 M.I.S. Bevel, *Verhandeling over de quadra-
tuur of inhoudvinding van den cirkel, in
eenen meetkundigen zin* (Leyden 1828).
- 20 In 1882 werd definitief bewezen dat dit
onmogelijk is.
- 21 Zie voor een bespreking van Bevels 'oplos-
sing' en de daarop volgende discussie
Beckers, *Uitmunten in beschaafdheid van
verstand*.
- 22 Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame*.
Deel 3: *De werken van de wetenschap. De
Leidse universiteit, 1776-1876* (Amsterdam
2005) 221.
- 23 *Album studiosorum Academiae Lugduno
Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV. Acce-
dunt nomina curatorum et professorum per
eadem secula* (Hagae Comitum 1875), k.
1228.
- 24 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis
der Leidse universiteit*. Deel 7: *23 febr.*
1795-30 dec. 1811 (s-Gravenhage 1924).
- 25 RAL, archief curatoren Latijnse school
Leiden, inv.nr. 453.
- 26 Ibidem.
- 27 Zie H.J. Smid, *Een onbekookte nieuwigheid?*
*Invoering, omvang, inhoud en betekenis van
het wiskundeonderwijs op de Franse en
Latijnse scholen 1815-1863* (Delft 1997).
- 28 Archief curatoren Latijnse school, inv.nr.
453.
- 29 Ongeveer op de plaats van de huidige
begraafplaats met dezelfde naam.
- 30 Nationaal Archief, archief Noorthey (toe-
gang 3.22.14), inv.nr. 276.
- 31 Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, 478.

- 32 Nationaal Archief, archief Cavalerie (toegang 2.13.13.02), inv.nr. 18.
- 33 Voor de geschiedenis van MSG zie L.A. Peepkorn-van Donselaar, *Twee eeuwen technisch onderwijs, twee eeuwen bij de tijd. De geschiedenis van MSG Leiden, 1785-1985* (Leiden 1985).
- 34 RAL, archief MSG, inv.nr. 5, bestuursnotulen.
- 35 Ibidem.
- 36 Rijk en hij kregen wel de opbrengst van het rekenboekje.
- 37 *Tafel van vergelijking van het oude gewigt met het nieuwe gewigt* (Leyden [1820]) en *Tafelen van herleiding en nieuwe Nederlandsche lengte- vlakke- en lichaamsmaten, gewone of koopmans, goud en zilversmids, essaieurs, juweliers en medicale gewigten, benevens de muntspecien* (Leyden [1820]).
- 38 In *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 87-103 staat een uitgebreid artikel van G.J.C. Nipper over het ijkwezen in en rond Leiden: 'Het ijken van maten en gewichten in Leiden en omgeving tussen 1820 en 1924.' Hierin komt Bevel kort ter sprake. Overigens werd het nieuwe stelsel niet volledig ingevoerd; voor sommige inhoudsmaten en bepaalde beroepen, zoals artsen en apothekers, bleef het oude stelsel voorlopig nog gehandhaafd.
- 39 In het artikel van Nipper zijn de uitbreidingen van 1824 (Woerden en omstreken) en 1839 (Alphen en Katwijk) verwisseld.
- 40 Nationaal Archief, archief IJkkantoor Leiden 1837-1923 (toegang 3.10.01.05) bevat ook stukken uit de tijd van Bevel.
- 41 In 1825 kreeg hij toestemming de ijk in de gemeenten Leiderdorp en Zoeterwoude te combineren. Archief IJkkantoor.
- 42 Archief IJkkantoor, brief 23 februari 1831.
- 43 Zie J.M.A. Maenen, *De invoering van het metrieke stelsel in Nederland tussen 1793 en 1880. Aspecten van een beschavingsproces* ([Nijmegen 2002]).
- 44 Nationaal Archief, archief rechtbank van eerste aanleg Leiden (toegang 3.03.60), nr. 8.
- 45 Archief IJkkantoor, brieven januari-maart 1825.
- 46 Peepkorn-van Donselaar, *Twee eeuwen technisch onderwijs*, 13.
- 47 M.I.S. Bevel, *Kleine verzameling van gezangen voor de Tafel-loges* (z.p. [1817]).
- 48 Van der Aa, *Biographisch woordenboek*.

Maria Catharina Swanenburg, alias 'Goeie Mie'.

Goeie Mie

‘De vrouw van levenslang’

Ineke van der Sar

‘Maria Caterina Swanenburg, de vrouw van levenslang, oud vierenzestig jaar, geeft met verschuldigde eerbied te kennen...’ Zo begint het rekest dat de vrouw die bekend is komen te staan als ‘Goeie Mie, de Leidse gifmengster’, in januari 1905 indiende bij de Hoge Raad. Zij ontkent hierin schuldig te zijn aan de vergiftiging van het gezin Frankhuizen, waarvoor zij in 1883 was gearresteerd. In 1885 was zij hiervoor en voor nog twee gevallen van vergiftiging veroordeeld tot levenslang en in het rekest verzoekt zij om herziening van haar vonnis. Aangezien Mie zelf niet kon schrijven werd haar – tamelijk breedspakige – relaas opgetekend en ondertekend door de directrice van de gevangenis; Mie ondertekende met een kruisje. Na het eerste rekest volgde nog een tweede in 1906 en een brief met aanvullingen, ook verstuurd in 1906.¹ Uit de notulen van de vergaderingen van het gevangenisbestuur blijkt dat Mie vanaf 1902 voortdurend probeerde haar veroordeling terug te draaien met verzoeken om gratie en herziening. Ook blijkt dat Mie tijdens haar gevangenschap hard werkte en, op een enkel incident na, nooit voor opschudding zorgde.²

Voor wie geïnteresseerd is in de persoon van Mie is dat waardevolle informatie. Een aantal jaren geleden waren er plannen voor een speelfilm over Goeie Mie. Om het scenario te kunnen schrijven, was het van belang een helder beeld van Mie en haar handelwijze te krijgen. Wat voor mens was zij? Wat waren haar motieven? Was ze een slachtoffer van de sociaal-economische omstandigheden, een meedogenloze crimineel of een psychiatrische patiënt? En hoe was het mogelijk dat zij zoveel slachtoffers kon maken zonder dat het opviel?

Ineke van der Sar is geschiedenislerares aan het Rijnlands Lyceum Oegstgeest. Naast haar werk schrijft zij toneelstukken over historische personen en gebeurtenissen.

Volgens de overlevering was Goeie Mie een vrouw uit de arbeidersbuurt die begrafenisverzekeringen afsloot op tientallen familieleden en burens, dezen vervolgens ombracht door wat arsenicum door hun eten of drinken te roeren en dan de begrafenisgelden opstreek. In het boekje van de hand van W.K. van Leyden, gepubliceerd in 1935,³ werd geldzucht opgevoerd als het hoofdmotief; het kon allemaal gebeuren door gebrekkig optreden van politie, nonchalance van de doktoren, de manier waarop het verzekeringswezen was georganiseerd en de verkrijgbaarheid van arsenicum.⁴ De auteur baseert zich op de resultaten van het gerechtelijk onderzoek (de akte van beschuldiging, het verslag van het proces, de geneeskundige rapporten, de verhoren en de briefwisseling). Mogelijk heeft hij gesproken met mensen die bij de zaak betrokken waren (er zit vijftig jaar tussen de veroordeling en de publicatie van het boekje); hij doet in ieder geval een aantal uitspraken over haar werkwijze waarover de bronnen die nu beschikbaar zijn geen informatie geven. Bijvoorbeeld over de gang van zaken bij de verzekeringen: 'Meestal verzoon zij wel een uitvoerig philanthropisch verhaal: dat zij de premie voor de familie, die te arm was om zich te verzekeren, wel zou betalen.'⁵ Volgens hem heeft Mie 102 personen vergiftigd, waarvan er 27 zijn overleden. Zijn veronderstelling dat Mie ook haar ouders en haar eerste kinderen heeft vergiftigd, leidt een hardnekkig bestaan, maar is door het werk van Ingrid Moerman achterhaald. De kinderen van Mie zijn vermoedelijk aan cholera overleden;⁶ de vader van Mie is zonder voorafgaande ziekteverschijnselen op straat bij de Hooglandse kerk in elkaar gezakt.⁷

Bij nader onderzoek voor de film bleek echter dat op lang niet alle slachtoffers verzekeringen waren afgesloten; geldzucht kon dus niet het enige motief zijn. Barmhartigheid? Meende Mie anderen een dienst te bewijzen door hun bestaan op aarde te bekorten? In 2001 publiceerde Ingrid Moerman een boekje over Mie, in de serie 'Leidse Verhalen'.⁸ De titel 'Gif als goede gave' suggereert een dergelijk motief, maar dit wordt verder niet uitgewerkt. Het lijkt niet erg aannemelijk: de meeste slachtoffers konden met recht 'gezond maar arm' genoemd worden en hun ondraaglijk lijden werd pas veroorzaakt door het ingrijpen van Mie.

Om van Mie een *round character* te maken, en de gang van zaken in een 19de-eeuwse Leidse arbeidersbuurt inzichtelijk en geloofwaardig, moest er dus opnieuw onderzoek gedaan worden naar de figuur van Goeie Mie. Het onderzoek ging vooral over de vraag hoe Mie van een weldoenster kon veranderen in een gifmengster, en hoe het mogelijk was dat haar activiteiten niet waren opge-

vallen. Werd ze echt Goeie Mie genoemd of was dat een cynische grap van na de arrestatie? En als zij de uitkering van de verzekering voor de begrafenis kreeg, betaalde ze die dan ook? En als ze dat niet deed, wie betaalde hem dan wel? Waarom hadden artsen zolang niets in de gaten? Terwijl de persoon van Mie langzaam aan contouren kreeg, werd ook duidelijk hoe het beeld van de hardvochtige, koude moordenaress was ontstaan.

Vragen over de jeugd van Mie en haar leven voor de arrestatie konden worden beantwoord door een rapport van de Commissaris van Politie, die op verzoek van de procureur Bijleveld een aantal bekenden van Mie gevraagd heeft naar haar jeugd en karakter;⁹ over Mie's karakter en drijfveren kunnen we ook iets leren uit de twee medische rapporten die er over haar zijn: een onderzoek naar de gemoedstoestand door de artsen Daniels en Donkersloot, te vinden in de akte van beschuldiging; en een psychiatrisch onderzoek door dr. Ramaer (op dat moment inspecteur van het Krankzinnigenwezen), voorgelezen tijdens het proces en te vinden in het verslag daarvan.¹⁰ De verhoren van buurtgenoten, bekenden en familieleden leverden een schat van informatie op over hoe de mensen in de buurt van Mie met elkaar omgingen. De correspondentie tussen de officier van justitie in Den Haag en de commissaris van politie gaf informatie over de voortgang van het gerechtelijk onderzoek. De berichtgeving in de kranten weerspiegelt vooral de commotie in de stad Leiden. Al deze bronnen zijn logischerwijze ontstaan tussen de arrestatie van Mie in december 1883 en haar veroordeling in 1885, toen de zaak een sensatie was. Dat er ten slotte ook nog stukken tevoorschijn kwamen die informatie gaven over hoe Mie zich na haar veroordeling had ontwikkeld, was dus een welkome verrassing. Zou haar gedrag na veroordeling nieuw licht kunnen werpen op de motieven voor haar daden? Vertoonde ze in de gevangenis nog tekenen van geldzucht of moordlust? Of vertoonde ze berouw en schuld bewustzijn? Zo werd het onderzoek naar Mie ten behoeve van de speelfilm onbedoeld een onderzoek naar beeldvorming.

De ontmaskering van Goeie Mie

In december 1883 overlijden in de Groenesteeg binnen enkele dagen Maria van der Linden, de vrouw van Hendrik Frankhuizen, en haar zoontje van acht maanden. Ook Frankhuizen zelf is ernstig ziek. Een arts vermoedt vergiftiging en een onderzoek wordt ingesteld. Buurtbewoners worden verhoord. Op de lijst van op te roepen mogelijke getuigen staat ook Mie van der Linden-Swanenburg. Zij is getrouwd met de broer van Maria en kwam er – sporadisch – over de vloer. De

onderbuurvrouw van de Frankhuizens heeft Mie wel in het huis gehoord, maar weet niet of zij boven geweest is. Mie zelf verklaart op vrijdag 14 december tijdens het verhoor – dan nog als getuige – dat ze inderdaad aan de deur is geweest om een boodschap over te brengen, maar dat ze de familie niet thuis trof.¹¹

De volgende dag meldt Izak Ouwerkerk zich bij de politie. Hij is een aange trouwde neef (oomzegger) van Hannes, de man van Mie. Hij verklaart dat de omstandigheden waaronder de familie Frankhuizen is overleden hem zeer bevreemden, 'temeer daar in de laatste 4 jaren verscheidene familieleden onder dezelfde ziekteverschijnselen zijn overleden. In al die gezinnen kwam Mie van der Linden over de vloer en behandelde zoo ik vernomen heb dien belangen altijd wat betreft uitkeeringsgelden van overlijden.' Daarop wordt huiszoeking bij Mie gedaan. Ze blijkt het inschrijvingsbiljet voor het begrafenisfonds van het jongste kind van Frankhuizen, dat de dag daarvoor was overleden, in papier gewikkeld bij zich te dragen en in huis worden diverse bewijzen van deelname aan begrafenisfondsen, zogenaamde fondsboekjes, gevonden. Mie wordt opnieuw verhoord en bekent peper in de pap van Frankhuizen gegooid te hebben; een dag later zegt ze dat het chloor was.

Nadat bij het gezin Frankhuizen inderdaad vergiftiging is vastgesteld, herinneren velen zich ziekte- en sterfgevallen met vergelijkbare symptomen na iets van Mie gekregen te hebben. Het begint met Izak Ouwerkerk, die triomfantelijk constateert dat zijn vermoedens terecht waren en het eindigt met Maria Melet, die zich herinnert dat vijftien jaar eerder Mie over haar stiefvader, die een kwade dronk had, zei: 'die vent moest je vergeven.' Het is niet bekend of Mie veel van haar eigen – ook drinkende – vader te verduren heeft gehad, maar de afloop van het verhaal kennende, is deze opmerking wel bepaald onmeisus te noemen. Mie zou voor drie zaken worden vervolgd, te weten het gezin Frankhuizen, haar neef Arend de Hees en haar buurmeisje Suzanna Aben.

Afgaande op het onderzoek zou Maria Mark, overleden in 1879, het eerste verdachte sterfgeval zijn en haar man, Lambertus van der Linden (de oudste broer van Hannes), overleden in 1881, het tweede. Dit betreft de schoonouders van Izak Ouwerkerk, die dus vier jaar zijn wantrouwen voor zich heeft gehouden. Ook in 1881 sterven de oudste zus van Hannes, de weduwe De Hees, en haar twee zoons met de verdachte symptomen. In 1882 overlijden de vrouw van een neef van Hannes, en vader en zoon Fuchs, die bij Mie in de kost waren. In de eerste helft van 1883 overlijden Mie's eigen zus Petronella en haar man Johannes Lepelaar. Aan het einde van dat jaar lijkt Mie van geen ophouden meer te weten:

Januari 20, 1905
de Hoge Raad der
Nederlanden
J. J. van Nieuwenburg
Maria Catharina Zwanenburg de vrouw
van leeuwarden oud vierenzestig jaar, geofft
met verschuldigde eerbied te kennen haar
belangen, te verduyden voor en de gelegenheid
is gesteldt, Door de Heeren Regenten van het
College alhier, (Heeren Regenten)

Het begin van Mie's eerste rekest aan de Hoge Raad, 20 januari 1905.

in november brengt ze haar buurman Matthijs de Koning op de fabriek aardappelen en bokking, die hem ziek maken. Op 22 november overlijdt Catharina Aben (dertien maanden oud) en op 1 december Suzanna (vijf jaar oud). Verschillende mensen die op rouwvisitatie bij het echtpaar Aben waren toen Suzanna boven aarde stond, melden dat zij ziek geworden waren van de koffie die geschonken werd: het hete water voor de koffie was door Mie bij het water- en vuurwoutje in de Singelstraat gehaald. Begin december brengt Hannes bij Pieter de Hees, op dat moment militair, een broodje worst, dat hij doorverkoopt aan zijn maat die daar ernstig ziek van wordt. Op 4 december wordt het gezin Hamerling, kennissen van Mie, ziek van zowel koffie als erwtensoep. Mie is bij het koffiewater in de buurt geweest en bij de erwten toen die stonden te weken. Met de familie Frankhuizen komt er op 7 december een einde aan de lange lijst, al laat Mie zelfs in het Huis van Bewaring te 's-Gravenhage, waar ze haar berechting afwacht, zich nog een keer van haar slechte kant zien. Als Hannes bij Mie op bezoek is geweest, zegt een medegevangene tegen Mie dat hij 'een knap man was en, dat zij als zij uit de gevangenis komt, bij hem zou komen huishouden'. Mie had geprobeerd loodwit van een spiegel te krabben en dat in de koffie van deze vrouw te doen.¹² Blijkbaar om te voorkomen dat iets dergelijks nog eens zou gebeuren, vermelden de notulen van de Raad van Administratie van dat Huis van Bewaring 'dat er voor huisdienstwerk en ter bewaking van de preventief gedetineerde vrouw Zwanenburg een tot een jaar veroordeelde vrouw' gezocht moet worden'.¹³

Hoe goed was Goeie Mie?

Izak Ouwerkerk levert indirect het bewijs dat Mie tot haar ontmaskering volledig vertrouwd werd. Op 22 december publiceert het *Leidsch Dagblad* een ingezonden brief van zijn hand. Ouwerkerk zwaait de betrokken politie en de arts alle lof toe, 'maar daar ik, ondergeteekende, de man ben die al het vermoeden onder het publiek bekend heb gemaakt vóórdat er van vergift gesproken was, heb ik vriendelijk verzocht deze regelen te plaatsen'. De krant doet navraag en meldt dat Ouwerkerk zijn vermoeden met een enkeling had gedeeld, maar dat hij niet naar de politie had durven gaan uit angst voor de reactie van zijn familie als zijn vermoeden ongegrond zou blijken. Blijkbaar zag hij zijn twijfels bij niemand bevestigd.¹⁴

Dat Mie niet verdacht werd van enig kwaad blijkt nog eens uit de reactie van de inspecteurs van politie Pronk en Grefe. Ook zij sturen een brief naar de krant, omdat ze vinden dat de eer van het corps is aangetast. Niet alleen was Mie als verdachte aangemerkt al vóórdat Ouwerkerk zich meldde, maar ook is zonneklaar dat hij pas na de aanhouding van Mie zijn vermoedens heeft geuit, immers: 'had hij dit vroeger aan derden gedaan, de geheele buurt waar het drama speelt, zou het ons hebben toegeroepen; integendeel, *niemand wilde iets ten nadeele van de verdachte vrouw hooren; men prees haar ten zeerste als een brave vrouw.*'¹⁵ [cursive-ring IvdS]

Uit de tientallen verhoren die in de weken die volgden op haar arrestatie hebben plaatsgevonden, vallen maar een paar kritische opmerkingen te destilleren. Zo vertelt Elias Vogelenzang, die in 1881 was gevraagd mee te waken bij de zieke ex-militair Arend de Hees, dat Mie tijdens de doodstrijd van haar neef Aart 'bleef zitten waar ze zat en slechts riep: "Het zal wel beteren", ofschoon ze tegen ons zei "Het zal wel aflopen."' Maar hij meldt ook dat Mie zodanig van streek was door het overlijden van Arend dat ze zelfs verhuisde. Mie's eigen zus, die niet veel met haar omging omdat ze het druk had met haar winkeltje, verklaarde 'dat zij altijd zeer haastig gebakerd was, want als zij bij mij kocht en niet snel genoeg geholpen werd, liep zij heen'.

Het beeld dat politiecommissaris Van der Maaren krijgt als hij navraag doet over Mie is echter zeer positief: ze heeft 'een goedaardig karakter, is niet twistziek en zelfs goedgeefsch. Voorkomend als zij tegenover een ieder was wist zij zich dus toegang bij iedereen te verschaffen niet alleen bij haar familieleden maar ook bij mensen geheel en al aan haar vreemd. Iedereen mocht haar dan ook lijden en menige huismoeder zag haar gaarne verschijnen met de wetenschap dat zij voor

ieder welwillend het een of ander deed hetgeen dan ook voor mensen uit dien stand heel wat waarde heeft.' Haar jeugd was echter, in de woorden van een oude bekende uit de Zijlstraat: 'armoedig, erg'. Vader was aan de drank, het gezin werd uit huis gezet vanwege huurschuld, de meisjes hadden maar één stel kleren dat op zaterdag uit moest zodat het op zondag weer schoon en droog aangetrokken kon worden. Het gaat Mie echter goed vanaf het moment dat ze in 1868 met Hannes van der Linden trouwt. Ze is dan 29 jaar oud. Het zag er 'tamelijk wel in hare huishouding uit en zij deed haar best zoals een vrouw uit dien stand doen kan'. Verder is er tegenstrijdige informatie over de rol die drank speelde in het drama. Van der Maaren stelt: 'Vier of vijf jaren voor hare inhechtenisneming verslaafde zij zich aan de drank althans werd opgemerkt dat ze zelfs 's morgens reeds drank gebruikt had. Van toen af liep ook de huishouding in de war welke zij verwaarloosde. Somtijds vond de man bij zijne tehuiskomst geen eten klaar, in een woord alles vervuilde.' Aan professor Zaaijer, de anatoom die aangeeft iets te willen publiceren over Mie, schrijft Van der Maaren: 'Zij verwaarloosde hare huishouding om anderen ter wille te zijn.' Maar geen twijfel meer aan haar goede naam: 'Haar opvoeding is geweest als die van iemand uit de heffe des volks, haar karakter oogenschijnlijk zeer goedaardig, getuige dat men haar in de buurt goede Mie noemde.'¹⁶

In de getuigenverhoren wordt echter niets gezegd over een ongeregeld huishouden bij Mie; zelf voert ze alcoholgebruik op als reden voor de sufheid waardoor ze vergif in andermans eten gooide, maar desgevraagd ontkennen de getuigen dit ten stelligste. Ze dronk in ieder geval wel incidenteel: na haar eerste verhoor als getuige staat ze 's avonds laat beschonken buiten.

Goeie Mie in de publiciteit

Het *Leidsch Dagblad* doet op 19 december voor het eerst verslag van de gebeurtenissen.¹⁷ De krant meldt dat de dag daarvoor velen zich op de Breestraat en de Beestenmarkt hadden geposteerd in de verwachting dat Mie langs die route naar het Huis van Bewaring in Den Haag zou worden overgebracht. De menigte had volgens de krant 'geen lieve bedoelingen tegenover de *misdadigster*.' [cursivering lvdS]. Aan de schuld van Mie wordt niet getwijfeld, maar haar man Hannes wordt gespaard: 'Haar man schijnt er geheel onschuldig aan te zijn, daar hij uit de voorloopige politie-bewaring is ontslagen.' In maart 1885 verschijnt de 'Akte van beschuldiging' als bijlage bij de *Leidsche Courant*. Dit is een door het Openbaar Ministerie opgesteld verslag van de feiten en de uitkomsten van het

gerechtelijk onderzoek. Hierin staan de toedracht van de drie vergiftigingszaken en de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek. Ook wordt geciteerd uit getuigenverklaringen en uit het verhoor van Mie. Het zal niet verboden geweest zijn een dergelijk stuk te publiceren – althans, er is geen enkele reactie op gevonden – maar het betekent dat nog vóór de rechter de bewijzen heeft aanvaard en uitspraak heeft gedaan de zaak op straat ligt. Uit de informatie blijkt hoe gruwelijk het overlijden aan arsenicumvergiftiging moet zijn en daarnaast worden van Mie talloze harteloze uitspraken geciteerd. De uitspraken over Suzanna Aben laten zien hoe Mie voorwendde mee te leven. Ze zegt tegen het gestorven kind: ‘Wat ben ik blijde dat ik je vandaag zoo goed heb gedaan.’ Ze weigert een dokter voor Suzanna te halen, omdat ze ‘te naar was van het kind’ en later omdat ze ‘geen dokter wist te wonen’. Als Frankhuizens moeder meldt dat de dokter heeft geopperd dat er van vergiftiging sprake is, zegt Mie ‘dat die vent altijd kletste over zijn vergiften, dat men haast een hekel aan hem zou krijgen, dat men bang voor hem zou worden’. Tegen de onderbuurvrouw van de familie Frankhuizen, die er na het overlijden van moeder en kind tegenop zag in een huis met twee lijken te zijn, zegt ze: ‘Zoo, ben je daar zoo bang voor? Ik ben er niets bang voor. Wil ik naar Frankhuizens zuster gaan en vragen of zij er temet nog een paartje voor je bij heeft? Nou, ik zal je toch niet alleen laten; ik kom straks terug en dan zal ik eens een kopje koffie voor je zetten.’ De uitspraak over het echtpaar Frankhuizen ‘Het is om te lachen, ze liggen saam te braken en spuwen elkaar haast in de keel’ is terug te vinden in het verhoor van Ouwerkerk. De andere uitspraken zijn niet terug te vinden zijn in de getuigenverhoren die in december 1883 werden gehouden.¹⁸

Men moet toch vreemd hebben opgekeken van dergelijke uitspraken van de vrouw in wie men zoveel vertrouwen had. Zeggen deze uitspraken iets over Mie, of meer over de ‘hype’ die de zaak geworden was? Er zijn twee mogelijkheden: of de uitspraken zijn zo niet gedaan en een overtrokken weergave van wat er gezegd is; of Mie heeft inderdaad uitspraken gedaan die voor ons moeilijk te rijmen zijn met haar imago. Voor de eerste verklaring is één aanwijzing: een week na de arrestatie meldde zich buurtgenoot Matthijs de Koning, met de volgende verklaring: ‘Toen zij nu juist acht dagen geleden des avonds van het politiebureau was gekomen stond ze te half twaalf ure nog in hare woning en verkeerde onder de invloed van sterke drank. Zij vertelde toen in bijzijn van twee buurvrouwen, vrouw van der Berg en vrouw van der Linden [geen familie, IvdS] dat zij in het politiebureau was geweest, dat zij eene rechtvaardige zaak voor had en dat zij voor de

vrouw van Frankhuizen overleed deze nog hoorde zeggen: "11 rijksdaalders en mijn goud liggen onder mijn legerstee", dat zij dit horende daarnaar greep *doch dat Frankhuizen haar voor was en een en ander vond.*' [cursivering IvdS]. Voorzichtig concludeert hij: 'Die gezegdens in abnormale toestand door haar gesproken maakten op mij de indruk alsof zij zich had willen verrijken ten nadeel van haar zwager Frankhuizen.' De twee buurvrouwen bevestigen desgevraagd wel dat Mie een glaasje te veel op had, 'zodat zij alles door elkaar rammelde', maar zij hebben de opmerking over het geld en goud niet gehoord. In de akte van beschuldiging staat dat Matthijs de Koning heeft verklaard 'dat ten zijne aanhooren werd medegedeeld dat vrouw Frankhuizen kort voor haar dood zeide dat er elf rijksdaalders en haar goud onder haar legerstede lagen, dat zij, beschuldigde daarnaar had willen grijpen, *maar dat Frankhuizen, die half doode man, er als de duivel naar greep en haar vóór was, dat het echter nu hetzelfde was, want dat zij toch alles aan Frankhuizen zou moeten teruggeven nu de moeder voor het kind gestorven was; dat het anders zou zijn als het kind eerst gestorven was, want dat dan alles naar de Van der Lindens zou zijn gegaan.*' [cursivering IvdS] In de akte staat ook dat Mie in datzelfde gesprek heeft gezegd 'dat zij wel tussen vier lijken zou willen liggen'. In het verhoor staat deze uitspraak niet. Er is voortsnog geen logische verklaring voor de verschillen tussen beide weergaven.¹⁹

Als Mie wel juist is geciteerd dan doen dergelijke uitspraken toch vermoeden dat ze in een toestand van psychische verwardheid van wat voor aard dan ook verkeerde. Dat zou wel passen bij het feit dat ze in de weken voor haar arrestatie de een na de ander probeerde te vergifigen.

Het verslag van het proces verschijnt in april 1885 weer als bijlage bij de *Leidsche Courant*. Dit lezen de abonnees: 'Bij het intreden der *gifmengster* [cursivering IvdS; Mie is formeel nog steeds 'beklaagde'] [...] ging er een gesmoorde kreet van afgrijzen op uit het publiek.' Men komt om de gifmengster te zien. De verslaggever noteert dat de minister van Justitie 'met zijne dames'²⁰ op de tribune heeft plaatsgenomen, evenals de Amerikaanse gezant: men wilde er blijkbaar bij geweest zijn. De president van de rechtbank steekt zijn afschuw niet onder stoelen of banken. Bij het verhoor van de eerste getuige, Pieter de Hees, vraagt hij Mie of zij haar neef inderdaad de uitkering van het begrafenisfonds heeft gegeven om zijn broer te kunnen begraven. Mie antwoordt: 'Edelachtbare, ik heb hem al het noodige gegeven' waarop de president reageert: 'Laat dat Edelachtbare maar weg, en het nodige heb je hem zeker gegeven.' De verslaggever lijkt alleen

de belastende verklaringen van getuigen te citeren, bijvoorbeeld die van Abraham Beij: 'Er was na de dood nooit rouw in het huis, maar men vierde feest, at en dronk jenever, zij en haar man.' Getuigen die ten gunste van Mie pleiten worden niet genoemd – het is de vraag of die er waren.

Voor de aanklager ligt de zaak als volgt: de vergiftiging is viermaal bewezen door de patholoog-anatoom, Mie wist wat ze deed en ze heeft bekend dat het haar bij het gezin Frankhuizen om geldelijk gewin ging. Van een motief voor de moord op Arend de Hees en Suzanne Aben rept hij niet; wel wijst hij op het gevaar van de begrafenisfondsen, zo toch de suggestie wekkend dat geld steeds het motief is geweest. Van dronkenschap is geen sprake geweest, Mie is 'een wezen dat den naam van mensch onwaardig is' en alles wat ze ooit beter heeft geleken dan dat, is schijn en bedrog.

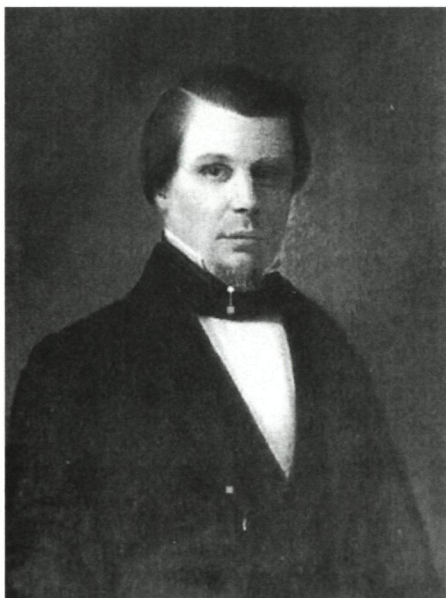
De advocaat van Mie begint zijn pleidooi met de stelling 'dat nooit groter onmensch op de bank der beschuldiging heeft gezeten'. Na niet erg overtuigende pogingen twijfel te zaaien over de bewijzen van vergiftiging verandert hij van strategie en stelt dat zij niet alleen de vier moorden heeft gepleegd waar zij nu van beschuldigd wordt, maar dat zij 23 slachtoffers heeft gemaakt en nog eens 42 anderen ziek heeft gemaakt met vergif. Volgens hem is zij wel ziek en is er sprake van 'een zeker welgevallen' bij het doden. Als motief ziet hij 'jaloezie, daar wrok, ginds belang; soms bestond er zelfs geen enkele reden'. Hij heeft dus wel opgemerkt dat het motief van de begrafenisfondsen geen afdoende verklaring vormt, maar doet geen verdere pogingen Mie serieus te verdedigen. Mie wordt veroordeeld tot levenslange tuchthuisstraf.

Op grond van deze gegevens is het aannemelijk dat het beeld van de harteloze Mie, die met plezier doodde en het geld van de begrafenisverzekeringen opstreek, voortkomt uit de manier waarop het proces is verlopen en de manier waarop de publicaties daarover in de pers verschenen.

Mie volgens deskundigen

Bij de akte van beschuldiging is een medisch rapport gevoegd door de artsen Daniels en Donkersloot. In hun ogen is Mie in het volle bezit van hare verstandelijke vermogens, is ze alleen erg onsympathiek: ze gaat met de waarheid om 'alsof die niet bestaat', ze toont zich heel berekenend in haar pogingen de schuld op anderen te schuiven, ze is bewust breedsprakig om haar ondervragers te vermoeien en ze toont zich hardvochtig.

Het rapport van Ramaer, voorgelezen tijdens het proces, is genuanceerder.

*Dr. Johannes Nicolaas Ramaer (1817-1887)
onderwierp Mie aan een psychiatrisch
onderzoek.*

Ook hij concludeert dat Mie niet lijdt aan 'verstoring van haar geestvermogens'. Wel ziet hij 'dat haar nervositeit wel haar zwakheid van karakter verergerde en haar godsdienstig gevoel niet voldoende ontwikkeld was om weerstand te kunnen bieden aan haar zwakheid'. Het idee dat Mie een ziekelijke drijfveer om te doden zou hebben, noemt hij 'louter schijn' – dat ondanks de poging een medegevangene te vergiften in het Huis van Bewaring in Den Haag. Als enige heeft hij oog voor de maatschappelijk context, want, stelt hij, 'de straffeloosheid, die op haar eerste misdaden volgde, versterkte haar in haar zwakheid om strafbare daden te bedrijven'. Met andere woorden: er is geen innerlijk drang tot moorden, maar er waren omstandigheden die deze handelwijze mogelijk maakten en beloonden, en Mie had niet genoeg moreel besef om zelf de grens te stellen. Ook constateert hij – ook nogal breedsprakig – dat Mie een zeer nauwkeurig geheugen heeft, 'met name omtrent het verledene.' Hij duidt vermoedelijk op het vermogen van Mie om te onthouden wat er gezegd en gedaan is. Mie's goede geheugen blijkt ook wel uit het feit dat ze als ongeletterde vrouw het overzicht kon houden over de verschillende begrafenisfondsen waar ze voor betaalde.

In geen van beide rapporten wordt er gerept over de sufheid en het gebruik van

Pieter, te hebben betaald. Pieter ontkent alleen het laatste. Bode Onderwater van 'De Voorzorg' verklaart dat Mie de contributie voor de weduwe De Hees en haar drie zonen Aart, Willem en Pieter betaalde. Toen de moeder in mei 1881 overleed, werd de verzekeringssom uitbetaald aan de oudste zoon Arend. Toen deze in juli 1881 overleed, ging de uitkering wel naar Mie, en ook kreeg zij het geld voor de begrafenis van Willem, die in november 1881 overleed. Willem was dubbel verzekerd, Arend driedubbel, zodat Mie in totaal ruim f 200 ontvangen zal hebben. Na aftrek van de begrafenis kosten zal er ongeveer f 100 zijn overgeschoten. Er is geen enkele aanwijzing dat de fonds-bode of iemand anders over deze gang van zaken ook maar een wenkbrauw heeft opgetrokken. Nadien doet Mie nog tweemaal een poging om Pieter te vergiftigen.

Frankhuizen verklaart dat hij en zijn vrouw verzekerd zijn bij Onderwater in het fonds 'De Voorzorg'. 'De contributie betaalde vrouw van der Linden, doch kreeg zij dat geld van mijn vrouw om de 2 à 3 weken terug', verklaart hij. Mie betaalde dus de verzekering, maar met hun medeweten. Van een extra verzekering voor het kind weet hij niets en zijn vrouw heeft hem daarover ook niets gezegd. Mie heeft hem en zijn vrouw echter ook verzekerd bij Steyger (fonds 'De Nederlanden'). Bij dat laatste fonds had Mie ook het kind willen laten inschrijven, maar dat was nog niet gebeurd. In het procesverslag staat dat vrouw Frankhuizen de verzekering bij Steyger en diens opvolger Van der Worm in mei 1883 wilde beëindigen, maar dat Mie er toen zelf mee is doorgegaan. Frankhuizen was dus dubbel verzekerd: bij Onderwater om de begrafenis te betalen, en bij Steyger/Van der Worm voor Mie zelf. In het rekest zal Mie nog uitgebreid op de gang van zaken ingaan. Overigens bleek Frankhuizen ook nog eens door zijn moeder bij Onderwater verzekerd te zijn.

Suzanna Aben was niet door Mie verzekerd. Zij en haar eerder overleden zusje waren wel dubbel verzekerd door hun ouders, waardoor die uiteindelijk f 85 'vrij geld' overhouden.

Mie lijkt het meeste geld overgehouden te hebben aan de dood van haar ouders, maar er zijn geen aanwijzingen dat zij hun dood bespoedigd heeft. Haar moeder overleed in januari 1882, vader in juni van datzelfde jaar, beiden 72 jaar oud. Ze had verschillende verzekeringen op hen afgesloten. Ten eerste bij 'De Waarborg', die voor beiden f 50 uitkeerde, waarmee de begrafenissen betaald werden. Die werden echter verzorgd door Van Alderen, die zelf fonds-bode voor Pietas was. En Mie heeft haar ouders ook bij Pietas verzekerd. Ze vroeg hem het geld aan haar uit te keren (De Waarborg betaadet immers de begrafenis), maar

alcohol die Mie zelf als verklaring geeft en die ook door politiecommissaris Van der Maaren genoemd worden. Volgens de akte van beschuldiging heeft zij 'in een later verhoor' over de moord op Suzanna Aben gezegd dat zij 'na hare vroegere handelingen meer en meer aan den drank geraakt was en dikwijls niet meer had geweten wat zij deed'. Tijdens de rechtszitting verklaart zij opnieuw dat zij beschonken was toen zij het kindje Aben vergif gaf, en dat zij ook dronken was toen zij het gif in de pap van Frankenhuizen strooide. Maar degenen die haar gezien hebben, getuigen dat Mie niet dronken was toen zij bij het gezin Frankenhuizen naar binnen ging. Matthijs de Koning en de twee buurvrouwen hebben haar op de avond na het verhoor wel dronken gezien. Als er sprake was van ontoerekeningsvatbaarheid door alcoholgebruik dan zou dat door artsen moeten zijn opgemerkt. Dat is niet het geval. In de medische verklaring van Donkersloot en Daniels wordt expliciet ontkend dat Mie onder invloed gehandeld zou hebben en in het rapport van psychiater Ramaer komt het niet ter sprake.

Om het geld van het begrafenisfonds?

Volgens de overlevering vergiftigde Mie haar slachtoffers om een uitkering van de begrafenisfondsen te krijgen. Dat roept echter een paar praktische vragen op. In hoeverre klopt dit beeld?

Dankzij de hint van Izak Ouwerkerk en het feit dat Mie een inschrijvingsbiljet voor de kleine Hendrik Frankhuizen bij zich heeft, zijn de begrafenisfondsen meteen vanaf het begin onderwerp van aandacht. Mie blijkt contacten te onderhouden met bodes van vier verschillende fondsen. De fondsbodes verklaren dat zij premies betaalde voor haar eigen gezin (drie keer), haar vader en moeder (drie keer, tot hun overlijden), de familie De Hees (vader, moeder en hun zoon Arend tot hun overlijden; Pieter, de enige van het gezin De Hees die op dat moment nog in leven is, staat bij twee fondsen genoteerd), haar nichtje Johanna Maria van der Linden en de familie Frankhuizen. Gelegd naast de hierboven opgesomde verdachte sterfgevallen en vermoedelijke pogingen tot vergiftiging blijkt dat er dus meer personen werden vergiftigd dan er door Mie verzekerd waren.

Mie heeft in het vooronderzoek bekend in 1881 Arend de Hees vergiftigd te hebben om de begrafenisgelden. Dat zij het geld kreeg, was geen reden tot wantrouwen, zo blijkt: Arend was door Mie tweemaal verzekerd: bij 'De Voorzorg', die in totaal f 104 uitkeerde, en bij 'De Waarborg', die f 45 uitkeerde. Mie zegt van het geld de begrafenis te hebben betaald, een nog openstaande schuld van Arend van f 18 te hebben vereffend en ondergoed voor de broer van Arend,

daarover niet met haar familie te spreken. Van Aalderen keerde inderdaad *f* 100 uit. Maar ook Onderwater keerde voor vader en moeder ieder nog eens *f* 46,75 uit. Mie hield er waarschijnlijk *f* 200 aan over.

Mie betaalde wel premie voor haar nichtje Johanna Maria van der Linden (haar zus was met Izak Ouwerkerk getrouwd). Dat nichtje getuigde dat haar ouders aan verschijnselen van vergiftiging zijn overleden en dat tante Van der Linden inderdaad de begrafenis heeft geregeld en de overblijvende kinderen respectievelijk *f* 12, *f* 8 en *f* 16 heeft gegeven. Als een paar weken later een broer ook overlijdt, regelt tante de begrafenis weer, maar nu schiet er niets over, want 'mijn tante had voor eigen risico de contributie betaald, zoo zeide zij'. Zij wist niet of haar broer in meer dan één begrafenisfonds was. Het is de vraag of ze wist dat haar tante ook voor haar premie betaalde bij Onderwater. De fondsbodes meldten hierover geen bijzonderheden.

Bij haar schoonzuster Maria Mark (de moeder van Johanna Maria van der Linden en waarschijnlijk overleden aan vergiftiging), de familie De Koning (naaste burens) en de familie Hamerling is er geen sprake van een door Mie afgesloten begrafenisverzekering, zo blijkt uit de verhoren van de getuigen en van de fondsbodes – terwijl Mie wel gepoogd heeft De Koning en Hamerling te vergiftigen. De zus van Mie, Petronella Lepelaar-Swanenburg, en haar man en kind overlijden in mei 1883 ook onder verdachte omstandigheden, maar waren niet door Mie verzekerd. Hamerling heeft zelf drie verzekeringen op zijn gezin (vrouw en drie kinderen) afgesloten. Zij hebben dat Mie wel verteld, 'maar de polissen zijn in ons bezit'. Na de dood van Suzanna Aben had Mie hen aangeraden hun kinderen ook dubbel te verzekeren, en dat waren ze ook van plan, het was er echter nog niet van gekomen.

Het zal zeker waar zijn dat de Leidse arbeider in een fonds was om een nette begrafenis te krijgen, maar het was ook niet ongewoon een verzekering extra af te sluiten als appeltje voor de dorst. De bevolking van Leiden lijkt hiermee niet uitzonderlijk te zijn geweest. In de jaren '80 van de 19de eeuw zijn er verschillende onderzoeken geweest naar het functioneren van de begrafenisfondsen, al voordat de praktijken van Mie aan het licht kwamen. In 1882 verschijnt een *Verslag van de Commissie voor het onderzoek naar de invloed der begrafenisfondsen op de kindersterfte in Nederland*. De conclusie is dat deze invloed noodlottig is voor de 'benedenjarigen'. Ofwel: 'arbeiderskinderen kregen nauwelijks geneeskundige hulp... maar wel soms een meervoudige uitkering bij het overlijden.'²¹ Een onderzoek in 1891 van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen signaleert

De vrouwengevangenis in Gorinchem, 1970.

wel misstanden bij de begrafenisfondsen, maar die betreffen de bedrijfsvoering. Dat de begrafenisfondsen de kindersterfte bevorderen, is volgens de onderzoekers niet bewezen, maar zij sluiten het ook niet uit. Volgens de commissie komen verzekeringen van derden uit winstbejag niet dan bij uitzondering voor.²² Ook was het niet ongebruikelijk dat iemand de premies voor een aantal gezinnen betaalde. Arme mensen betaalden de premie van ongeveer een dubbeltje per persoon wekelijks; de bode kreeg ongeveer 1 cent per polis. Om een burgermansbestaan te kunnen leiden, moest de bode 2.000 leden hebben – hij moest dus nogal wat adressen af eer hij zijn verdiensten bij elkaar had, als iedereen al thuis was en geld in huis had. Mie regelde dat blijkbaar voor een aantal familieleden, met en zonder hun medeweten, en voor de bodes was dat een voordeel. De bodes Steyger en Van der Worm verklaren dat volgens voorschriften van 'De Nederlanden' uitkeringen bij voorkeur gedaan werden aan degene die houder was van het lidmaatschap en de contributie had betaald. Steyger verklaart daarbij dat hij geen overlijdensakte verlangt: de 'grafkwitantie' is voor zijn maatschappij voldoende bewijs. Maar om geen slechte naam in de wijk te krijgen keerden fondsen ook uit als er geen rekening van de begrafenis of een overlijdensakte was. De commissie vroeg zich zelfs af wat er eigenlijk op dubbele verzekeringen tegen is. Om aan

leden te komen deden dus zowel fondsen als bodes in de praktijk niet moeilijk over verzekeringen die door derden werden afgesloten, al was de norm dat alleen bloedverwanten verzekerd konden worden.

In totaal zou Mie voor haar ouders en de familie De Hees samen ruim *f* 300 geïncasseerd hebben. Een gemiddelde arbeider verdiende tussen de *f* 6 à *f* 10 per week. Er zou dus een klein jaarsalaris extra binnen gekomen zijn. Er zijn echter geen aanwijzingen dat het gezin op grote voet leefde. Integendeel: Mie leende geld en kocht op de pof: zij zelf noemt *f* 7 die vrouw Frankhuizen aan haar geleend zou hebben; een marktkoopman vertelt in 1883 dat Mie in de twee jaar dat zij bij hem koopt, altijd goederen op krediet haalt: 'Dan eens was het gekochte bedrag 20 gulden, dan weder meer. Het laatst was zulks 30 gulden, waarvan zij nog 28 schuldig is.' Een aangetrouwde nicht, in 1882 overleden nadat Mie haar medicijn tegen de zenuwen heeft toegediend, had volgens haar dochter nog *f* 22 van Mie tegoed; geld dat Mie overigens weigerde terug te betalen. Meer schulden dan winsten dus; het is overigens wel denkbaar dat Mie en haar man en de drie kinderen die op dat moment nog in leven zijn niet konden rondkomen van zijn inkomen als sjouwer en haar inkomen als oppas. Er is echter geen melding van een levensstijl die vraagtekens oproept.²³

Mie heeft dus een aantal moorden gepleegd uit hebzucht. Ze betaalde in die gevallen de begrafenis, maar incasseerde een veelvoud van de kosten. Maar daarmee is niet alles te verklaren, met name de moord op Suzanna Aben (en mogelijk haar zusje daarvoor) niet en nog minder de poging om de rouwvisite, inclusief de geplaagde ouders zelf, te vergiften met koffie. Dat laatste lijkt een onbezonnen actie, die haaks staat op de lepe berekeningen met betrekking tot het erfrecht die haar bij de familie Frankhuizen worden toegedicht.

De medische en maatschappelijke zorg

Ramaer stelt het in het psychiatrisch rapport: 'de straffeloosheid, die op haar eerste misdaden volgde, versterkte haar in haar zwakheid om strafbare daden te bedrijven.' Mie zou haar gang hebben kunnen gaan doordat artsen de arbeiderswijken liever meden en de sterfte er altijd heel hoog was. Noch het aantal slachtoffers, noch de verschijnselen waaronder zij overleden zou opmerkelijk geweest zijn.

Hoe was de medische zorg georganiseerd? Arbeiders konden zich via 'bussen' of 'beurzen', de voorlopers van de ziekenfondsen, verzekeren voor geneeskundige hulp. Artsen en apothekers kregen betaald per patiënt per jaar (in 1842:

artsen *f* 1 tot *f* 1,20, apothekers *f* 2 tot *f* 2,50 per lid), of deze nu hulp had gekregen of niet.²⁴ Artsen konden meerdere 'bussen' bedienen, sommigen bedienden 6.000 patiënten. Er waren misstanden gesignaleerd, maar de overheid nam geen maatregelen.²⁵ Een factor die maskerend kan hebben gewerkt, was het hoge aantal sterfgevallen in de arbeiderswijken vanwege de ongezonde omstandigheden waaronder men moest wonen en werken. Gewone doodsoorzaken in die tijd waren ziekten van de luchtwegen en infectieziekten die via water of voedsel werden overgebracht zoals dysenterie, diarree en kolieken, die net als arsenicum-vergiftiging gepaard gaan met diarree, braken en pijn in de spijsverteringsorganen.²⁶ Als de buurtgenoten in de verhoren over verdachte ziektegevallen spreken, komt ook het optreden van de arts aan de orde: Rachel Regeer was op rouwvisite bij Aben toen zij net als iedereen ziek werd van de koffie, maar heeft zich 'niet onder geneeskundige hulp willen stellen omdat ik bevreesd was naar het ziekenhuis te worden gezonden'. En als de arts gewaarschuwd wordt, laat zijn optreden te wensen over: een nicht van Hannes overlijdt nadat zij van Mie iets uit een flesje 'goed voor de zenuwen' heeft gekregen en zwelt enorm op, maar de arts stelt een overlijdensakte op zonder het lijk te hebben gezien. Als voor Suzanna Aben uiteindelijk dokter Braakenburg wordt gewaarschuwd, weigert hij te komen.

Bij de familie Frankhuizen spelen twee artsen een rol.²⁷ Bovengenoemde Braakenburg wordt op 11 december bij vrouw Frankhuizen geroepen door Hannes (haar broer en de man van Mie) vanwege braken, diarree en buikpijn. Hij komt niet, 'wegens ongesteldheid' zal hij tijdens de rechtszitting verklaren, maar geeft een recept voor een pijnstillende en verzachtende drank. Nadat vrouw Frankhuizen in de nacht van 12 op 13 december is overleden, constateert Braakenburg in de ochtend van 13 december zonder nader onderzoek de dood als gevolg van 'diarree cataralis' (vermoedelijk uitermate dunne diarree) en 'paralysis pulmonalis' (letterlijk 'longverlamming') zonder iets verdachts aan het lichaam op te merken. Frankhuizen gaat dan zelf, leunend op zijn moeder, naar een dokter in de Breestraat, Rutgers van der Loeff. Deze vermoedt vergiftiging en wil dat Frankhuizen naar het Academisch Ziekenhuis gaat, maar moet daarvoor 'de aanvankelijke tegenstand zijner betrekkingen' overwinnen. Op zaterdagavond 15 december wordt Frankhuizen het Academische Ziekenhuis binnengebracht, waar hij een paar dagen later overlijdt.

Diezelfde Rutgers van der Loeff heeft overigens al eerder naar resultaten van Mie's praktijken gekeken: het echtpaar Hamerling-van den Burg, bekenden van

Mie die hem bezoeken na ziek te zijn geworden van koffie en erwtensoep. De dokter verklaart dat ze vergif moeten hebben binnengekregen en geeft hen een drankje. Rutgers van der Loeff stelt dus wel vrij snel de juiste diagnose, maar verzuimt te onderzoeken om wat voor vergif het gaat. Dokter Braakenburg krijgt voor zijn nonchalance een uitbrander van de president van de rechtbank, die stelt 'dat men zulke opgaven voor het openbaar gezag niet dan na onderzoek deed, of als men onvoldoende ervaring had, zich onthield'. Zo ontstond de toestand van straffeloosheid waar Ramaer over spreekt, in een fatale combinatie met de verkrijgbaarheid van zwaar vergif.

Mie kocht het arsenicum gewoon bij de drogist. Wie last had van wandluis vroeg om operment, een mengsel van rattenkruit (arsenicum) en zwavel, dat volgens de regels alleen gemengd met witkalk verkocht mocht worden. Dat mengen gebeurde niet goed, waardoor Mie het poeder van de kalk kon scheppen en zo de beschikking kreeg over het zware gif.

Voor het gerechtelijk onderzoek – dus nadat de praktijken van Mie bekend zijn geworden – kocht een agent van politie zonder enig probleem bij dezelfde drogist als waar Mie kwam, voor 5 cent 50 gram operment, dat zeventig procent arseniczuur bevatte, volgens het gerechtelijk onderzoek 'genoeg om 100 personen te vergiftigen'. Er waren wel regels, maar op de naleving ervan werd niet gelet.

Het leven in de gevangenis

Mie zit haar straf uit in de vrouwegevangenis in Gorinchem. In het Rekenboek, waarin verdiensten en uitgaven in de kantine worden bijgehouden, is ze nummer 284.²⁸ Het vonnis is niet 'eenzame opsluiting', dus ze werkt en leeft op een zaal, 'de zaal van levenslang'. Uit het kasboek blijkt dat ze steeds het meest verdient. Vanaf 1891 krijgt ze gezelschap van een andere tot levenslang veroordeelde vrouw, Grietje Gaaikema, die met arsenicum haar dochter vergiftigd heeft.²⁹ Deze vrouw houdt zich vanuit de gevangens nog steeds bezig met bizarre praktijken. Zo heeft zij een predikant twee enveloppen meegegeven, waarvan één bedoeld voor een advocaat in Groningen, die de andere envelop dan zou moeten versturen naar iemand die zij f 10.000 wil afpersen vanwege een valse eed. De strafmaatregel vertelt ons iets over het regime waaronder Mie leefde: in eerste instantie wordt de vrouw gestraft met twee etmalen 'donkere cel', waarvan 24 uur op alleen water en brood. Vervolgens wordt zij officieel veroordeeld tot drie maanden cel. Daarbij de notitie dat – omdat het om twee vrouwen gaat die normaal gesproken niet geïsoleerd hoeven te zitten – de straf voor de andere vrouw, Mie

du, nu ook verzaard is. Het college besluit de minister van Justitie te vragen hoe hier nu mee om te gaan. Het antwoord staat niet in het notulenboek vermeld.³⁰ De vrouwen lijken op goede voet met elkaar te hebben gestaan. Bij haar overlijden in mei 1911 laat Mie's zaalgenoot haar *f* 25 na; de rest van de erfenis (*f* 113,30) is voor de onderwijzer van de gevangenis. Het bestuur steekt er een stokje voor: al het geld gaat naar de onderwijzer. Mie houdt zelf ook geld over: in haar laatste levensjaren verzoekt ze vijf keer wat geld aan haar kinderen te mogen zenden. Het gaat om bedragen tussen de *f* 6 en *f* 11.

In januari 1912 vermeldt het notulenboek dat nummer 284 ernstig ziek is; 'de H. Sacramenten der Hervormden [sic] zijn haar reeds toegediend'. Maar in februari is zij 'weder veel hersteld van hare ernstige krankheid. De familie is bij haar op bezoek geweest.' In maart verzoekt Mie weer 'in de gewone voeding te mogen komen'. De geneesheer heeft geen bezwaar, 'mits zij behoudt 1 liter melk en 2 eieren per dag.' Gewone kost, dat was: op zondag vleessoep, maandag en woensdag aardappelen en groente, dinsdag en zaterdag erwtensoep, donderdag bruine bonen en vrijdag gort.

Nog eenmaal doet Mie van zich spreken: in november 1913 wordt zij bestraft wegens belediging van de directrice. Net als hiervoor bij vrouw Gaaikema lijkt het alsof Mie zich door iemand laat meeslepen: een andere gevangene, aangeduid als nummer 100, heeft bij de officier van justitie de directrice beledigd en Mie wordt na dat incident 'ook bestraft'. Mie's overlijden in 1915 haalt de notulen van het bestuur niet.

De rekest

Mie blijft vechten voor een herziening van haar vonnis. In 1902 wordt Mie door het gevangenisbestuur gehoord. Zij wil een gratieverzoek aan de Koningin richten. De notulist noteert: 'Dit is haar toegestaan, doch, daar zij tot toelichting van haar verzoek steeds met dezelfde leugenachtige verhalen aankwam, besloot de vergadering haar verzoek niet te steunen.' Gratie krijgt ze niet, maar op 21 februari 1905 mag zij een zegel van *f* 0,75 (een officieel papier waarop het rekest geschreven moest worden) kopen. Deze keer zal ze de Hoge Raad vragen om herziening van het vonnis. Zij begint met te stellen dat tien jaar daarvoor aan haar gevraagd is 'de waarheid eens te willen schrijven, jawel Heeren, daar was zij toe genegen', maar door personele wisselingen komt het er niet van. Op advies van haar 'celbewaarster' richt ze haar verzoek nu aan de Hoge Raad en niet aan de Koningin. 'Dus Heeren Regters is het nu ruim 21 jaar dat ik onschuldig in de

kerker boet, niet dat de Heeren Regters geen schuld hadden, om reden dat ik alles verzon.³¹ Als waarheid voert ze de verklaring op die Frankhuizen zelf in eerste instantie had gegeven voor zijn ziekte: 'van de schaapepooten, die mijn vrouw heeft gekookt', zo vertelde hij een kennis, die volgens Mie geantwoord zou hebben: 'dat wil ik wel geloven want als de schapen de schurft hebben, worden ze met het zwaarste vergift gesmeerd'. Ook verweert ze zich tegen de aantijging dat ze weigerde een arts te halen. Haar verdediging geeft weer wat inzicht in de artsenpraktijk: 'Toen ging ik naar Dokter Boers Wills, hij had zijn zitdagen achter de Hooglandsekerk want ZEd was een stadsdokter voor de werkende mensen. Toen vroeg ik ZEd of ZEd bij de zieke Frankhuizen wilde komen [...] om twaalf uur kwam de dokter met zijn rijtuig en zijde dit is mijn beursse niet.'

Over de begrafenisfondsen zegt ze het volgende. Eerst bevestigt ze dat zij voor de familie Frankhuizen premie voorschoot. Ze noemt hierbij de fondsbodes consequent Van der Werf en Onderwater.³² Mie laat in het rekest noteren dat vrouw Frankhuizen bij van der Werf uit het fonds wilde, 'want dat vind ik een naare vonst', maar dat Onderwater het kind niet wilde inschrijven zolang het ziek was. De reden dat zij de inschrijvingsbewijzen ('boekjes') in huis had, was dat vrouw Frankhuizen haar had gevraagd na haar overlijden de kinderen in haar geloof te laten. Mie zelf was katholiek, Hannes en zijn zus waren protestant. De kinderen van Mie waren ook protestant en de kleine Hendrik Frankhuizen ook. Het is een onwaarschijnlijk verhaal, temeer daar van godsdienst eerder met geen woord gerept is. Probeert Mie haar voordeel te doen met de verzuiling die in die tijd vorm kreeg?

Ook doet Mie verslag van de eerste dagen van het gerechtelijk onderzoek: na haar eerste verhoor mocht ze naar huis, maar de volgende dag werd ze weer opgehaald en toen werd het fondsboekje van Van der Werf in haar zak gevonden. 'Toen verzon ik alles; dat nam ik mij voor dat ik alles zou verzenden [sic]. Toen verzon ik dat ik een stuiver goed had gekocht en daarmee naar boven was geweest.'

Vervolgens legt ze uit – misschien nog het meest aan zichzelf – hoe dom het was om die fondsboekjes in huis te bewaren, want 'Heeren Regters, hoe kon ik aan een doodsacte komen terwijl de zieke Frankhuizen voor zijn overleden vrouw en voor zijn overleden kind doodsactes had ontvangen, zij kunnen toch geen twee doodsactes geven?' Mie weet dus heel goed hoe de regels waren en voert dat nu aan als bewijs voor haar onschuld.

Ze gaat verder met het verloop van het vooronderzoek. Men zou haar gezegd

De ondertekening van Mie's eerste rekest aan de Hoge Raad, 20 januari 1905.

hebben: 'wij hebben al 80 getuigen, die roepen uit een mond die vrouw is niet schuldig'. Drie beweren iets anders: Izak Ouwerkerk, Jan de Koning (wordt Matthijs de Koning bedoeld?) en Abraham Beij. Uiteraard hebben zij volgens Mie onware verklaringen afgelegd.

Tot slot vertelt Mie hoeveel moeite het haar heeft gekost om dit rekest te mogen indienen. Daarbij noemt ze 'Heeren uit Den Haag' die haar vragen de waarheid op te schrijven. Vermoedelijk zijn dit inspecteurs die haar, als ze zegt onschuldig gevangen te zitten, wijzen op haar recht om om revisie te vragen. In eerste instantie krijgt ze geen medewerking: 'de directeur Meneer Bor was er tegen'. Twee jaar later herhaalt het zich, nu is meneer Bor nog stilliger: 'Bij mijn zal je in alereuwigheid geen zegel in dienen.' Mie is verontwaardigd, 'daar ik in de eenentwintig jaar nog nooit geen straf heb gehad'. Later 'zijn er twee zegels ingedient daar ik geen ja of neen in mocht schrijven [...] 't Was nadat de Koningin op de troon is gekomen' (in 1898 werd koningin Wilhelmina ingehuldigd). 'Meneer leesde mij die regels voor die hij voor mij geschreven had, toen sprak ik dat zegel stuur ik niet op.' Mie vraagt om een nieuw zegel, maar weer schrijft de directeur het zelf, weer niet naar de zin van Mie. Opnieuw komen er heren uit Den Haag en Mie vraagt 'of dat kon bestaan dat een directeur een zegel in mocht dienen op mijn naam daar ik geen ja of neen in mocht schrijven'.

Het eerste rekest eindigt met het verzoek 'om mijn levensjaren nog bij mijn kinderen te mogen doorbrengen'. In de laatste regel van het rekest noemt ze zichzelf 'een vrouw die zo schuldig boete'. Een bewust of onbewuste verschrijving van de schrijfster van het rekest, die ondertekent met 'De Directrice van de Rijksstrafgevangenis', Weisfels, met handmerk van M.C. Swanenburg. Het rekest wordt niet ontvankelijk verklaard.

In 1906 wordt een tweede rekest opgesteld en verzonden, 'hoewel het niet veel nieuwe gezichtspunten biedt' naar de mening van het bestuur. Net als het eerste rekest gaat het alleen maar over de zaak Frankhuizen. Mie herhaalt nog eens dat zij 'uit zinneloosheid onzinnige verklaringen' heeft gegeven, zelfs heeft gezegd 'een stuiver goed te hebben gekocht'. Ze blijft hameren op de vergiftigde schapenpoten als verklaring voor de dood van het gezin Frankhuizen, en lijkt niet te begrijpen waarom aan de verklaring van het arsenicum nu zoveel meer waarde wordt gehecht dan aan dat andere verhaal. Ook dat rekest wordt niet ontvankelijk verklaard.

Op 31 mei 1907 is een brief bij het rekest van 1906 gevoegd, waarin Mie oppert dat als het verhaal van de schapenpoten dan niet overtuigend is, er toch nog eens goed over de pap nagedacht moet worden, want dat daar 'een koperen voorwerp in was gevonden waardoor vergiftiging was ontstaan'. De lezer begint te begrijpen waar de observatie van Daniels en Donkersloot dat Mie 'omgaat met de waarheid alsof die niet bestaat' op gebaseerd is.

In 1908 vraagt ze opnieuw een rekest te mogen indienen, want 'zij had bij haar vorige rekest verzuimd allerlei feiten te noemen die haar nu te binnen geschoten waren, en die volgens haar een geheel ander licht op de zaak zouden werpen'. Het bestuur ziet er niets in, maar staat het toch toe – het rekest is echter niet aangetroffen. De regenten lijken dus niet helemaal onwelwillend tegenover Mie te staan, maar van vrijlating kan geen sprake zijn: als ter gelegenheid van de verwachte geboorte van een kroonprins(es) de regenten verzocht wordt een lijst op te maken van gevangenen die voor gratie in aanmerking komen, staat Mie er niet op.

Conclusies

Het onderzoek ten behoeve van de speelfilm die in de jaren '90 over het leven van Goeie Mie zou worden gemaakt, was aanleiding om opnieuw onderzoek naar deze vrouw te doen.

De bronnen over Mie staan praktisch allemaal in het teken van de ontdekking van het grote aantal moorden dat zij op haar geweten had. De Leidse bevolking was geschokt en de kranten waren waarschijnlijk zo overtuigd van de schuld van Mie dat zij weinig terughoudendheid betrachtten bij de berichtgeving over dit schandaal. Zelfs in de akte van beschuldiging lijken citaten te staan die niet in de processen-verbaal teruggevonden kunnen worden. Zo kon het beeld van een gewetenloze moordnares ontstaan. De vraag is dan toch waardoor de omslag van

Goeie Mie – betrouwbare, hulpvaardige Mie – naar Mie de gifmengster is gekomen. Omdat er geen aanwijzingen zijn voor een traumatische gebeurtenis lijkt de meest voor de hand liggende verklaring dat zij eerst in de gaten kreeg dat de begrafenisverzekeringen lucratieve investeringen waren, vervolgens de regie over haar verzekeringen en vergiftigingen kwijtraakte en al dan niet door overspanning psychisch verward raakte, wat zich uitte door bijna panische vergiftigingspogingen en – als de citaten in de akte van beschuldiging juist zijn – uitermate hardvochtige opmerkingen over de slachtoffers.

Na haar arrestatie slaagt Mie er niet in zich geloofwaardig te verweren: haar argumenten en verklaringen klinken schrill en armoedig. De manier waarop Mie tijdens de rechtszaak wordt bejegend door de rechter, de officier van justitie, de verslaggever, ja zelfs haar eigen advocaat is schokkend. Het is aannemelijk dat ze tijdens haar hechtenis niet veel milder zal zijn bejegend, wat haar niet uitgenodigd heeft om te bekennen en berouw te tonen. Dus slaagt ze er niet in sympathie, medelijden of zelfs maar begrip te wekken bij de juristen of de psychiaters. Uit het rapport van de doktoren Donkersloot en Daniels spreekt nauwelijks verholen afkeer en irritatie. De hulpvaardige en goedgeefse Mie die ook bestaan heeft, klinkt nergens meer in door. Uit de gegevens van de gevangenis van Gorinchem spreekt ook een tweeledig beeld. Vanaf 1902 komt Mie regelmatig ter sprake in de bestuursvergadering van de gevangenis, maar nooit is zij een bron van onrust of de veroorzaker van problemen. Wel laat zij zich in twee gevallen meeslepen door een medegevangene. Ze lijkt dus een braaf leven te leiden. Haar gratieverzoeken worden echter niet serieus genomen; gezien de inhoud is dat wel begrijpelijk. Het verweer van Mie is niet overtuigend, omdat zij niet ingaat op de bewijslast die tegen haar is verzameld en ze geen greintje berouw toont.

De psychiater Ramaer lijkt nog het best in staat de natuur van Mie onder woorden te brengen. Zijn uitspraak dat de straffeloosheid die volgde op de eerste moorden haar parten heeft gespeeld, lijkt aan te sluiten op de Mie die leeft in de gevangenis, waar een ijzeren structuur van haar weer gewoon een brave vrouw maakt. Dat dat niet vanzelf spreekt, blijkt wel uit de acties die haar zaalgenoot nog vanuit de gevangenis wist te ondernemen. Uit de bronnen komt behalve een misdadigster ook een vrouw naar voren die er na een traumatische jeugd in slaagt een respectabele plek in de maatschappij in te nemen, maar die uiteindelijk toch te weinig heeft meegekregen om onderscheid tussen goed en kwaad te maken. De sociaal-economische omstandigheden dwingen haar niet op het verkeerde pad, maar bieden wel de gelegenheid en dan blijkt ze niet toegerust om de verleiding

te weerstaan. Bovendien zijn er in de weken voor haar arrestatie aanwijzingen te vinden dat ze psychisch verward raakt en in het wilde weg opereerde. Het is niet gemakkelijk om sympathie voor haar te voelen, maar deerniswekkend is zij zeker.

Noten

- 1 Den Haag, Nationaal Archief (NA), Archief van de Hoge Raad 1838-1939, nummer toegang 2.09.28, inv.nr. 332.
- 2 NA, Strafstellingen te Gorinchem, 1898-1907, nummer toegang 3.05.02, inv.nr. 1.
- 3 W.K. van Leyden (pseudoniem van W.K. Batteljee), *Goeie Mie of de Leidsche gifmengster* (Leiden 1935; heruitgegeven in Leiden 1994, met commentaar van Ingrid Moerman).
- 4 Ibidem, 11.
- 5 Ibidem.
- 6 Ibidem, 9-10. En: Ingrid Moerman, *Gif als goede gave* (Leiden 2001) 16. Moerman citeert de *Haagsche Courant*, 1884, waarin gemeld wordt dat er naar 27 sterfgevallen onderzoek is gedaan. Dat aantal noemt ook de verdediger van Mie tijdens de rechtszaak.
- 7 Regionaal Archief Leiden (RAL), Archief Gemeentepolitie Leiden 1853-1993 (toegang 552), inv.nr. 60, briefnummer 720.
- 8 Moerman, *Gif als goede gave*.
- 9 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden, inv.nr. 60, briefnummer 720.
- 10 De akte van Beschuldiging en een verslag van het proces zijn als boekje uitgegeven: W. Koolhaalter (ed.), *Proces van de Leidse gifmengster* (Leiden 1885).
- 11 Tenzij anders vermeld is alle informatie in deze paragraaf afkomstig uit RAL, Bibliotheek Leiden en omgeving, 17022/11 foliodeel, Dossier met processen-verbaal betreffende het onderzoek in 1883-84 naar de misdaden begaan door Goeie Mie. Fotokopieën.
- 12 Koolhaalter, *Proces*, 31.
- 13 NA, Strafstellingen 's-Gravenhage 1814-1975, nummer toegang 3.05.04, inv.nr. 7, 11 oktober 1884.
- 14 *Leidsch Dagblad*, zaterdag 22 december 1883.
- 15 *Leidsch Dagblad*, maandag 24 december 1883.

- 16 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden, inv.nr. 60, briefnummer 720.
- 17 Voor het volgende: *Leidsch Dagblad*, 1883-85, *Leidsche Courant*, 1885.
- 18 Er is in het kader van het gerechtelijk onderzoek een aantal getuigen opnieuw verhoord, zo blijkt uit de gevoerde correspondentie. Hiervan zijn geen processen-verbaal gevonden. RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden, inv.nr. 60, briefnummer 720.
- 19 RAL, Dossier processen-verbaal.
- 20 Mr. M.W. baron du Tour van Bellinchave; bedoeld worden waarschijnlijk zijn echtgenote en drie dochters.
- 21 Geciteerd in J.A. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling* (Utrecht [1965]) 165-166.
- 22 Tenzij anders vermeld, is de informatie over de begrafenisonderzoek afkomstig uit W.L.P.A. Molengraaff, G.J. Legebeke en J.L. Huysinga, *De begrafenisonderzoek in Nederland* (Ouderkerk [1892]) 102-103 en hoofdstuk V.
- 23 RAL, Dossier processen-verbaal.
- 24 Verdoorn, *Volksgezondheid*, 161.
- 25 Ibidem, 161, 163. Volgens Verdoorn was de zorg van apothekers voor buspatiënten niet altijd optimaal; hij citeert hoogleraar Mulder, die uitgeroepen zou hebben: 'Wat ik in sommige apotheken voor de bus hebben zien afleveren, wordt op de veeartsenij-school nog niet aan de paarden gegeven.'
- 26 H.D. Tjalsma, 'De bevolking' in: Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 49.
- 27 Tenzij anders vermeld zijn de volgende gegevens zijn afkomstig uit Koolhaalter, *Proces*, en: RAL, Dossier processen-verbaal.
- 28 NA, Strafinstellingen te Dordrecht, 1814-1973, toegang 3.05.01, inv.nr. 7.
- 29 http://oudnieuwsuithetnoorden.web-log.nl/oudnieuwsuithetnoorden/duizenden_oude_krantenartikelen_over_gewone_mensen_uit_het_noorden_dekker_tm_horinga/index.html (Grietje Gaaikema).
- 30 Voor alle informatie in deze paragraaf, tenzij anders vermeld: NA, Strafinstellingen te Gorinchem, inv.nr. 1.
- 31 Alle informatie uit de rekestten: NA, Hoge Raad 1838-1939, nummer toegang 2.09.28, inv.nr. 332, nr. 110, tenzij anders vermeld.
- 32 Met Van der Werf bedoelt Mie waarschijnlijk Van der Worm. In de verhoren wordt zijn naam ook als Van der Boom geschreven.

De hoogleraren Rudi van Maanen en Hans Blom (hier even in de rol van zijn illustere voorganger prof. P.J. Blok) overhandigen burgemeester Henri Lenferink het eerste exemplaar van het honderdste Leids Jaarboekje. Foto Nick Bavelaar.

Jaaroverzicht 2008

Januari

- 1 Rond de jaarwisseling pakt de politie 35 personen op bij ongeregelde heden. In de wijken Noord, Morskwartier en Stevenshof vaardigt burgemeester Henri Lenferink een noodbevel uit om raddraaiers gemakkelijker te arresteren.
- 1 Stichting Verpleeg- en Zorgcentra Duyn en Rhyn en Stichting Zorgcentra Vlietlanden gaan samen onder de naam Topaz. Daartoe behoren onder meer Forescate, 't Hofflants Huys, Overrhyn, de Robijn, Zuydtwijck, Groenhoven en Haagwijk.
- 2 Leiden telt 116.891 inwoners, 601 minder dan een jaar eerder.
- 3 In de politieregio Hollands Midden vallen in 2007 volgens korpschef Jan Stikvoort 24 doden als gevolg van een misdrijf. In 2006 zijn het er 15. Het aantal diefstallen neemt met 4 procent af tot 27.963 en het aantal woning-inbraken daalt met 6 procent naar 2579. Het aantal geweldsdelicten gaat van 6.496 naar 7.177.
- 4 Chemokar Jack verdwijnt uit het straatbeeld. Inzamelen van klein gevaarlijk afval blijkt niet rendabel.
- 9 De oppervlakte van Natuurhistorisch Museum Naturalis van 24.000 vierkan- te meter wordt verdubbeld voor 70 miljoen euro als het rijk een bijdrage geeft. Het museum wil de collectie verdrievoudigen tot 37 miljoen planten, opgezette dieren, fossielen, gesteenten en mineralen door overname van de collecties van het Zoölogisch Museum in Amsterdam en het Nationaal Herbarium Nederland.
- 10 Thuiszorg Groot Rijnland fuseert met zeven verzorgingstehuizen uit de Leidse regio onder de naam ActiVite. De organisatie verhuist van de Verbeek- straat naar Leiderdorp. ActiVite heeft bijna 3.000 werknemers, 500 bewoners en 11.000 cliënten.
- 11 Vrouwenwaterpoloploeg ZVL wordt Leidse sportploeg van het jaar. Speelster Iefke van Belkum wordt bovendien sportvrouw van 2007. Roeier Jaap Schouten wordt de beste sportman.
- 11 Het Stedelijk Gymnasium behoort tot acht beste vwo-scholen in Nederland volgens een onderzoek naar schoolprestaties van weekblad *Elsevier*.
- 16 Gratis trouwen in Leiden is zo populair dat stelletjes een half jaar moeten

wachten om aan de beurt te komen. Een op de vijf huwelijken (100 van de 500) gebeurt gratis.

- 17 De gemeente stelt ruim 1,1 miljoen euro beschikbaar om de omgeving van basisscholen veiliger te maken.
- 18 De voormalige Big Boss-bouwmarkt aan de Maredijk brandt af. Over de bouw van honderd woningen op die plek bestaat al jaren discussie.
- 22 Four Reasons, het voormalige Antonius Clubhuis, wordt een hotel in de Best Western-keten. Eigenaar René van den Berg heeft een bouwvergunning aangevraagd voor een hotel met 38 kamers en een conferentiezaal.
- 24 Voor de 28ste maal wordt de Leidse Jazzweek gehouden. Veertig cafés doen mee.
- 27 Callcenter Key Net aan de Lammenschansweg is volledig leeggeroofd. Honderd computers, printers en telefoons zijn buitgemaakt.
- 31 Appartementencomplex De Lepelaar aan de Apollolaan bereikt het hoogste punt: 54 meter. Op zeventien verdiepingen komen zeventig levensloopbestendige appartementen, deels voor ouderen met een verstandelijke beperking. Er komt ook een wijkcentrum met restaurant, bar, winkel en kapsalon.

Februari

- 5 De sloop van de portiekflats aan de Diamantlaan is in volle gang. Op de plek moeten sociale huurwoningen, koophuizen en eengezinswoningen komen. Voor verstandelijk gehandicapten worden zorgwoningen en studio's gebouwd.
- 6 Het Hoogheemraadschap van Rijnland steekt 12 miljoen euro in de modernisering van de waterzuiveringsinstallatie in Leiden-Noord.
- 12 Een 140 jaar oude eik in Hortus Botanicus wordt gekapt. Hij staat al op een foto uit 1892 en was toen naar schatting twintig jaar oud.
- 14 De opgezette stier Herman (1990-2004), het eerste genetisch gemodificeerde dier ter wereld, krijgt een plaatsje op de loopbrug die de entree bij het Pesthuis verbindt met museum Naturalis.
- 16 Het duo 'Ter Bescherming van de Jeugd' (Dries Heyneman en Tim Giditiaboïs) uit België wint het 30ste Leids Cabaret Festival.
- 16 De restauratie van het interieur van de Marekerk, in 1639 ontworpen door stadsarchitect Arent van 's-Gravesande, is beëindigd. Het studentenhuus naast de kerk is aangekocht, opgeknapt en met de kerk verbonden.
- 20 De Rijksdienst voor archeologie, cultuurlandschap en monumenten

(RACM) geeft de gemeente geen vergunning voor een asielzoekerscentrum in Roomburg omdat zich in de bodem kwetsbare archeologische restanten bevinden.

- 20 Dirk van Delft is benoemd tot buitengewoon hoogleraar Cultureel Erfgoed aan de Universiteit van Leiden. Sinds anderhalf jaar is hij directeur van Museum Boerhaave.
- 21 Bisdom Haarlem, waaronder Leiden valt, wil kerken die vrijkomen liever slopen dan een moskee of andere 'ongewijde' bestemming toelaten.
- 21 Woningcorporatie Portaal krijgt 235.000 euro subsidie van de gemeente voor het Huis van de Communicatie in 'Nieuwe Energie', het vroegere Gebouw B op het Nuon-terrein aan de Langegracht.
- 21 In De Lakenhal is tot 1 juli de tentoonstelling Stad van boeken, zeven eeuwen lezen in Leiden, te zien. De expositie toont hoe Leiden zich onderscheidt in het maken, verhandelen en verzamelen van handgeschreven en gedrukte teksten en boeken.
- 22 Het monumentale pand Garenmarkt 1a is voor circa 3 miljoen euro door de gemeente verkocht aan de Holland Property Group in Alphen aan den Rijn. Het rijksmonument uit 1883 was meisjes-HBS en biedt de laatste jaren onderdak aan kunstenaars.
- 24 De Pieterskerk sluit tot 11 oktober. In die periode worden alle grafzerken uit de vloer gelicht en in een loods op het Pieterskerkplein gerestaureerd.
- 27 Elizabeth van der Lubbe, nicht van Marinus van der Lubbe, onthult aan de muur van het gelijknamige hof een plaquette van de man die precies 75 jaar geleden de Rijksdag in Berlijn in brand stak in een mislukte poging het verzet tegen de nazi's op gang te brengen.

Maart

- 7 De gemeente trekt 1,2 miljoen euro uit voor de uitbreiding van begraafplaats Rhijnhof op het terrein van volkstuincomplex Veldheim. Het moet in 2010 klaar zijn, net voor de viering van het 100-jarige bestaan.
- 8 Ondernemer Peter Labrujère en dj Armin van Buuren zijn de bekendste Leidenaren. Op de voet gevolgd door Jochem Myjer, organisator Aad van der Luit en burgemeester Henri Lenferink, zo blijkt uit een enquête.
- 11 Plannen van TNT Post en ING om 250 hoofdpostkantoren te sluiten betekent dat de postkantoren aan de Breesstraat en de Schipholweg binnen vijf jaar dicht gaan.

- 14 Na een grote reorganisatie in het stadhuis krijgen 300 ambtenaren een nieuwe functie en moeten ze alle 1.700 op cursus om klantgerichter en gedisciplineerder te werken.
- 14 Koningin Beatrix opent het nieuwe museum Corpus langs de Rijksweg A44. Corpus biedt de bezoekers een reis door het menselijk lichaam.
- 17 Het bestemmingsplan voor het gebied Diamantlaan, Granaathof, Onyxhof en Amethisthof ligt ter inzage. Langs de spoorlijn Leiden-Den Haag komen drie nieuwe bouwblokken in carrévorm en een toren aan de Diamantlaan met 300 appartementen en parkeerkelders.

April

- 1 De uit 1931 daterende ambtsketen van burgemeester Lenferink blijkt sinds 10 maart te zijn verdwenen bij een interne verbouwing in het stadhuis.
- 10 Bijna 99 jaar na de eerste oplevering heeft het gebouw van het voormalige Sint Elisabeth Ziekenhuis aan de Hooigracht weer een nieuwe functie. Het biedt onderdak aan buitenlandse studenten, andere tijdelijke woningzoekenden en Belgisch café Olivier. Het ziekenhuis verhuisde in 1972 onder de naam Rijnland naar Leiderdorp.
- 10 Luxor, de voormalige bioscoop aan de Stationsweg, is verkocht aan een horeca-exploitant en wordt grondig verbouwd.
- 13 Het plan voor een appartementencomplex op het terrein van meubelzaak Chrispijn aan de Hoge Rijndijk gaat vrijwel zeker door. Het college heeft bezwaren van omwonenden terzijde geschoven. Op het hoogste punt zijn langs het Utrechtse Jaagpad zeven verdiepingen voorzien.
- 18 Buurtvereniging 'De Put in de Oude Morsch' viert de ingebruikname van de gerestaureerde klokkenstoel en de Schapenbel op de Beestenmarkt. Deze bel diende eeuwenlang als officieel middel om begin en einde van de veemarkt aan te geven.
- 21 In de vroegere volkswijk in het noordelijke Haagwegkwartier (Potgieterlaan en omgeving) wordt rigoureus gesloopt. Volgend jaar wil woningcorporatie Portaal 145 woningen slopen om plaats te maken voor 96 nieuwbouwhuizen. In het noordelijke deel van de wijk, net ten zuiden van de Haagweg, worden 128 woningen van woningcorporatie De Sleutels van Zijl en Vliet gesloopt. Daarvoor komen 78 woningen in de plaats.

Onthulling van een herdenkingsplaatje bij een paaltje waarop de Japanse keizer Akihito tijdens zijn bezoek aan het Rapenburg in 2000 zijn hand liet rusten om met drie uit het raam hangende studentes een praatje te maken. Foto Hielco Kuipers.

Mei

- 14 Aan het Stationsplein is de bouw van start gegaan van wat het Visitor's Centre Leiden moet worden. Op de begane grond van het gebouw van de Kamer van Koophandel wordt een informatiebalie ingericht voor bezoekers van de stad.
- 20 De Universiteit krijgt 2,8 miljoen euro om de Sterrewacht – ooit het centrum van astronomie – op te knappen.
- 25 Op het paaltje waar de Japanse keizer Akihito tijdens zijn bezoek aan het Rapenburg in de zomer van 2000 zijn hand liet rusten, is een herdenkingsplaatje onthuld. Het beeld van de keizer die het protocol aan zijn laars lapte en spontaan een praatje maakte met drie studentes die uit het raam hingen, ging destijds de hele wereld over.
- 29 De Lakenhal krijgt 14 miljoen euro van de gemeente Leiden voor de renovatie en uitbreiding van het stedelijke museum aan de Oude Singel.
- 30 Het huis waar oud-VVD-gemeenteraadslid en oud-staatssecretaris Annelien Kappeyne van de Coppello 33 jaar woonde, is na de zomer na decennia geen tehuis meer voor vrouwelijke studenten. Het Gerecht nr. 10 wordt verbouwd tot familiewoning of appartementencomplex. Hiermee komt een eind aan het naleven van Kappeynes tot haar sterfbed gekoesterde wens.

Juni

- 5 Leiden dreigt een strop van 3 miljoen euro te halen op de verbouwing van het voormalige belastingkantoor aan het Stationsplein. De gemeente dacht aan 3,5 miljoen genoeg te hebben. Nader onderzoek wijst uit dat de verbouwing

6,5 miljoen kost. Leiden kocht het oude belastingkantoor in januari van dit jaar van de Dienst der Domeinen om in dat gebied de Morspoortgarage te bouwen.

- 10 De gemeente presenteert het GroenActieplan waarin vijftig actiepunten staan voor het beleid met het openbaar groen tot en met 2010. Zo krijgen de parken Merenwijk, Stevenshofpark, Huigpark en Oud-Hortuszicht een opknapbeurt en krijgt het Plantsoen een vijver.
- 13 Na bijna veertig jaar stopt eigenaar Jan Leeftang met zijn schoenmakerij Elzet aan de Aalmarkt. Het is volgens hem een mooi, maar uitstervend beroep.
- 18 De Genealogical Society of Utah gaat alle Leidse notariële akten uit de periode 1563-1811 digitaliseren. Het gaat om anderhalf miljoen pagina's aan testamenten, contracten en verklaringen.

Juli

- 4 De fysicus Bert Geerken (1952), lid van de directie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), wordt per 1 augustus de nieuwe directeur van het Leidse museum Naturalis.
- 7 Naar schatting 35.000 tot 40.000 mensen bezoeken dit jaar de Lakenfeesten.
- 8 De gebruikers van de Vrijplaats Koppenhinksteeg moeten de panden uiterlijk 1 maart 2009 ontruimen. Dit hebben B en W van Leiden het ontmoetingscentrum laten weten.
- 9 De Leidse gemeenteraad stemt in met de bouw van een nieuwe brug bij woonwagencentrum Trekvaartplein, bedoeld als tweede ontsluitingsweg voor de Oegstgeestse wijk Poelgeest.
- 10 Bouwfonds/MAB zal het zogenaamde Aalmarktplan niet tot uitvoering brengen. De onderhandelingen tussen de gemeente Leiden en de projectontwikkelaar zijn op niets uitgelopen. De gemeente gaat het plan nu in deelprojecten opknippen en verkopen, maar ook de haalbaarheid onderzoeken. Het Aalmarktplan is al jaren onderwerp van plannen en discussies.
- 11 De Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding vraagt de gemeente Leiden ter preventie van terroristische aanslagen camera's aan te brengen in het stationsgebied. Hij stelt hiervoor 3 miljoen euro beschikbaar. Leiden is een van de zeven steden waaraan dit verzoek is gedaan.
- 17 De gemeente Leiden en de provincie Zuid-Holland tekenen een interim-bestuursovereenkomst over de Rijn-Gouwelijn. Kern van het akkoord is dat de RGL over het tracé Hoogracht-Langebracht gaat leiden.

- 18 De Stichting Huisvesting Werkende Jongeren (SHW) gaat haar flatgebouw aan de Morsweg vergroten. Daartoe worden de aangekochte Morsgarage en een transformatorhuisje gesloopt. Op de vrijkomende ruimte wordt een nieuw blok neergezet met tweekamerappartementen.

Augustus

- 1 Het Regionaal Archief Leiden verwerft een subsidie van 232.353 euro voor het digitaliseren van duizenden brieven uit de periode tussen de 16de en 20ste eeuw.
- 4 De gemeente Leiden kan doorgaan met de plannen het complex ('Vrijplaats') Koppenhinksteeg, sinds 1968 een krakersbolwerk, uiterlijk 1 maart 2009 te ontruimen. Dat heeft de rechtbank in Den Haag in kort geding, aangespannen door de Vrijplaats, bepaald. Leiden had in juni 2005 besloten de Vrijplaats te legaliseren, maar had daar dit jaar van afgezien omdat de restauratiekosten te hoog waren opgelopen. Volgens de rechter kan 'uit de overgelegde stukken uit juni 2005 niet een uitdrukkelijke, ondubbelzinnige, ongeclausuleerde toezegging worden afgeleid dat het gebruik van de vrijplaats hoe dan ook zou worden gelegaliseerd'.
- 4 De kunstenaars van Haagweg 4 mogen overdag hun ateliers blijven gebruiken, maar de vaste bewoners van het kunstcentrum moeten per direct vertrekken. Dat heeft de gemeente de gebruikers laten weten. Haagweg 4 is zo gevaarlijk dat de brandweer het pand in vlammen laat opgaan mocht er brand uitbreken.
- 7 Veruit de meeste huwelijken in Leiden worden nog altijd gesloten in het stadhuis: 4.100 sinds 2002. Maar de alternatieve trouwlocatie wint terrein. In de Hortus Botanicus trouwden de afgelopen zes jaar 147 stellen, gevolgd door Naturalis (27), De Waag (15), Pieterskerk (13), Rijksmuseum van Oudheden (7), De Lakenhal (4) en De Burcht (2). Vrijdag is de populairste dag om te trouwen.
- 20 De gemeente Leiden mag niet overgaan tot onteigening van het zogenoemde 'Gat van Van der Putte' op het Stationsplein. Dat heeft de Kroon bepaald. Het terrein waar vroeger een onderwijsgebouw van de Universiteit Leiden stond, ligt al jaren braak. Uit het Kroonbesluit blijkt dat Leiden het onteigningsbesluit niet op de juiste wijze heeft gepubliceerd en ook onvoldoende heeft gemotiveerd. De gemeente zal nu een nieuwe onteigeningsprocedure beginnen. Door het heen en weer verkopen van de grond van de ene bv naar

Huldiging van de Leidse waterpolospeelsters Iefke van Belkum, Biurakn Hakhverdian, Noeki Klein en Mieke Cabout, die als leden van de Nederlandse waterpoloploeg Olympisch kampioen werden in Peking. Foto Hielco Kuipers.

- de andere staat het 'gat' inmiddels voor ruim 13 miljoen in de boeken.
- 21 De Leidse speelsters Iefke van Belkum, Biurakn Hakhverdian, Noeki Klein en Mieke Cabout behalen als leden van de Nederlandse waterpoloploeg het Olympisch kampioenschap in Peking. Bij de huldiging later in Leiden krijgen zij van loco-burgemeester Witteman de gouden speld van de gemeente uitgereikt.
 - 25 Na vijf jaar bloeit de Sumatraanse *Amorphophallus Titanum* (de zogenaamde Penisplant) weer in de Hortus Botanicus. De belangstelling voor de plant is enorm. Zo'n zesduizend personen komen naar de universiteitstuin.
 - 28 KPN gaat het aantal telefoencellen in Leiden fors terugbrengen. Verwacht wordt dat alleen de openbare telefoons bij het Centraal Station en bij Lammenschans worden gehandhaafd.

September

- 1 De Universiteit Leiden voert een gedragscode in die de omgang tussen docenten en studenten bepaalt. 'De twee partijen moeten op respectvolle wijze met elkaar omgaan, waarbij wederzijdse acceptatie en wederzijds vertrouwen belangrijke waarden zijn.' Aanleiding zou een affaire zijn tussen een letteren-

Burgemeester Henri Lenferink ontvangt van de studenten van de Academie voor Edelsmeden in Zeist een nieuwe ambtsketen. De vorige raakte in maart 2008 zoek. Foto Hielco Kuipers.

docent en een studente. Een dergelijk voorval dient voortaan te worden gemeld.

- 4 Het *Leidsch Dagblad* onthult dat een groot deel van de waardevolle spullen die bestemd zijn voor kringloopwinkel Het Warenhuis in handen van leiding en medewerkers verdwijnt. Dit zou al jaren aan de gang zijn. Verantwoordelijk wethouder Steegh kondigt een forensisch onderzoek aan door Hoffmann Bedrijfsrecherche.
- 7 Burgemeester Henri Lenferink ontvangt van de Academie voor Edelsmeden in Zeist een nieuwe ambtsketen. Studenten van de Academie maakten de nieuwe ambtsketen als afstudeerproject. Lenferink is van plan de nieuwe keten en een kopie van de oude afwisselend te dragen. De uit 1931 stammende ambtsketen raakte in maart van dit jaar zoek.
- 8 Eerste paal geslagen voor een permanente tweede vestiging van het Stedelijk Gymnasium aan de Gooimeerlaan. De nieuwbouw zal ruimte bieden aan 600 leerlingen.
- 8 De Belgische uitzendorganisatie T-Groep neemt het Leidse uitzendbedrijf

Luba over. Het veertig jaar oude Luba heeft 320 medewerkers en 65 vestigingen.

- 11 De gemeente Leiden zegt het contract met projectontwikkelaar Bouwfonds/MAB voor het Aalmarktplan op en betaalt het bedrijf daarvoor een afkoopsom van 900.000 euro.
- 12 Opening van de brede school De Arcade aan de Leidse Octavialaan in de nieuwbouwwijk Roomburg. Een brede school is een samenwerkingsverband tussen partijen die zich bezighouden met opgroeiende kinderen. Doel is hun ontwikkelingskansen te vergroten.
- 14 De voormalige Rooms-Katholieke Meisjesschool aan het Galgewater, waar generaties meisjes vroeger werden opgeleid voor een bestaan als huisvrouw, is tijdens de Open Monumentendagen voor het laatst te bezichtigen in haar huidige staat. Na dit weekeinde zal de school worden omgebouwd tot studentenwoningen. De Open Monumentendagen met als thema 'Speuren naar Sporen' trekken dit keer 19.000 bezoekers.
- 22 Het eikenhouten beeld Venus van de kunstenaars Merijn Tinga en Joos Haasnoot wordt door wandelaars in het Plantsoen onthoofd aangetroffen. Iemand die schuil gaat onder het pseudoniem Verdandi Veritas schrijft enkele dagen later aan het *Leidsch Dagblad* 'dat hij het beeld wanstaltig vond' en daarom het hoofd heeft verwijderd. Op 7 oktober treft Tinga het hoofd weer voor zijn atelier aan.
- 25 De Leidse Sportfederatie (LSF), een koepelorganisatie van sportclubs, wordt een officiële adviesraad voor de gemeente Leiden. Door de nieuwe status zijn alle Leidse sportverenigingen automatisch lid van de LSF.
- 26 De Leidse muziekvereniging Kunst en Genoegen (K & G) meldt in grote financiële moeilijkheden te zijn geraakt. Uit de kas is naar verluidt een bedrag van drie ton verdwenen. Tegen de penningmeester is aangifte bij de politie gedaan.
- 30 De gemeente schenkt een vloektablet van 8 bij 10 cm aan het Rijksmuseum van Oudheden. Het is gevonden in de wijk Roomburg en is ongeveer 1.800 jaar oud. In de Romeinse tijd werden daarop verwensingen gekrast om een overledene te begeleiden in de onderwereld.

Oktober

- 2 De gemeente trekt 100.000 euro uit voor het renoveren van het parkje aan de Witte Singel, waar vroeger de uitspanning Oud-Hortuszicht stond.

- 2 De hutspotmaaltijd voor 4.500 Leidenaars en de taptoe hebben te lijden onder het slechte weer. De Cornelis Joppenszprijs voor de beste taptoepresentatie gaat naar BS Leiden. K&G-tamboer-maitre Tjeerd Haasbroek draagt na twintig jaar die functie over en krijgt een lintje.
- 2 De erepenning van de gemeente is voor de bijna 66-jarige Ton Kohlbeck, die tal van functies vervult in zorg, onderwijs, sport en politiek.
- 3 De proef om muziekkorpsen in een Reclame-Streetparade voorafgaand aan de optocht te laten lopen roept gemengde reacties op. De optocht staat in het teken van de gezelschapsspelen.
- 3 De politie pakt tijdens de 3 Octoberfeesten 46 personen op, voornamelijk wegens dronkenschap, wildplassen, openlijk geweld en beledigen van politie. Ze krijgen lik-op-stukboetes van 300 tot 650 euro.
- 10 Het nieuwe wijkje tussen de Voorschoterweg en de Vliet met de torenhoge Vlietpoort is bijna klaar. Er komt nog een ophaalbrug in het Delftse Jaagpad om de verbinding langs de binnenhaven te completeren.
- 13 Sportbedrijf Leiden, dat sportcomplexen onderhoudt, sportclubs ondersteunt en sportbeoefening stimuleert, wordt over anderhalf jaar een zelfstandig bedrijf waarvan de gemeente volledig aandeelhouder is. Randgemeenten kunnen toetreden.
- 14 B en W voeren besprekingen om het sociale werkvoorziening- en reïntegratiebedrijf De Zijl Bedrijven in 2009 om te vormen tot een regionaal bedrijf.
- 15 Het Vrouwenkerkhof wordt heringericht in het kader van het herdenkingsjaar van de Pilgrim Fathers in 2009. Nieuw straatwerk maakt de contouren van kerk en graven zichtbaar. Ook worden de muurresten gerestaureerd en wordt het oude transformatorhuisje ('Peperbus') opgeknapt en teruggeplaatst.
- 16 In de Oude Kerk in Voorburg krijgt Mariska Kriek (1979) de Christiaan Huygensprijs voor Ruimtetenschappen uit handen van minister Plasterk. De Nederlandse Akademie van Wetenschappen, kent de prijs toe voor haar dissertatie over het ontstaan van het universum.
- 17 Olympisch kampioen 'open water' Maarten van der Weijden zwemt in de Nieuwe en Oude Rijn een kleine 500 meter, een publiciteitsstunt van Rijnland voor de waterschapsverkiezingen.
- 17 Ondernemer Jan Boer huurt de bioscooptheaters van het Lido-complex aan de Steenstraat met een optie tot koop. Het raadslid van Stadspartij Leiden Ontzet is al eigenaar van de bioscopen Trianon en Kijkhuis. Lido-eigenaar mevrouw Van Praag wil na 38 jaar van het bioscoopcomplex af.

- 20 Precies een jaar na zijn dood opent Karina Wolkers in Stedelijk Museum De Lakenhal de expositie over haar man Jan, schrijver, schilder en beeldhouwer. Wolkers ontdekte er als kind ooit de 'kunst' en had er ook zijn eerste tentoonstelling.
- 21 Volgens de commissie voor beroep- en bezwaarschriften moet de hele Leidse Hout inclusief het sportpark monument worden. De commissie steunt het pleidooi van de stichting Leidse Hout Monumentwaardig. B en W besloten eerder grote delen van het park als monument aan te wijzen
- 22 Het Hoogheemraadschap van Rijnland begint met het boren van een nieuwe transportleiding van Leiderdorp naar de waterzuivering in Noord.
- 24 Het kabinet stelt 10 miljoen euro beschikbaar voor verbetering van het knooppunt Plesmanlaan/Haagsche Schouwweg. Met de 10 miljoen van de provincie en de 8 miljoen die Leiden zelf al opzij zette, kunnen de verkeersproblemen bij het Bio Science Park worden aangepakt.
- 29 Derde editie van het vijfdaagse Leids Filmfestival.
- 30 Wethouder Steegh (Milieu) geeft het startsein voor de sanering van het voormalige bedrijfsterrein van Stokkermans Chroom aan de Rooseveltstraat: het zwaarst vervuilde stukje Leiden.
- 31 Voor de tweede keer op rij is dj Armin van Buuren uitgeroepen tot populairste dj ter wereld. De verkiezing wordt gehouden door het toonaangevende Britse tijdschrift *DJ*.
- 31 Het tekort aan studentenkamers ligt volgens B en W op rond 2.500. In vijf jaar komen er 1.300 bij waarvan 550 langs de A44 tijdelijk zijn.

November

- 1 Het spoorwachtershuisje bij de Haagweg is gesloopt, terwijl de monumentenstatus bijna rond was. Wethouder De Haan is woedend op de NS. Hij was van plan om het gebouwtje een week later de gemeentelijke monumentenstatus te geven en volgens hem wisten de NS dat hij daarmee bezig was.
- 7 In het Sieboldhuis aan het Rapenburg breekt een trap op de bovenste verdieping los. Zes bezoekers raken gewond. Een onderzoek moet antwoord geven op de vraag hoe de zwevende trap kon instorten.
- 8 De Leidse Geschiedenisdag, georganiseerd door de acht historische verenigingen en stichtingen, is een groot succes: de Hooglandse Kerk trekt naar schatting 4.500 bezoekers. De dag wordt gecombineerd met de Diesviering van de Historische Vereniging Oud Leiden. Ook wordt het 100ste *Leids Jaarboekje*

Minister Plasterk van Onderwijs krijgt uit handen van burgemeester Lenferink het eerste exemplaar van de Leidse Canon. Foto Niek Bavelaar.

- aan burgemeester Lenferink overhandigd. *De Leidse Canon*, die mede op initiatief van Oud Leiden totstandkwam, wordt later op de dag door minister Plasterk in ontvangst genomen.
- 10 De geboren en getogen Leidenaar verdwijnt in het stadsbeeld langzaam maar zeker naar de achtergrond. Dat blijkt uit het *Statistisch Jaarboek Leiden 2008*. Ruim een kwart van de Leidse bevolking is inmiddels van buitenlandse afkomst. Bovendien telt de stad veel alleenstaanden en trekken steeds meer gezinnen weg, waardoor de bevolking langzaam krimpt.
 - 11 Drie van de vier leidinggevendenden van kringloopwinkel Het Warenhuis, onder wie de bedrijfsleider, worden in de zaak van de bedrijfsdiefstallen op non-actief gesteld. Ze worden verantwoordelijk gehouden voor een cultuur waarbij systematisch diefstal door medewerkers plaats heeft. Ook heeft het drietal werknemers geïntimideerd en bedreigd. Dit heeft het onderzoek van bureau Hoffman aan het licht gebracht.
 - 13 Een landelijk onderzoek naar de MKB-vriendelijkste gemeente van Nederland heeft voor Leiden een dramatische uitkomst. In de lijst voor de provincie Zuid-Holland eindigt Leiden op de 76ste en voorlaatste plaats. Leiden kreeg van de ondernemers een schamele 5,3.
 - 13 Leden van de invloedrijke Joodse gemeenschap in de VS roepen de hulp in

van de bekende filmregisseur Michael Moore bij een offensief tegen het Leidse stadsbestuur. Zij trachten, onder aanvoering van de Leidse Amerikaan Mark Bollt, het voormalige Joodse weeshuis een waardiger bestemming te geven dan een opvangpunt voor drugsverslaafden. De gemeente Leiden wil het pand namelijk verkopen aan Brijder verslavingszorg.

- 17 Leidenaars zijn steeds minder te spreken over de manier waarop de gemeenteraad en het college van B en W de stad bestieren. Dat blijkt uit de jaarlijkse stadsenquête onder 3.500 Leidenaars. Vier van de tien Leidenaars vinden dat de raad zijn werk matig of slecht doet. B en W doen hun werk volgens dertig procent matig of slecht.
- 19 De Raad van State geeft Leiden toestemming om op de grond van de Oostvlietpolder (een veenweidegebied tussen de Vliet, de Europaweg en Rijksweg 4) een bedrijventerrein te vestigen. Hoger beroep op het besluit is niet mogelijk. Daarmee komt een eind aan tien jaar van procedures en protesten.

December

- 1 Bij de waterschapsverkiezingen voor het Hoogheemraadschap van Rijnland behaalt het CDA de meeste zetels in het dagelijks bestuur van het waterschap: vijf. VVD en Water Natuurlijk veroveren elk vier zetels, de PvdA 3. De overige zetels gaan naar kleine partijen.
- 1 De Leidse Groenordhallen die eind dit jaar zouden worden gesloopt om plaats te maken voor woningbouw, blijven een half jaar langer open.
- 3 De gemeenteraad gaat akkoord met een tweede ambtstermijn van burgemeester Lenferink.
- 7 Woningcorporatie De Sleutels van Zijl en Vliet (DSZV) wil 50 tot 75 procent van de huurhuizen in de zogenaamde Oude Kooi slopen. Volgens DSZV zijn de huizen verouderd, is de fundering ervan slecht en is er wateroverlast. Een meerderheid van de gemeenteraad reageert negatief op de plannen.
- 10 Er komt een tijdelijke parkeergarage met 450 plaatsen bij de Morspoort en de 450 parkeerplaatsen op het Haagwegterrein blijven tot 2022 behouden voor Leiden. De gemeente gaat 15 miljoen euro in het parkeren steken.
- 12 De gemeente en de Nederlandse Spoorweg trekken drie ton uit voor een opknapbeurt van het stationsplein. De bedoeling is dat er 'bloembakken, bankjes en banieren' komen.
- 14 Burgemeester Lenferink en nabestaanden van de slachtoffers onthullen in het Centraal Station drie kunstwerken van Maarten van Maanen ter nagedachte-

nis van de 63 doden die vielen in december 1944 tijdens Britse bombardementen op de Leidse stations (behalve het centraal station ook dat aan de Herensingel). Via die stations vervoerden de Duitsers hun V1- en V2-raketten naar een lanceerbasis. De bommen misten hun doel en kwamen op woonwijken terecht.

- 15 De Universiteit Leiden maakt bekend over twee jaar te zullen stoppen met de financiering van het LAK-theater. Zij beschouwt het exploiteren van het cultureel centrum niet tot haar kerntaken.
- 16 Het politieteam in Leiden Noord neemt het nieuwe bureau aan de Kooilaan in gebruik. Ongeveer vijftig politiemedewerkers nemen daar hun intrek.
- 16 In het voormalige Joodse Weeshuis aan de Roodenburgerstraat komt een herdenkingsruimte ter nagedachtenis van de zestig bewoners van het huis die in maart 1943 werden weggevoerd naar vernietigingskampen van de nazi's. Eerder is ingestemd met het aanbrengen van een plaquette op de buitenmuur van het voormalig weeshuis.
- 17 Het aantal huishoudens dat noodhulp krijgt van een voedselbank ligt in Leiden en omstreken veertig procent hoger dan in 2007.
- 17 De kosten van de Rijn-Gouwelijn in het Leidse centrum worden geschat op 88,3 miljoen euro. In totaal verwacht de gemeente maximaal 38 miljoen kwijt te zijn aan de hele lijn in Leiden. De provincie betaalt de rest en draagt de risico's van de exploitatie van de lijn.
- 31 De jaarwisseling in Leiden is rustiger verlopen dan in vorige jaren. Er zijn minder vernielingen. De politie (negentig man meer dan in 2007) weet dit keer dreigende rellen in de kiem te smoren, maar hulpverleners worden opnieuw met vuurwerk bekogeld. De politie verricht 75 arrestaties, twee keer meer dan in 2007. Tevoren heeft de burgemeester kenbaar gemaakt dat snelrecht en zo mogelijk supersnelrecht zou worden toegepast bij de vandalen.
- 31 Het bezoekersaantal van de zeven grootste musea in Leiden (Hortus, Oudheden, Volkenkunde, Sieboldhuis, Lakenhal, Naturalis, Boerhaave) bedraagt in 2008 660.000, een groei van zeven procent ten opzichte van 2007. Naturalis trekt met 243.000 de meeste bezoekers.

Overleden in 2008

Frédéric Louis Bastet (81), wetenschapper en schrijver, van 1966 tot 1976 hoogleraar klassieke talen en archeologie aan de Universiteit Leiden, conservator Rijksmuseum van Oudheden.

- Cornelis van Berkel (74), bekend als Leidse Kees, zanger levensliederen, zoals het officieuze Leidse volkslied 'Leidse glibber'.
- Neeltje Maria 't Hart-van der Graaf (104), oudste inwoner van Leiden.
- Prijnie Hartevelt (84), drager erepenning van de stad Leiden, in de oorlog actief als koerierster voor het verzet, jarenlange inzet voor cultuur in Leiden.
- Prof. dr. Lipke Holthuis (86), conservator museum Naturalis, 617 wetenschappelijke publicaties, ruim 50 soorten kreeftachtigen naar hem vernoemd.
- Henk Janssen (45), vanaf 1991 trainer tennisclubs waaronder Unicum.
- Albert Klunder (74), oud-voorzitter voetbalvereniging LFC.
- Jaap Luksemburg (75), werkzaam bij gemeente, sinds 2003 lid Cliëntenraad Sociale Zaken en Arbeidsmarktbeleid Leiden, actief in ABVAKABO FNV, ouderenkoepel COSBO Leiden.
- Paul Marijn (61) dichter en neerlandicus, J.C. Bloemprijs in 2003 voor dichtbundel *Roze Zoenen*.
- Herman Morshuis (82), kantonrechter in Leiden en van 1993 tot 1996 voorzitter tennisvereniging Roomburg.
- Theo Nijssen (88), oprichter Nijssen Koeling, van 1966 tot 1970 raadslid voor Boerenpartij, medeoprichter ijshockeyvereniging Leiden Lions.
- Erik Louis Noach (86), in 1963 jongste hoogleraar in de Farmacologie aan de Universiteit Leiden.
- Johanna Maria Peters (105), oudste inwoner van Leiden.
- Bouk Pijnnaker (81), voetballer LFC, trainer ZLC (nu FC Rijnland), 25 jaar kantinebeheerder ASC, handelaar in gerookte paling.
- Heleen Pimentel (92), in 1952 actrice van het jaar dankzij vertolking titelrol in 'Ondine' bij Haagse Comedie, op tv in 'De Kleine Zielen van Couperus', in 2003 rentree in 'Gloed' van Sandor Marai.
- G.H.M. Posthumus Meyjes (81), theoloog en kerkhistoricus, van 1967 tot 1992 hoogleraar Universiteit Leiden, winnaar Mallinckrodt-prijs, ontdekte een verloren gewaand theologisch geschrift van Hugo de Groot.
- Jan van der Pouw Kraan (88), van 1947 tot 2003 molenaar van onder meer de Stadsmolen aan de Gooimeerlaan, rondleider molen De Valk, trainer schaatsjeugd.
- Koos Reugenbrink (78), op ministerie van Financiën verantwoordelijk voor invoering BTW, 30 jaar hoogleraar belastingrecht Universiteit Leiden, theoloog, CDA-raadslid en wethouder Leiderdorp.
- Agniet van der Sande (48), adjunct-directeur museum Volkenkunde, wordt

tijdens een fietstocht samen met haar man aangereden en overlijdt aan zwaar hersenletsel.

Jaap Slingerland (79), reder gelijknamig rondvaartbedrijf.

Jan Verkuijen (76), voetballer UVS, eigenaar installatiebureau.

Matthijs van der Horst (85), van 1949 tot 1990 directeur van de MEAB (Mondeling Economisch en Administratief Onderwijs).

Verkeersplannen

In en rond Leiden worden in 2008 tal van verkeersplannen ontvouwd die ook vele reacties oproepen.

Eind mei komt wethouder Steegh met de provincie Zuid-Holland overeen dat de Rijn-Gouwelijn (RGL), die Gouda met de kust verbindt, in Leiden over het tracé Hooigracht-Langegracht zal rijden en niet over de Breestraat. De RGL komt Leiden vanaf Alphen aan den Rijn binnen bij station Lammenschans en gaat van daaruit naar Hooigracht, Langegracht en station Leiden Centraal. Vanuit de andere richting loopt de RGL, althans dat is de bedoeling, vanaf Noordwijk en Katwijk naar Leiden Centraal, door het Bio Science Park. Uit een enquête van het *Leidsch Dagblad* begin juni onder winkeliers in de Breestraat blijkt dat een meerderheid opgelucht is dat het tracé niet in die straat zal komen. Merkwaardig genoeg heeft de Winkeliersvereniging Breestraat al sinds 2006 een actieve lobby gevoerd om de tram juist wel door de Breestraat te krijgen.

Een ander verkeersplan dat in 2008, althans op papier, gestalte krijgt is de nadere invulling van de Leidse stadsring. Een deel ervan ligt er, de Willem de Zwijgerlaan (die in 2009 en volgende jaren danig op de schop gaat) en de Churchilllaan. Er ligt nu een plan voor het oostelijk deel, dat komt in het verlengde van de Kanaalweg en van daaruit moet aansluiten op de Willem de Zwijgerlaan. De eerste stap daarin is een gelijkvloerse kruising met de Hoge Rijndijk en een brug over de Nieuwe Rijn naar de Waard. Er wordt mogelijk een tunnel aangelegd tussen de Waard en de Zijldijk. Leiden en Leiderdorp moeten daarvoor wel een bedrag van 25 miljoen euro bijeenbrengen. Via de Rietschans in Leiderdorp is de oostelijke ringweg dan compleet. Komt dat geld er niet dan gaat ringwegverkeer voor de ene richting de Leidse Sumatrastraat gebruiken en voor de andere richting de Leiderdorpse Zijldijk. Nog verre toekomstmuziek is een betere ringweg in het westen.

Hevig gedebatteerd wordt er ook over de Rijnlandroute (aan de zuidkant van de stad), de verbindingsweg tussen de A44 en de A4. Het is in feite een rijksweg,

maar Leiden heeft die hard nodig, omdat het een essentieel onderdeel vormt van de eigen verkeersplannen. Verkeer dat niets te zoeken heeft in het centrum kan dan op een buitenring blijven. De provincie Zuid-Holland en de gemeente Leiden geven de voorkeur aan een tracé ten zuiden van de wijk Stevenshof. De gemeente Voorschoten is hier fel op tegen, omdat de weg dan dwars door het dorp komt. Naast dit tracé zijn er nog drie varianten. Een ervan, in de zogenaamde milieueffectrapportage, gaat na of de wegen in de regio Leiden kunnen worden aangepast, zodat de Rijnlandroute niet nodig is. Het gaat dan onder meer om de verbetering van de Churchillaan en de aanleg van een extra brug bij de Europaweg. Twee varianten zijn bedacht door burgers die de Rijnlandroute absoluut niet door het groen willen zien gaan.

Jubilea in 2008

325 jaar: Uitgeverij en drukkerij Brill, oudste uitgeverij van Nederland.

150 jaar: Synagoge Nederlands Israëlitische Gemeente Leiden aan Levendaal.

100 jaar: Leidse Pluimvee en Konijnsportvereniging LPKV.

75 jaar: Korfbalvereniging KZ Leiden. In 1933 opgericht als Zuiderkwartier en in 1992 gefuseerd met Ons Eiland.

50 jaar: Basketbalvereniging BS Leiden, Basisschool St. Joseph aan de Oppenheimstraat, Stichting Vrije Tijd en Vorming (VTV) en Centrum Club 58 voor verstandelijk gehandicapten.

40 jaar: Eerste Europese beenmergtransplantatie in AZL, nu LUMC.

25 jaar: Bachkoor Holland, Basisschool 't Klankbord aan de Antoinette Kleynstraat.

Crisisopvang stichting De Binnenvest, Wijk Stevenshof, Gemeentelijk programma Cultuur en School.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2007-2008

Archeologisch onderzoek

In de jaren 2007 en 2008 is wederom een flink aantal archeologische onderzoeken uitgevoerd in de gemeente Leiden. De invoering van de Wet op de Archeologische MonumentenZorg (WAMZ) in het derde kwartaal van 2007 heeft ertoe geleid dat in toenemende mate archeologisch onderzoek verplicht wordt gesteld in allerlei bouwprojecten. De meeste onderzoeken die de afgelopen jaren zijn uitgevoerd hebben een inventariserend karakter. Middels boringen of proefsleuven is gekeken of er op een bepaalde plaats iets van archeologische of bouwhistorische waarde in de bodem aanwezig is. In sommige gevallen, zoals bijvoorbeeld het bouwproject op de locatie van de Aalmarktschool, leidde dit tot een grootschalig onderzoek waarbij allerlei interessante gegevens over het verleden van de stad naar boven zijn gekomen.¹

Aalmarkt

In de periode 28 mei - 29 juni en 17 oktober - 6 december 2007 heeft de gemeente Leiden een opgraving en een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd op de bouwlocatie Aalmarkt 8-9 in het centrum van Leiden. Het project bood de mogelijkheid om een kijkje te nemen in de oudste bewoningslagen van de stad. Daarnaast is het bijzonder dat in dit project meerdere disciplines bijeenkwamen: in samenhang met de opgraving werd namelijk ook een bouwhistorisch onderzoek (zowel boven als onder de grond) en een archiefonderzoek uitgevoerd. Gezamenlijk geven deze drie takken van onderzoek een fraai en gedetailleerd beeld van de bewonings- en bebouwingsgeschiedenis van dit stukje Leiden.

Het terrein bevindt zich in een van de oudste bewoningskernen van de stad. In de 12de eeuw bestond Leiden uit een bewoningskern rondom het grafelijk hof in de huidige Pieterswijk, een dijkdorp langs de huidige Breestraat, een kern rondom de Burcht en een dorp aan de noordzijde van de Rijn (Maredorp). Vanaf de 12de eeuw is men begonnen met het winnen van land in de Rijn. De nadruk lag hierbij rondom het hoogste punt van de Breestraat: de kern van het dijkdorp nabij het huidige stadhuis. Naar de uiteinden van de Breestraat toe zal de landaanwinning langzamer zijn gebeurd en zijn de nieuw verworven percelen moge-

Bedrijvigheid aan de Aalmarkt.

lijk ook later bebouwd. Het onderzoeksgebied ligt op de grens van het dijkdorp naar de aanplempingsgebieden in de Rijn. Het perceel, dat doorloopt van de Aalmarkt tot de Breestraat, is vanaf de tweede helft van de 13de eeuw in gebruik geweest door het St. Catharinagasthuis, een instelling bedoeld voor de opvang van doortrekkende arme lieden. Voor die tijd kan al bebouwing aanwezig geweest zijn, zowel aan de Breestraat als aan de Aalmarkt, maar hierover zijn geen archiefstukken bekend. In 1276 werd de kapel van het gasthuis gewijd, ter plaatse van de huidige Waalse kerk. Het gasthuis zal er toen al enkele jaren gevestigd zijn geweest. Aan weerszijden van de kerk lag het hoofdgebouw van het gasthuis. Op het terrein daarachter stonden allerlei bijgebouwen, waaronder een brouwhuis, een proviandhuis, een slachthuis, stal en meerdere ziekenzalen. Het exacte gebruik van het binnenterrein is echter niet bekend.

Het archeologisch onderzoek was volledig ingebed in het sloop- en bouwproces en is daardoor in meerdere fasen uitgevoerd. In week 7, voorafgaand aan

de sloop van de Aalmarktschool, is een kleine proefsleuf gegraven achter de Waalse kerk. Vervolgens is na de sloop het gehele terrein opgegraven tot een maximale diepte van 1,5 m onder het Aalmarktmaaveld. Alle stenen funderingen van bebouwing die ter plaatse van de Aalmarktschool heeft gestaan, werden in deze fase onderzocht, behalve de onderkanten van drie dieper gelegen water- en beerputten.

In de laatste fase – het bouwterrein was toen inmiddels voorzien van damwanden en de heipalen voor de toekomstige nieuwbouw waren al aangebracht – werd het gehele terrein binnen damwanden verdiept tot ongeveer 4,5 meter. De archeologische stratigrafie liep door tot 3,5 m onder straatniveau, daaronder werd nog een stukje oorspronkelijke Rijnbedding aangetroffen.

Het onderzoek heeft een enorme hoeveelheid informatie opgeleverd over de wijze en fasering van de ontginning van het gebied. Gebleken is dat de landaanwinning in eerste instantie een gemeenschappelijk karakter had, maar vervolgens perceelsgebonden werd voortgezet. Dit vinden we terug in het patroon van verkavelingsgreppels, beschoeiingen en aanplempingen.

De oudste bewoningsresten dateren uit het begin van de 13de eeuw. Deze resten bestaan uit de achterzijde van woonerven langs de Breestraat, herkenbaar aan enkele houten hekwerken, greppeltjes en afvalkuilen. Van huizen uit deze tijd lijken geen sporen aanwezig te zijn. Uit de fase hierna, waarin het gasthuis het terrein in gebruik had, zijn veel sporen teruggevonden. Tijdens het onderzoek is de fasering van de bebouwing op het terrein beter in beeld gebracht en is – met name door het opgraven van de centrale beerput van het gasthuis – een beeld ontstaan van de materiële uitrusting van het complex. Ook uit jongere fasen is meer bekend geworden over de bebouwing en functie van het terrein. De resultaten van het onderzoek worden binnenkort gepubliceerd in de reeksen *Bodemonderzoek in Leiden* en *Bodemschatten & Bouwgeheimen*.

Hooglandsekerkgracht/Middelweg

Op het terrein tussen Hooglandsekerkgracht 42 en Middelweg 14 is in 2007 door de gemeente Leiden een kleinschalig proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Het terrein ligt in een gebied dat omstreeks 1294 bij de stad Leiden is gaan horen. De beide straten vormden de noord-zuidverbinding in dit nieuwe stadsdeel. Het vermoeden bestaat dat met name de Middelweg, gezien de breedte van de straat, al een veel vroegere oorsprong heeft.

Bebouwing tussen de Hooglandsekerkgracht en de Middelweg ontstond al vrij

vroeg. De oudste archiefmeldingen van huizen tussen beide straten in dateren uit 1354. Vaak was sprake van langgerekte percelen die toegang hadden tot beide straten. Sommige huizen waren op de Hooglandsekerkgracht georiënteerd, andere lagen met de voorzijde juist aan de Middelweg.

Het meest zuidelijke deel van het bouwblok tussen de Hooglandsekerkgracht en de Middelweg hoorde bij het kerkhof rondom de Pancraskerk (momenteel Hooglandse kerk). Dit kerkhof werd in de loop der tijd steeds groter, waardoor bestaande bebouwing aan de Middelweg moest worden gesloopt ten gunste van het kerkhof.

Rondom het kerkhof werden huizen gebouwd voor rijke of in aanzien staande personen. Zo lag ten noorden van het kerkhof het Kapittelhuis, waar de kanunniken hun bijeenkomsten hielden. Ook is bekend dat veel priesters hun huizen hadden in het bouwblok Hooglandsekerkgracht/Middelweg. Het is niet precies bekend waar de grens van het kerkhof en de bebouwing ten noorden ervan lag.

Tijdens het onderzoek is een lange proefsleuf gegraven, haaks op de Middelweg. Bij het verwijderen van de bestrating bleken op een diepte van 0,15 m onder maaiveld al funderingsresten aanwezig. De aangetroffen funderingen vertegenwoordigen diverse bouwfases. De smalle proefsleuf is plaatselijk verdiept en uitgegraven tot een maximale diepte van 2,7 m onder maaiveld. Hierbij werden tot een diepte van 1,8 m archeologische resten aangetroffen. Tijdens het onderzoek zijn geen menselijke skeletresten gevonden: we mogen aannemen dat de grens van de begraafplaats ten zuiden van het onderzoeksterrein lag. Wel is vastgesteld dat een complexe hoeveelheid bouwsporen aanwezig is. Deze bebouwing dateert in ieder geval uit de 16de en 17de eeuw. Hieronder bevinden zich naar alle waarschijnlijkheid nog bouwsporen uit de late middeleeuwen.

Roomburg

In het kader van de herinrichting van het archeologisch monument Roomburg is zowel in 2007 als in 2008 op verschillende plaatsen op het monument archeologisch onderzoek uitgevoerd. In augustus 2007 is door de gemeente Leiden een kleinschalig booronderzoek verricht op een perceel ten zuiden van de Besjeslaan. Op dit perceel liggen de resten van de burgerlijke nederzetting (vicus) van het castellum Matilo in de bodem verborgen. Het doel van het booronderzoek was het bepalen van de kwaliteit (gaafheid en conservering), aard, datering, omvang en diepteligging van de archeologische resten. Tijdens het onderzoek zijn elf

boringen gezet. In alle boringen werden meerdere archeologische indicatoren aangetroffen daterend uit de Romeinse tijd. Het betreft Romeins aardewerk, bouwkeramiek, mortel, leem en veel houtskool. De vondstlaag ligt op een maximale diepte van 0,3 m onder maaiveld. Gemiddeld heeft de vondstlaag een dikte van 1 m.

In 2008 werd de aanleg van een trapveldje aan de westzijde van het monument onder archeologische begeleiding uitgevoerd. Deze begeleiding was nodig, omdat het terrein moest worden geëgaliseerd waarbij de bodem in beperkte mate verstoord kon worden. De grondwerkzaamheden vonden alleen in de bouwvoor plaats: deze laag is in het verleden al verstoord. Hierdoor werden tijdens de archeologische begeleiding maar enkele vondsten geborgen.

Ten westen van het monument is door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) een archeologisch booronderzoek uitgevoerd. De RACM was voornemens dit perceel aan het archeologisch monument toe te voegen, maar had onvoldoende informatie over de gaafheid en aard van de archeologische resten ter plaatse om dit beschermingsvoorstel te onderbouwen. Het onderzoek was dan ook nodig om vast te stellen wat de staat van de bodem op dit perceel was. Bij het booronderzoek is gebleken dat op het terrein resten van het kanaal van Corbulo aanwezig zijn, alsmede de randzone van de vicus van het castellum Matilo. De vondstlaag ter plekke was vrij dik, wat duidt op een intensief gebruik van de oeverzone van het kanaal.

De Burcht

In juni 2008 heeft een kleinschalig onderzoek plaatsgevonden op de Burcht. De aanleiding voor het onderzoek was de discussie rondom de verzakking en scheurvorming in de ringmuur van de Burcht. De waargenomen verzakking kan het gevolg zijn van een groot aantal samenhangende factoren. Een van de mogelijke oorzaken is de mate van homogeniteit van de fundering van de ringmuur. Bij verschillen in funderingen (afwijkende breedtes, dieptes en bouwmaterialen) kan immers spanning ontstaan in het opgaande muurwerk, waardoor scheuren kunnen ontstaan. Om die reden was het nodig om een onderzoek te doen naar de fundering van de ringmuur en zijn op vier verschillende plaatsen – zowel aan de binnen- als de buitenzijde van de ringmuur – kleine kijkgaatjes gegraven. Vanwege de monumentale waarde van de Burchtheuvel is ervoor gekozen om de kijkgaatjes zoveel mogelijk op plekken te graven waar de bodem in het verleden tijdens restauratie of opgravingen al eens verstoord was. De archeologische bege-

Kijkoperatie in de Burcht.

leiding van het funderingsonderzoek heeft diensgevolge weinig informatie opgeleverd. Slechts in een aantal gevallen werd in de wand van een van de sleuven een stukje onverstoord stratigrafie van de Burcht waargenomen en gedocumenteerd.

Diamantlaan

In het kader van de sloop en nieuwbouw ter plaatse van de flatgebouwen aan de Diamantlaan is in 2007 een archeologisch booronderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek werd in 2008 gevolgd door een kleinschalig proefsleuvenonderzoek. Alhoewel het onderzoek geen noemenswaardige archeologische resten heeft opgeleverd, bood het wel de kans om eens goed te kijken naar de natuurlijke bodemopbouw ter plaatse. Hierdoor is een beter beeld ontstaan van hoe en wanneer de stroomgordel van de Rijn van plaats veranderde.

Leeuwenhoek

In de Leeuwenhoek, ingeklemd tussen de Plesmanlaan, de A44, de Wassenaarseweg en het LUMC-complex, is in het kader van de toekomstige herinrichting op drie plaatsen archeologisch booronderzoek uitgevoerd.

Op de sportvelden vlak ten noordoosten van de Plesmanlaan/A44 werden resten van een vindplaats aangetroffen uit de (vroeg) middeleeuwen. Gezien het feit dat direct ten westen van de A44 bij eerder onderzoek al een nederzetting uit de vroege middeleeuwen is aangetroffen, is het mogelijk dat beide vindplaatsen met elkaar in verband gebracht kunnen worden.

Vlak ten zuiden van de Wassenaarseweg, ingeklemd tussen het Boerhaaveterrein en de Hogeschool Leiden, was in voorgaande jaren al een vindplaats uit de late steentijd aangetroffen. Deze vindplaats ligt op een klein duin op de flank van de strandwal die zich naar het noordoosten onder Oegstgeest en Warmond verder uitstrekt. Tijdens een proefsleuvenonderzoek was vastgesteld dat het om een akkercomplex gaat dat in de periode 2500-2000 v. Chr. in gebruik moet zijn geweest. De nederzetting die bij deze akkers hoort, zou hoger op de strandwal gelegen kunnen hebben. Het archeologisch onderzoek in 2008 was nodig omdat de begrenzing van de vindplaats nog niet goed bekend was. Het duin is middels een intensief booronderzoek verder onderzocht, waardoor nu precies bekend is welke delen van het terrein in het verleden hoog en droog genoeg lagen om akkerbouw mogelijk te maken. De omringende delen van het terrein blijken erg nat geweest te zijn, getuige het veen dat daar is aangetroffen. Op het veen zijn in de boringen enkele vondsten aangetroffen, wat duidt op het dumpen van afval in de lager gelegen delen van het terrein. Uit de aanwezigheid van deze afvalaag kan vervolgens afgeleid worden dat de nederzetting niet ver weg gelegen moet hebben.

Op het grasveld ten oosten van de Max Planckweg werden geen archeologische resten aangetroffen.

RijnGouwelijk

Op enkele tracédelen van de RijnGouwelijk is een archeologisch booronderzoek uitgevoerd. Het betreft de tracédelen A4/Rijn-Schiekanaal, Lammenschansweg en de Plesmanlaan. Alleen langs de Plesmanlaan zijn aanwijzingen gevonden voor archeologische resten. Deze resten hangen naar verwachting samen met de vindplaats die vlak te noorden ervan op de sportvelden is aangetroffen (zie Leeuwenhoek).

Diverse booronderzoeken

In het kader van bouwprojecten is op een groot aantal plaatsen in Leiden inventariserend booronderzoek uitgevoerd. Het gaat om de locaties: Hoge Rijndijk 260, Bracolterrein aan de Rijnkade, enkele percelen rondom de Willem de Zwijgerlaan en Gooimeerlaan, het parkeerterrein van de Groenordhallen en een perceel aan de Albinusdreef. In alle gevallen werden geen archeologische resten aangetroffen.

Bouwhistorisch onderzoek

Bouwhistorische aandacht gaat in dit jaaroverzicht uit naar het middeleeuwse huis Breestraat 95, 15de-eeuwse drieklezoren in Hooglandsekerkgracht 21, het oude behang in Steenshuur 14, de nokruiterbokjes in Rapenburg 67, een 19de-eeuws ventilatierooster in de Hartebrugkerk, en twee natuurstenen ornamenten op de Brandewijnsgracht.²

Breestraat 95 in beeld

Leiden is bekend als typische 17de-eeuwse Hollandse stad.³ Minder bekend is dat van het middeleeuwse Leiden nog veel is bewaard. Het is vooral bouwhistorisch

De voorgevel van Breestraat 95. Foto Edwin Orsel.

onderzoek dat deze vroege bebouwing herontdekt. Zo wijst bouwhistorisch onderzoek uit dat achter de fraaie 18de-eeuwse gevel van het rijksmonument Breestraat 95 een vroeg-15de-eeuws woonhuis staat.⁴ Zeer bijzonder is dat door combinatie van bouwhistorisch onderzoek en historische afbeeldingen de middeleeuwse voorgevel kan worden gereconstrueerd.

Situatie

Leiden was een grote middeleeuwse stad, bestaande uit drie aaneengegroeide kernen, elk met hun eigen kerk, de Pieterskerk, de Hooglandsekerk en de Onze Lieve Vrouwekerk. De kern met de Pieterskerk bestond uit de vier oudste stadsgebieden, de zogenaamde bonnen. Dat waren het bon Gasthuis (vernoemd naar het Catharinagasthuis), het bon Wanthuis (vernoemd naar het wanthuis in het stadhuis), het bon Wolhuis en het bon Vleeshuis. In dit laatste bon stond het pand Breestraat 95, vlakbij de Blauwe Steen, waar de vier bonnen samenkwamen. De Breestraat was een oude dijkstraat langs de Rijn. De middeleeuwse verkaveling langs deze straat kenmerkte zich door smalle diepe percelen. Op het oudste kaartmateriaal van de stad Leiden, het eind-16de-eeuwse *Straetbouc* van Van Dulmenhorst (een soort prekadaster) komt het perceel van Breestraat 95 al voor.⁵ Eigenaar was toen Dirck Chrisstoffelszoon en de breedte van het perceel bedroeg 1 Rijnlandse roede, 11 voet en 6 duim. Omgerekend is dit 7,24 meter. Het perceel is qua breedte ongewijzigd weergegeven op de kadastrale minuut van omstreeks 1830. Op dat moment was notaris Albertus Kleynenbergh eigenaar.⁶ Tot op heden is het perceel vrijwel onveranderd gebleven; slechts aan de Langebrugzijde hebben ondergeschikte wijzigingen plaatsgevonden.⁷ Dit artikel gaat echter enkel in op het voorhuis.

Bouwhistorisch onderzoek

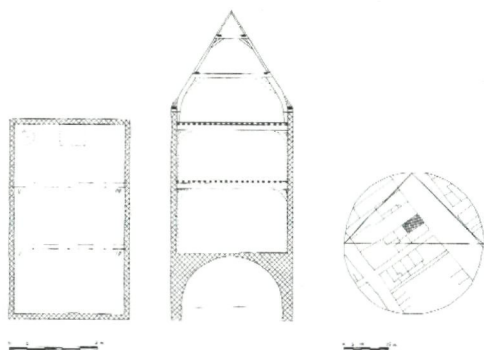
Bouwhistorisch onderzoek naar het pand maakt duidelijk dat de geschiedenis van de huidige bebouwing aanvangt in de vroege 15de eeuw. Toen werd er een diephuis opgericht met een kelder, begane grond, eerste verdieping en zolder.⁸ Deze bebouwing is duidelijk weergegeven op de vogelvluchtkaat van Liefrinck uit 1578. De constructie bestaat uit bakstenen muren, een houtskelet en een kapconstructie met sporenparen ondersteund door jukken.⁹ Een dergelijke opzet is niet ongevoen voor middeleeuwse huizen in Leiden.¹⁰ Vergelijkbare huizen uit dezelfde bouwperiode zijn Breestraat 123 (uit 1393) en Langebrug 55 (uit 1400).¹¹

Het gebouw heeft een grote kelder met een hoog tongewelf, die zeer waarschijnlijk voor handelsdoeleinden was bedoeld. De kelder was niet bereikbaar vanuit het huis, maar had een toegang vanaf de Breestraat. Omdat het perceel aan een dijkstraat ligt en behoorlijk afloopt, kan de kelder tevens een achteruitgang hebben gehad. In het tongewelf zijn aan de linkerzijde twee steekgewelven aanwezig. Uit deze kelderlichten kan worden geconcludeerd dat het pand aan die zijde 'vrij' stond. Vermoedelijk bevond zich daar de gebruikelijke osendrup, een smalle strook tussen huizen die bescherming bood tegen brandoverslag en die daarnaast was bedoeld voor regenwaterafvoer.¹²

Op de begane grond en de verdieping zijn restanten aanwezig van de oorspronkelijke draagconstructie, een houtskelet met moerbalken en kinderbinten. Dit is de normale constructiewijze voor middeleeuwse huizen in Leiden.¹³

De kap op het voorhuis is van eikenhout en heeft twee jukken op elkaar.¹⁴ De constructie is vergelijkbaar met andere 14de-, 15de- en 16de-eeuwse kapconstructies in Leiden.¹⁵ De jukken zijn voorzien van gesneden telmerken. Telmerken werden door de timmerman aangebracht om de verschillende constructieonderdelen van elkaar te onderscheiden. Verschillende delen van een juk die in of aan elkaar werden bevestigd, kregen hetzelfde nummer. De jukken van Breestraat nummeren van voor naar achter; I en II. Aan de rechterzijde is een 'visje' of ruitje als richtingsteken aanwezig. Een richtingsteken was nodig, omdat per juk elementen weliswaar overeenkomen, maar door hun ambachtelijke vervaardiging toch niet uitwisselbaar zijn. Het tel- en richtingsmerkensysteem dat in Breestraat 95 is toegepast, was in Leiden gebruikelijk in de 14de en 15de eeuw.¹⁶

*Plattegrond en doorsnede van het voorhuis van Breestraat 95.
Tekening Edwin Orsel.*

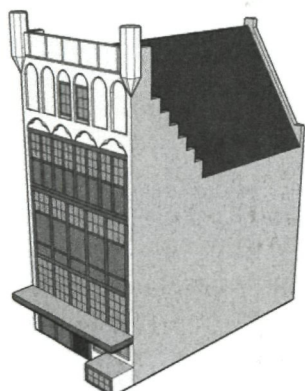

De sporen die de dakpannen dragen zijn gekantrechte ronde stammetjes. Uit monsteraanalyse blijkt dat deze zijn gemaakt van *Picea Abies* (fijnspar), in de timmerwereld bekend als vuren.¹⁷ Dit is een zeldzame toepassing van dit materiaal voor deze sporen. Over het algemeen werden sporen vervaardigd van eiken- of dennenhout. De sporen hebben dezelfde telmerken als de jukken en zullen daarom tot dezelfde (oudste) bouwfase behoren.

De verschillende richtinggevende dateringen maken duidelijk dat het hier om een zeer oud casco gaat. Het eikenhout van kapconstructies is zeer geschikt voor een exacte dateringsmethode op basis van de jaarringdikte. Dit dendrochronologisch onderzoek toont aan dat de constructie – en dus het huis – gebouwd werd tussen 1405 en 1411.¹⁸

Combinatie bouwhistorisch onderzoek met historische kaarten en afbeeldingen

Het bouwhistorisch onderzoek heeft veel duidelijk gemaakt over het casco. Door documentatie zijn nu de maten van plattegrond en constructie bekend. Dit kon fraai worden aangevuld met gegevens van historisch kaart- en afbeeldingsmateriaal. Zo bestaat van het bouwblok waarin dit pand staat, en van het overliggende bouwblok, een 16de-eeuwse prent.¹⁹ Op deze prent is zichtbaar dat het pand uitgevoerd was met een voor Leiden zeldzame schermgevel met arkel-torens.²⁰ Een schermgevel werd hoger opgetrokken dan het erachter liggende huis en was bedoeld om meer aanzien te geven. De schermgevel van Breestraat 95 is ook (van achteren) zichtbaar op de vroegste vogelvluchtkaarten van Leiden van Liefcrinck uit 1578 en Bast uit 1600. De opmetingstekening van de doorsnede gaf

Poging tot reconstructie van het vroeg-15de-eeuwse huis Breestraat 95 met zijn imposante schermgevel. Tekening Edwin Orsel.

houvast om een reconstructie van de schermtekening te vervaardigen. Op basis van de documentatie, de reconstructietekening en de historische kaarten en afbeeldingen kon de schermgevel worden gereconstrueerd. De gevel moet op basis van de laat-16de-eeuwse prent een houten pui hebben gehad. Het gewicht van het bovenste bakstenen gedeelte werd grotendeels naar de zijkant afgeleid, waar door middel van getrapte vleugelmuren de gevel geschoord was.

Middeleeuwse schermgevels zijn in Nederland uitermate zeldzaam. Er is in Nederland nog één gereconstrueerd voorbeeld: huis Leeuwenburg aan de Oudegracht 307 in Utrecht. Uit andere steden zijn ze van afbeeldingen bekend.²¹

Conclusie

Bouwhistorisch onderzoek achter de 18de-eeuwse voorgevel van het rijksmonument Breestraat 95 in Leiden toont aan dat hier een zeshonderd jaar oud huis staat. Bij dit onderzoek is het oorspronkelijke casco gedocumenteerd, met grote kelder, twee hoge bouwlagen en authentieke kapconstructie. Het huis blijkt op grond van houtmonsters te zijn gebouwd tussen 1405 en 1411.

Op basis van het bouwhistorisch onderzoek, een 16de-eeuwse prent en vogelvluhtkaarten is de oorspronkelijke voorgevel gereconstrueerd. Het huis heeft een hoge schermgevel gehad, die was bedoeld om te imponeren: door de hoogte ervan leek het gebouw meer verdiepingen te hebben. De toepassing van hoek-torentjes versterkte deze indruk.

De zeldzame combinatie van bouwhistorisch gegevens met historische afbeeldingen en kaarten heeft geleid tot een betrouwbare reconstructie, waardoor er een beter beeld is ontstaan van de in Leiden vrijwel verdwenen middeleeuwse architectuur.

Vroege drieklezoren

Bij bouwhistorisch onderzoek door de gemeentelijke bouwhistorici in Leiden is recentelijk een opmerkelijke vondst gedaan; de toepassing van drieklezoren in metselwerk uit de 15de eeuw. In een recente publicatie over de ontwikkeling van metselwerk in Leiden werd al gewezen op het voorkomen van 16de-eeuwse drieklezoren in Leiden.²² Dit was al veel vroeger dan de algemene aanname dat de drieklezoor aan het eind van de 17de eeuw in Nederland werd geïntroduceerd. Maar door deze vondst moet geconcludeerd worden dat drieklezoren veel ouder zijn dan gedacht, zeker in Leiden, en dat het laatste woord over metselwerk nog niet is geschreven.

*Drieklezoren in de 15de-eeuwse zijgevel van
Hooglandsekerkgracht 21.*

In de dagelijkse praktijk van het bouwhistorische onderzoek in Leiden, uitgevoerd door de bouwhistorici van de unit Monumenten en Archeologie, speelt de bestudering van historisch metselwerk een grote rol. Bij het onderzoek worden consequent baksteenmaten, metselverbanden en andere bijzonderheden van het muurwerk genoteerd. Uit de verzamelde gegevens is een algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk samengesteld, waarbij ook is gekeken naar de hoekoplossingen.²³ In het algemeen kan muurwerk namelijk, met alle voorzichtigheid, op basis van het metselwerk worden gedateerd, waarbij de hoekoplossing ook een rol speelt. De afwisseling rond 1700 van de toepassing in de hoekoplossing van een kwart baksteen (klezoor) door een driekwart baksteen (drieklezoor) wordt in Nederland door bouwhistorici daarbij als vuistregel gehanteerd.²⁴

Uit het voorbeeld van Vijfde Binnenvestgracht 7 in Leiden uit 1588 is gebleken dat al aan het eind van de 16de eeuw drieklezoren in het Leidse metselwerk werden toegepast.²⁵ In de gehele 17de eeuw is de drieklezoor in Leiden al zeer algemeen. De verklaring voor de toepassing van de drieklezoor ligt in Leiden zeer

waarschijnlijk in de smalle penanten van de 'moderne' laat-16de- en 17de-eeuwse gevels. De penanten hebben onvoldoende breedte voor een minimale reeks van kop-klezoor-kop-klezoor-kop. Een reeks van twee drieklezoren kan echter wel.²⁶ Een andere verklaring is dat er voldoende materiaal beschikbaar was en dat er dus niet bespaard hoefde te worden.²⁷

Het vroege voorbeeld in Leiden staat echter niet op zich. Recentelijk is bij aanvullend bouwhistorisch onderzoek naar de Schoterburcht in Haarlem geconstateerd dat daar in 1562 al drieklezoren zijn toegepast.²⁸ De drieklezoren zijn aanwezig bij de gevelhoeken en de vensteropeningen van de oostgevel van de in 1562 gedateerde straatvleugel.²⁹

Bij documentair bouwhistorisch onderzoek naar Hooglandsekerkgracht 21 in Leiden werden in de zij- en achtergevel ook consequent toegepaste drieklezoren aangetroffen. De zijgevel is uitgevoerd in staand verband met een kop-drieklezoorbeëindiging in de koppenlaag.³⁰ Het metselverband van de achtergevel bestaat uit koppen en strekkenlagen.³¹ Bij de achtergevel is voor de hoekoplossing een klezoor toegepast en bij de vensters drieklezoren. Hooglandsekerkgracht 21 is bouwkundig gezien een tweebeukig dwarshuis. In de zij- en achtergevel van de achterste beuk bevinden zich de genoemde drieklezoren. Uit het dendrochronologisch onderzoek van de kapconstructie van de achterste beuk is naar voren gekomen dat deze achterste beuk rond 1470 zal zijn toegevoegd.³² De drieklezoren zullen dus ook rond 1470 zijn vermitseld en zijn daarmee de oudste nu bekende drieklezoren van Nederland!

Deze drieklezoren uit de 15de eeuw maken duidelijk dat er qua metselwerk in Nederland nog nieuwe ontdekkingen te verwachten zijn. Onderzoek naar de ontwikkeling van metselwerk, zowel op lokaal als nationaal niveau, is en blijft een belangrijk onderdeel van bouwhistorisch onderzoek.

Floersbehang in Steenschuur 14

Achter de begin-18de-eeuwse lijstgevel van Steenschuur 14 in Leiden bevindt zich een groot en van oorsprong middeleeuws woonhuis. Het gebouw bestaat uit een vast voor- en achterhuis van twee bouwlagen onder een noord-zuid georiënteerd zadeldak en een los achterhuis met een souterrain en keuken. Het voorhuis is aanzienlijk ouder dan de voorgevel en dateert waarschijnlijk uit de late 14de eeuw. Het losse achterhuis is vermoedelijk bij een grootschalige verbouwing rond 1620 toegevoegd. Ongeveer een eeuw later werd de voorgevel vervangen door de huidige lijstgevel en werd het interieur gemoderniseerd. Het zal bij deze

modernisering zijn geweest dat de voorkamer op de verdieping werd afgewerkt met een 'floersbehangsel'.

Floers- of veloutébehangsels hebben in West-Europa een lange traditie en zijn sinds de late 15de eeuw op verschillende manieren in interieurs toegepast.³³ Het velouté-effect van deze wandbespanningen bestaat uit een scheersel dat met een lijm op een dragermateriaal is aangebracht. Het scheersel (meestal wol, soms zijde) werd in een patroon aangebracht, zodat het uiterlijk van een geschoren veloursweefsel werd verkregen. Zodoende werd een oppervlak verkregen dat met zijn gladde en wollige contrast het populaire en kostbare trijpweefsel (of *Velours d'Utrecht*) imiteerde dat in de 18de eeuw een hoogtepunt beleefde.

Als materiaal voor de drager is linnen vanaf de 15de eeuw bekend. Vanaf circa 1750 wordt ook papier als drager toegepast. Het is niet helemaal bekend hoe deze veloursbehangsels in de verschillende tijden werden genoemd. De naam 'velouté' wordt nu meer voor de papieren variant gebruikt en de term 'floersbehangsel' of ook wel 'velouté op linnen' wordt voor de linnen drager gehanteerd. Floersbehangsels zijn in verschillende landen vervaardigd: zo zijn floersbehangsels met een Engelse, Duitse en Franse herkomst bekend. Ook in Nederland is al vroeg een floersbehangselproductie op gang gekomen en het moet in de 17de en 18de eeuw in belangrijke mate geproduceerd zijn geweest. Dit is op te maken uit vermeldingen in inventarissen en ander archiefmateriaal, maar ook uit de resten floersbehangsels die zich in de collectie van de Stichting Historische Behangsels in Utrecht bevinden. Deze resten floersbehangsels zijn vaak op wanden teruggevonden in de ruimte tussen de balken. Ze zijn dan, achterstevoren met de beeldzijde naar de muur, hergebruikt als drager voor het later modernere papier-behang.³⁴

Ook het floersbehang waarmee de voorkamer op de verdieping van Steenschuur 14 was afgewerkt, is uiteindelijk geworden tot drager van verschillende papieren behangsels. Opvallend is dat het daarbij niet is omgedraaid, maar gewoon beplakt. Tijdens bouwhistorisch onderzoek in het pand werd het fragment herkend aan een smalle strook die zichtbaar was van het patroon. Dat het restant behang niet was verwijderd, was te danken aan een er over op de muur

genagelde balk, die de begrenzing vormde van een vermoedelijk laat-19de-eeuwse muur- en plafondafwerking. Bij de recente verbouwingswerkzaamheden zou ook dit deel verdwijnen, wat de aanleiding was om het van de muur te halen. Hierbij kon worden vastgesteld dat het om bijna twee banen floersbehang ging. Van het beschadigde gedeelte is vervolgens voorzichtig met water en een houten spatel het opgeplakte papier verwijderd.

Het fabricageproces van floersbehang is eeuwenlang hetzelfde gebleven. Het linnen weefsel, dat de drager vormde, werd als eerste gegronderd. Met de grondering werd het oppervlak van het weefsel wat gladder gemaakt. Vervolgens werd het decoratieve patroon gedrukt of gesjabloneerd. Die delen van het patroon die gevelouteerd moesten worden, werden met een lijm in plaats van een verf gedrukt. Direct daarna werd het oppervlak met het scheersel bestrooid, zodat het zich met de lijm zou hechten en zo het wollige patroon zou vormen. Het overtollige scheersel werd van het behangsel geklopt en kon opnieuw gebruikt worden. Het gekleurde wolscheersel werd doorgaans van de lakenververs betrokken.

De opeenvolgende stappen in het productieproces van het behang zijn op het in Steenschuur 14 gevonden fragment goed zichtbaar. Als drager is linnen gebruikt, dat gewezen is met een platbinding. Bij de randen van de vellen is zichtbaar dat deze na het aanbrengen van de grondering op maat zijn geknipt. Eén baan heeft nog de volledige breedte en meet 78 cm. Hierbij kan aan elke zijde 8 mm worden opgeteld voor de smalle strook waarmee de banen tegen elkaar zijn genaaid. Voor het vastzetten van de banen behang is touw gebruikt en een rijgsteek.

Het behang bestaat uit een donkergroen patroon op een licht, blauwgrijs fond. De bewerking van het linnen met een grondering en lijm is opvallend. De achterzijde van het doek is voorzien van een baksteenrode verf als grondering. Deze verf is ook zichtbaar aan de voorzijde op die plaatsen waar het wolscheersel is verdwenen. In de uitgespaarde delen in het patroon wijkt de grondering af en bestaat vermoedelijk uit krijt met lijm en heeft een witgrijze kleur. Hierover is een tweede, lichte blauwgrijze kleur geschilderd. Omdat op het velouté geen sporen zichtbaar zijn waar een penseel de wol heeft geraakt, lijkt het om een eerdere behandeling te gaan. Uit het patroon kan worden opgemaakt dat voor het aanbrengen van de lijm gebruik moet zijn gemaakt van drukblokken. Mogelijk is een negatief hiervan gebruikt om de tussenliggende ruimte met verf te bedrukken. Voor het velouté is donkergroen geverfd scheersel gebruikt.

In navolging van de trijpweefsels hadden de gevelouteerde behangsels door-

gaans een patroon van grote motieven die zich door de seriematige productie in verticale banen op de wand manifesteerden. Dit is ook het geval bij het behang uit Steenshuur 14. Uit het bescheiden fragment dat over is, kan worden opgemaakt dat de vermoedelijk kamerhoge stroken verdeeld zijn geweest in vijf banen. De buitenste en middelste daarvan zijn uitgevoerd met een patroon in Lodewijk XIV-stijl, terwijl de tweede en vierde strook een egale baan zijn. Omdat het om een fragment gaat, is de rapporthoogte niet met zekerheid vast te stellen.

Helaas kon tijdens het bouwhistorisch onderzoek weinig informatie worden achterhaald over de bijbehorende 18de-eeuwse interieurafwerking van de ruimte waarin het behang zich had bevonden. De schouw was in het begin van de 20ste eeuw vervangen door een exemplaar in neorenaissancestijl en de wanden waren reeds tot op het metselwerk kaal gehaald.

Wel kon worden vastgesteld dat het vertrek zich over de volle breedte van het pand had uitgestrekt en acht balkvakken diep was. De eindmuur was daarbij onder de negende balk geplaatst, waarbij kon worden opgemaakt dat deze indeling gelijktijdig met het aanbrengen van het behang tot stand was gekomen en de balklaag in het zicht was. Om het behang op te hangen was dit namelijk tot tegen de zoldervloer op de balk gespijkerd. Opvallend daarbij is dat geen gebruik is gemaakt van een profielat om de spijkers aan het zicht te onttrekken. Aangenomen mag worden dat het behang aan de onderzijde aansloot op een lambriering.

Op de balk waar het behang tegen was aangebracht bevond zich slechts één laag transparante witte verf. Op de overige balken in de kamer en op de onderzijde van de vloerdelen was hier een lichte grijs over geschilderd, wat vermoedelijk de eerste kleurafwering bij het behang zal zijn geweest. Naderhand heeft men hier een licht groen over aangebracht.

Met de introductie van de papierbehangsels in de tweede helft van de 19de eeuw werden linnenbehangsels steeds minder toegepast en als ouderwets ervaren. In Steenshuur 14 is deze ontwikkeling al eerder zichtbaar. Bij een verbouwing in het begin van de 19de eeuw werd de voorkamer verdeeld in twee vertrekken. Over het floersbehang werd drukwerk en bruin (pak)papier geplakt, waarover een okergele verflaag is aangebracht.³⁵ Ook de balklaag werd in deze kleur overschilderd.

In de daarop volgende fase kregen de kamers een plafond. Het okergele behang werd nog minstens vijfmaal overplakt met papierbehang. Een aardig detail daarbij is dat eerste twee van deze behangsels een border hadden van veloutépapier.³⁶

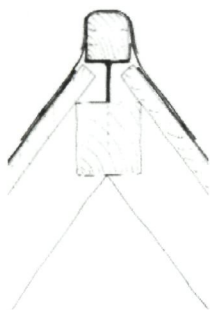

Nogmaals nokruiterbokjes, van Heiloo naar Leiden

In 2001 maakte Maarten Enderman melding van de vondst van een gaffelvormige smeedijzeren drager, door hem benoemd als nokruiterbokje.³⁷ Een rij van dergelijke bokjes, ingeslagen in de bovenzijde van de nokgording, doet dienst als drager van een nokruiter. Dit voorbeeld bevond zich in de vroeg-18de-eeuwse kap van buitenplaats De Nijenburg te Heiloo. Van andere voorbeelden ontbrak voorlopig ieder spoor.

In het kader van het door gemeente gestarte bouwhistorisch onderzoek naar de ontwikkeling van kapconstructies in Leiden werd recent de kap uit 1760 van het voorhuis van Rapenburg 67 bouwhistorisch opgenomen. Daarbij is voor de context ook gekeken naar de kappen van het achterhuis.³⁸ Bij toeval werd *ex situ* in een zakgoot een nokruiterbokje aangetroffen. Bij nader onderzoek bleek dat op de nok van het rechter achterhuis deze bokjes nog deels *in situ* aanwezig waren. Helaas was de nokruiter al verdwenen. Dit achterhuis dateert uit de 16de eeuw, met een kap uit vermoedelijk de eerste helft van de 17de eeuw. Het bestaat uit twee bouwlagen afgedekt met een zadeldak. Hiertegen is na het midden van de 17de eeuw (op basis van kaartmateriaal) een tweede achterhuis gebouwd met twee bouwlagen afgedekt met een schilddak. Kort na de bouw hiervan zijn de dakvlakken met elkaar verbonden. Uit nader onderzoek is duidelijk geworden dat de bokjes alleen behoren tot de oudste fase van deze daken, i.c. het dak van het rechter achterhuis. Hoewel de dakvlakken hetzelfde zijn uitgevoerd en de nokken op dezelfde hoogte liggen, komen bij het linker achterhuis en het kopelstuk geen bokjes voor.

De smeedijzeren bokjes van Rapenburg 67 bestaan uit een U-vormige houder op een aangepunte pen. In de zijkant van de houder zijn gaten aanwezig om de nokruiter vast te nagelen. Deze nokruiter (circa 7 cm breed) heeft een grotere

breedte dan de algemeen voorkomende staande plank als nokruiter. Een brede nokruiter is specifiek geëigend voor een met lood bekleedde nok, voor de gebogen nokvorsten is een smalle nokruiter veel geschikter.

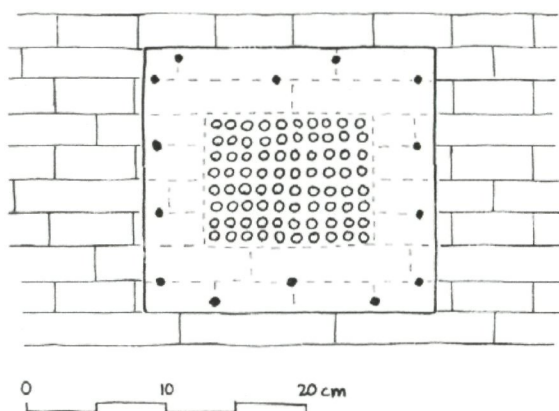
Het dak van het rechter achterhuis van Rapenburg 67 heeft sporen bekleed met horizontale delen.³⁹ De sporen sluiten aan tegen de zijkant van de nokgording, maar het beschot is hoger aangebracht. Het bokje kan door zijn smalle pen goed aangebracht worden tussen het beschot en blijft bovendien een stabiele draager voor de nokruiter. Deze nokruiter krijgt dan ook voldoende hoogte om de loodafdekking te kunnen aanbrengen. Uit het beschot, de grote hoeveelheid nagelgaten hierin en de hoogte van de met lood afgedekte nokruiter kan geconcludeerd worden dat dit dak oorspronkelijk bekleed was met leien. Dit in tegenstelling tot de originele pannendeckking van De Nijenburg in Heiloo.

Op basis van de twee vondsten kunnen we dus stellen dat smeedijzeren nokruiterbokjes zeldzame 17de- en vroeg-18de-eeuwse bouwkundige elementen zijn, specifiek bedoeld om een met lood beklede nokruiter stabiel te kunnen bevestigen. Een bijkomend voordeel van de smalle pen is dat beschot met leien of rachels met panlatten en pannen goed onder de nokruiter bevestigd kunnen worden. Uit de twee voorbeelden blijkt dat de nokruiterbok niet voorbehouden is aan een leiendak óf een pannendak.

Een ventilatierooster uit 1835

Vloeren stonden in 2008 binnen de monumentenzorg extra in de belangstelling.⁴⁰ Een deelaspect van vloeren betreft de ventilatie. Die is voor balklagen onder houten vloeren op de begane grond noodzakelijk. Door stilstaande lucht en vocht onder de vloer kan anders de draagconstructie worden aangetast. Om luchtcirculatie onder de vloer op gang te brengen worden in de gevels openingen

*Loden ventilatierooster van de
Hartebrugkerk. Tekening Maarten
Enderman.*

gemaakt. In of voor deze ventilatieopeningen worden roosters aangebracht tegen ongedierte.⁴¹

Door de gemeente Leiden wordt bij bouw aanvragen voor monumenten standaard bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd om de aanwezige monumentale waarden vast te stellen. Zodoende is in de loop der tijd een brede kennis over het bouwen in de stad verkregen, waarbij naast typologische en constructieve ontwikkelingen ook installaties en technische voorzieningen aandacht krijgen. Bij bouwhistorisch onderzoek ten behoeve van een bouw aanvraag bij de Hartebrugkerk werd onlangs een ventilatierooster aangetroffen dat behoort bij de eerste opzet van de kerk in 1835. Het betreft vermoedelijk een vroeg voorbeeld van een dergelijk rooster en van bewust in de gevels gemaakte openingen voor ventilatie van de vloer.

De R.K. Hartebrugkerk is een eenbeukig gebouw in neoclassicistische stijl, uitgevoerd naar een ontwerp van architect T. Molkeboer. In elk van de vijf traveeën die de zijgevels van de kerk tellen, is aan de onderzijde een opening gelaten van vier stenen hoog (dikte) en één steen breed (lengte).⁴² Als afdekking is gebruik gemaakt van twee strekken in de koppenlaag. Voor de opening is los tegen de muur een 4 mm dikke loden lap gespijkerd die het gat ruim afdekt. De grootte van de lap lijkt daarbij te zijn afgestemd op de voegen waarin de smeedijzeren nagels zijn geslagen. Ter plaatse van de opening is de lap geperforeerd met acht horizontale rijen van tien ronde gaten. De diameter hiervan ligt gemiddeld rond de anderhalve centimeter, maar varieert door de wijze waarop de gaten zijn

aangebracht. Hiervoor lijkt een guts te zijn gebruikt die door het lood is gedraaid of geslagen. Van de roosters kon één exemplaar aan de westzijde van de kerk worden waargenomen en gedocumenteerd. Aan de oostzijde resteerde enkel nog de afdruk van het lood en enkele spijkers. De openingen aan die zijde zijn later opgevuld met een rooster van baksteen.

Bij de bouw van de Hartebrugkerk was men min of meer genoodzaakt om voor een houten vloer te kiezen. Het gebouw bevindt zich namelijk met de voorzijde aan de Haarlemmerstraat, op de Rijndijk, waarachter het terrein naar het noorden sterk af loopt. Architect Molkeboer moet bekend zijn geweest met de noodzaak om de vloer te ventileren. De vraag is of dit ook een algemeen bekend gegeven is geweest. Een korte inventariserende rondgang langs enkele gebouwen in de stad uit de eerste helft van de 19de eeuw laat geen of enkel naderhand aangebrachte ventilatieopeningen zien.⁴³

Vloeren op de begane grond in publieke gebouwen zijn overwegend van harde materialen gemaakt. Ook bij woonhuizen lijkt hier voor de 19de eeuw in veel gevallen sprake van, al zijn de gegevens daarover nog maar beperkt. Bij bouw-historisch onderzoek in een zogenaamd 'wevershuisje' in de 17de-eeuwse uitbreiding van Leiden kon worden vastgesteld dat hier pas in de late 19de of het begin van de 20ste eeuw houten vloeren waren aangebracht over de oorspronkelijke plavuizen vloeren. Om een niveauverschil tussen de gang en de aanliggende kamers zoveel mogelijk te voorkomen, waren de dunne balkjes waarop de vloerdelen waren genageld direct op de plavuizen gelegd.

Vanwege de kou die harde vloeren uitstralen, is het aannemelijk dat zeker in de huizen van de beter gesitueerden ook op de begane grond houten vloeren aanwezig waren. Wattjes vermeld in dit verband over de constructie van dergelijke vloeren dat 'eiken vloerribben van betrekkelijk geringe hoogte afmeting direct in het zand werden gelegd en tot hun bovenkant met zand werden aangevuld, zodat ook de op die ribben gespijkerde houten vloeren met zand in aanraking kwam'. Dat dit houtrot en zwam tot gevolgen had, laat zich raden. De methode zou sinds de tweede helft van de 19de eeuw dan ook in onbruik zijn geraakt.

Het is niet ondenkbaar dat het ventileren van houten vloeren op de begane grond niet alleen is voortgekomen vanuit de wens om de constructie langer te behouden. De aandacht die in de 19de eeuw bestond om de lucht in gebouwen te verversen ter verbetering van de leefomstandigheden en het voorkomen van veronderstelde ziekten zou hier ook een rol bij gespeeld kunnen hebben.⁴⁴

Klaplopers op de Brandewijnsgracht

Op de Brandewijnsgracht staan twee natuurstenen ornamenten, in de vorm van een soort tonnetje, met daarop de opschriften; 'P.v.d.', 'W.', 'AN', '19', 'NO' en '08'. Het zijn elementen die de gemeente in de jaren '70 bij herbestrating heeft geplaatst. Ruim dertig jaar later was de herkomst een raadsel geworden.

De ornamenten zijn afkomstig van het gesloopte pand Hooigracht 105. In 1906 kocht huisschilder Pieter van de Wijngaard dit pand en liet het twee jaar later verbouwen door de bekende architect H.J. Jesse. Jesse ontwierp een nieuwe voorgevel met de natuurstenen ornamenten als bekroning. Zij verbeelden als gestileerde houten verfpotten het beroep van de eigenaar. Verfpotten werden ook wel 'klaplopers' genoemd en waren een bijproduct van de kuiper. Dat ze wellicht niet altijd direct betaald werden zou de verklaring van de naam 'klaploper' zijn.

Noten

- 1 Het overzicht van archeologisch onderzoek is samengesteld door stadsarcheologe Chrystel Brandenburgh. Zij maakte daarbij gebruik van de volgende literatuur:
 - C.D.R. Cohen Stuart en C.R. Brandenburgh, *Inventariserend veldonderzoek Hooglandse Kerkgracht 42 (07HKG)* [=Bodemonderzoek in Leiden 25] (in druk).
 - C.D.R. Cohen Stuart en C.R. Brandenburgh, *Archeologisch booronderzoek en begeleiding van grondmechanisch onderzoek op het rijksmonument Roomburg* [=Bodemonderzoek in Leiden 27] (in druk).
 - M. Diepeveen-Jansen en K. Klerks, *Albinusdreef te Leiden, Een inventariserend veldonderzoek middels boringen* (Amersfoort 2007) (Vestigia-rapport 413).
 - M. Diepeveen en R. Schrijvers, *Van Voorthuysenlocatie te Leiden, gemeente Leiden. Een inventariserend veldonderzoek door middel van boringen* (Amersfoort 2007) (Vestigia rapport 384).
 - J.H.M. van Eijk, *Plangebied Leeuwenhoek, deelgebied Boerhaave Gemeente Leiden Archeologisch vooronderzoek: een aanvullend Booronderzoek* (Leiden 2008) (RAAP-Rapport 1655).
 - S. de Kruijff, *Plangebied tracé RijnGouwelijn Leiden, gemeente Leiden. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek* (Leiden 2008) (RAAP-rapport 1543).
 - B.M. Gumbert, *Archeologische begeleiding van een funderingsonderzoek op de Burcht te Leiden* [=Bodemonderzoek in Leiden 28] (in voorbereiding).
 - B. Jansen en C.N. Kruidhof, *Plangebied Leeuwenhoek, deelgebieden sportvelden en Max Planckweg, gemeente Leiden; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek* (Leiden 2008) (RAAP-notitie 2575).
 - E. van der Laan en R.W. de Groot: *Plan-gebied Groenordhallen, gemeente Leiden; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek* (Leiden 2008) (RAAP-rapport 1735).
 - E. Louwe, L. Haaring en R.M. van Heeringen: *Gooimeerlaan/Willem de Zwijgerlaan te Leiden. Een Inventariserend Veldonderzoek door middel van boringen* (Amersfoort 2008) (Vestigiarapport 1192).
 - E.K. Mietes, *Roomburg 2008 – een archeologische begeleiding* [=Bodemonderzoek in Leiden 24] (Leiden 2009).
 - S. Moerman: *Diamantlaan Leiden. Inventariserend veldonderzoek (IVO) d.m.v. proefsleuven* (z.p. 2008).
 - S. Moerman en T. Nales, *Diamantlaan Leiden. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. boringen* (z.p. 2007).
 - S. Moerman en T. Nales, *Hoge Rijndijk, Leiden. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. boringen* (z.p. 2007).
 - S. Molenaar en E. van der Laan, *Plan-gebied Bracolterrein, gemeente Leiden: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek* (z.p. z.j.).
- 2 Maarten Enderman schreef het stuk over het ventilatierooster, Elsbeth Geldhof dat over het behang. De overige bouwhistorische bijdragen zijn van de hand van stadsbouwhistoricus Edwin Orsel.
- 3 Dit artikel is een weerslag van de voordracht die werd gehouden door Edwin Orsel, stadsbouwhistoricus van de gemeente Leiden, tijdens het achttiende symposium van Signum, in Leiden op 8 november 2008.
- 4 Het bouwhistorisch onderzoek werd uitgevoerd door de unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden. Dank gaat uit naar collegae Francien Durand, Maarten Enderman, Alphons de

- Goede en Jos van Rooden voor hun medewerking aan het onderzoek.
- 5 Regionaal Archief Leiden, Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (toegang 501A), inv.nr. 5153, kaart 3.
 - 6 WatWasWaar.nl; sectie G, perceel nummer 395, huis en erf.
 - 7 De bebouwing op het perceel bestaat uit een voorhuis, een vast achterhuis, een binnenplaats met verbindingsgang en een los achterhuis. Het perceel loopt niet (meer) door naar de Langebrug. Daar is een afzonderlijk bebouwd perceel. Wel heeft het perceel Breestraat 95 daar een smalle uitgang naar de Langebrug.
 - 8 Van een voorganger zijn voorsnog geen resten aangetroffen.
 - 9 Baksteenformaat 22/23 x 10/11 x 4,55/5,5, met een 10-lagenmaat van 64 cm. Een dergelijk steenformaat is in Leiden om en nabij de tweede helft van de 14de eeuw te dateren; E.D. Orsel, *Rijswijkers in Leiden. Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken* [=Bodemonderzoek in Leiden 20] (Leiden 2007) 10-12.
 - 10 E.D. Orsel, 'Zijn er nog "veel" middeleeuwse huizen in Leiden?' in: Chrystel R. Brandenburgh (ed.), *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (Leiden 2007) 115-134.
 - 11 Deze dateringen (±6 jaar) zijn bepaald door dendrochronologisch onderzoek. Zie de bouwhistorische dossiers van beide panden in het bouwhistorisch archief van de unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
 - 12 Orsel, 'Zijn er nog "veel" middeleeuwse huizen in Leiden?', 119.
 - 13 Ibidem, 128-129.
 - 14 Op vlieringniveau zijn de achterste twee balkvakken van de originele kapconstructie goed bewaard. Het voorste gedeelte is vervangen bij de modernisering van de voorgevel in de eerste helft van de 18de eeuw.
 - 15 Vergelijkbare kapconstructies zijn als oudste voorbeeld Breestraat 135 (uit 1365) en als laat voorbeeld Nieuwe Rijn 13 (uit 1557), beide gedateerd door dendrochronologisch onderzoek. Zie hiervoor de bouwhistorische rapportages in het bouwhistorisch archief van de unit Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
 - 16 Orsel, 'Zijn er nog "veel" middeleeuwse huizen in Leiden?', 126 en 127.
 - 17 Monstername M.W. Enderman en datering Pressler GmbH; rapportage 16 november 2007. Een datering is niet gelukt als gevolg van het geringe aantal jaarringen.
 - 18 Monstername M.W. Enderman en datering Pressler GmbH; rapportage 16 november 2007. Vanuit ander onderzoek is bekend dat dit hout binnen twee jaar na kap werd verwerkt.
 - 19 Prent van de buurte 't Hartochdom van Steynenburch' (ca. 1580) in Universiteitsbibliotheek Leiden, collectie Bodel Nijhuis, p. 307 11 N25.
 - 20 Op de vogelvluchtkaarten van Bast (1600) en Blauw (1649) zijn enkele van deze gevels weergegeven, met name aan de Breestraat. Een ander pand met een schermgevel was bijvoorbeeld Breestraat 117. Zie P.C. Meijers, *Bouwhistorisch rapport Breestraat 117 te Leiden* (Noordwijk 2005) 5, 10 en 16.
 - 21 In Brugge zijn enkele schermgevels behouden, onder andere Markt 15 uit het eind van de 15de eeuw, Vlamingstraat 35 uit 1453 en Zomerstraat 2 uit omstreeks 1500; H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam* (Amsterdam 1993) 72 en 73.
 - 22 Orsel, *Rijswijkers in Leiden*, 18 en 19.
 - 23 Ibidem.
 - 24 R. Stenvert en G. van Tussenbroek, *Inleiding in de bouwhistorie* (Utrecht 2007) 138

- en 139.
- 25 Orsel, *Rijswijkers in Leiden*, 18.
 - 26 Ibidem, 18 en 19.
 - 27 Stenvert en Van Tussenbroek, *Inleiding in de bouwhistorie*, 138 en 139.
 - 28 Bron: Maarten Enderman, die het aanvullende onderzoek daar heeft verricht.
 - 29 Deze vleugel is door een gevelsteen én dendrochronologisch onderzoek gedateerd; E. Orsel, 'Schoterburcht, Schotersingel 2-4 te Haarlem', bouwhistorische verkenning Kamphuis, bureau voor bouwhistorie (Delft 1999).
 - 30 De zijgevel is gemetseld in bruinrode steen in staand verband, baksteenformaat 19,5/20 x 9,5 x 4,5 cm met een 10-lagenmaat van 56 cm.
 - 31 De achtergevel is in opzet gemetseld met een baksteen van 19/19,5 x 9,5 x 5 cm met een 10-lagenmaat van 53 cm. Dit komt dus overeen met de (beide) zijgevel(s).
 - 32 De eikenhouten jukken van de kapconstructie maken deel uit van de oorspronkelijke opzet van de achterste beuk en zijn dendrochronologisch gedateerd tussen 1466 en 1472. Monstername D.J. de Vries en datering Ring, rapport RING, februari 1999.
 - 33 Literatuur en achtergrondinformatie: J.H.P. Heesters, *Vier eeuwen behang. De geschiedenis van de wandbespanning in Nederland* (Delft 1988) 11-15; in deze publicatie wordt opgemerkt dat het niet bekend is in welke steden deze behangsels geproduceerd werden, welke fabrikanten zich met deze technieken bezighielden, laat staan waar zich nog dergelijke behangsels in ons land aanwezig zijn. Jet Pijzel-Dommisse, '1700-1750' in: C. Willemijn Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* (Zwolle 2001) 192-193; afbeelding 154 laat twee Marot-ontwerpen zien die voor veloursbehangsels bedoeld waren. Stichting Historische Behangsels en Wandbespanningen in Nederland: www.historischebehangsels.nl.
 - 34 In Leiden is dit onder meer aangetroffen in het pand Stille Rijn 11, ter versteviging van de randen van het onderpapier van het behang.
 - 35 De gedrukte teksten in het Nederlands zijn vermoedelijk afkomstig uit een krant of periodiek en geven informatie over de scheepvaart en over de Engelsman John Cartwright (1740-1824) en de door hem in 1740 opgerichte Sociëteit ter Constitutionele onderrichting.
 - 36 Het eerste behang was vervaardigd in een blokdruktechniek met een wit patroon op een lichtgrijs (zilverkleurig) fond.
 - 37 M.W. Enderman, 'Nokruiterbokjes', *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 28 (2001).
 - 38 Het verkennende en aanvullende onderzoek naar Rapenburg 67-73 werd verricht door Dröge, Bureau voor Bouwhistorie.
 - 39 Dakbeschot: naaldhout, dik 3 cm en breed 30-35 cm, halfhouts bevestigd met gesmede nagels.
 - 40 RACM symposium 'Over de vloer', 8 oktober 2008
 - 41 J.G. Wattjes, *Constructie van gebouwen, derde deel: vloeren, plafonds, gewelven en trappen* (Amsterdam 1926) 4; R. Jellema (red.), *Bouwkunde*, dl. 1 (Delft 1948) 374.
 - 42 Het metselwerk is uitgevoerd in kruisverband met een baksteen van 21,5/22 x 11 x 4/4,5 cm en heeft een 10-lagenmaat van 46/47 cm. De openingen meten ongeveer 19/20 x 23/24 cm (h x b).
 - 43 Bijvoorbeeld het R.K. Wees- en Oude-liedenhuis uit 1808 (St. Jacobsgracht 1) en de voormalige Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uit 1850 (Steenschuur 21).
 - 44 M. Stokroos, *Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw* (Zutphen 2001) 32-39.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2008

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten, die in 2008 bij de historische bibliotheek van de afdeling Archiefinspectie van het Regionaal Archief Leiden zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2008 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Titels ouder dan vijf jaar worden niet vermeld. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* of uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen.

Algemeen

Blom, J.C.H., R.C.J. van Maanen en Cor Smit, *Historische canon van Leiden* (Leiden 2008).

Economische en sociale geschiedenis

Bakker, K., *Leiden en de lasten: een onderzoek naar de Leidse stadsfinanciën en renteverkopen tussen 1477 en 1494* (Leiden 2007). Doctoraalscriptie Vakgroep Geschiedenis Universiteit Leiden.

Bouwman, A. e.a., *Stad van boeken: handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008).

Heller, C.P.C., *Vrijmetselaarsloge La Vertu en haar leden, gezien in het Leiden van de negentiende eeuw: onderdeel van de stedelijke sociabiliteit of een geïsoleerd gezelschap?* (Leiden 2007).

Schoonheim, P., 'J. Ginsberg: antiquaar en boekverkoper'. In: *Frons: blad voor Leidse classici* (april 2008) 20-24.

Smit, C. en K. Korevaart, *Kinderarbeid: J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen* (Leiden 2008).

Veen, S. van der, *Brill: 325 jaar uitgeven voor de wetenschap* (Leiden 2008).
Uitgave ter gelegenheid van het 325-jarig bestaan van uitgeverij Brill.

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden.

Kerkgeschiedenis

- Berghuijs, J. en A. Rots (red.), *Bezield Leiden: wereldgodsdiensten aan de Rijn* (Leiden 2007).
- Brandon, P., *De raserije en ongeschictheyt van veel arm volcx: reformatie, repressie en opstand in Leiden (1566-1572)* (Leiden 2007).
- Driel, C.M. van, *Dienaar van twee heren: het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)* (Kampen 2005).

Kunst- en cultuurgeschiedenis

- Fock, C.W., *Het stempel van de bewoner* (Leiden 2007). Rede uitgesproken door prof. dr. C.W. Fock ter gelegenheid van haar afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Kunstnijverheid aan de Universiteit Leiden op 14 juni 2007.
- Hoftijzer, P. en K. van Ommen, (samenst.), *Langs Leidse letters: een boekhistorische wandeling* (Leiden 2008).
- Koopman, R., *De Leidse school: de geschiedenis en ontwikkeling van de Leidse graffiti-cultuur* (Amsterdam 2008).
- Mentink, C. e.a., *Leidse jazz geschiedenis van 1899 tot 2009* (Leiden 2008).
- Pollmann, J., *Herdenken, herinneren, vergeten: het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden 2008).

Universiteitsgeschiedenis

- Leiden medical professors 1575-1940* (Leiden 2007).
- Otterspeer, W., *Het bolwerk van de vrijheid: de Leidse Universiteit in heden en verleden* (Leiden 2008).
- Rasker, H. (red.), *Leiden 1957* (Leiden 2007). Jubileumboek ter herinnering aan het 50-jarig bestaan van Jaarclub 57 van Sociëteit Minerva.
- Ruit, L. van de e.a., *125 Jaar Koninklijke Nederlandsche Studenten Roeibond* (Amsterdam 2008).
- Schoonheim, P., 'De bibliotheek van het LSC'. In: *Frons: blad voor Leidse classici* 27 no. 4 (2007) 34-37.

Omringende gemeenten

- Braat, S. e.a., *Canon van Oegstgeest: episodes uit de geschiedenis van een dorp* (Oegstgeest 2007).
- Claessen, H. en J. Wigman (red.), *Op de golven van de tijd: de Sint-Jozefparochie te Wassenaar tussen 1929 en 2004* (Wassenaar 2004).

- Harff, P. en D. Harff, *Batterij Noordwijk 1940-1945: Marine Seeziel Batterie Noordwijk* (Z. pl. 2006).
- Harff, P. en D. Harff, *Katwijk 1940-1945: Katwijk aan Zee en Katwijk aan den Rijn van dag tot dag* (Z. pl. 2007).
- Harff, P. en D. Harff, *Noordwijk, Katwijk en Valkenburg: Atlanticwall 1940-1945: Marine Artillerie Abteilung 201* (Z. pl. 2005).
- Jaspers, G. e.a. (red.), *Keukenhof: een kasteel aan de duinrand* (Hilversum 2007) (Jaarboek Kasteel Keukenhof: bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel en landgoed: 1).
- Jaspers, G. e.a. (red.), *Keukenhof: uit porseleinkamer en boekentoren* (Hilversum 2008) (Jaarboek Kasteel Keukenhof: bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel en landgoed: 2).
- Marel, J. van de, *Een handvol rozers: over Katwijk en het Katwijks* (Leiden 2008).
- Noort, A. van, *Straatnamen in Warmond* (Warmond 2008).
- Poel, T. van der en J. Kret, *Hoe de kerkklokken in Alkemade zijn gaan luiden: de godsdiensten in Alkemade in hun opbouwfase* (Roelofarendsveen 2006).
- Riool, M. en Jan Snatersen, *Leiderdorp 1950-1980: weids en eigentijds* (Zaltbommel 2007).
- Sleijster, A.J., *Willy Sluijter en de Kunstvereniging 'Katwijk' 1908-1910* (Katwijk 2008). Uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling in het Katwijks Museum, 11 okt. 2008-17 jan. 2009.
- Sloof, J.H.M., *Als de lindes konden spreken: een monumentale wandeling door het hart van Voorschoten* (Voorschoten 2008).

Overige onderwerpen

- Bijvoet, T., *NEP: 25 jaar fietsclub Noordeindeplein 1982-2007* (Leiden 2007).
- Boer, P. de, *Mijn Leidse jeugdherinneringen in woord en beeld* (Leiden 2008).
- Korteweg, A., *Geschiedenis dichtbij: de Merenwijk te Leiden vóór de bouw, erna en nu* (Leiden 2008).
- Laman, W., *SMS-berichten: het politieke leven van een Leidse mannenbroeder tijdens de wederopbouw 1946-1962* (Z. pl. 2008).
- Maanen, R.C.J. van e.a., *Een oase van rust: 180 jaar R.K. Begraafplaats Zijlpoort* (Leiden 2008).
- Nieuwendijk, R. van den, *De 'vergeten' bombardementen: de Britse luchtaanvallen op Leiden 1944-1945* (Leiden 2008).

- Nieuwenhuijse, I. en C. Smit, *Het Leids bruggenboek: de 88 bruggen binnen de singels* (Leiden 2007).
- Timmer, R., *Profeet in eigen land. Philips van Leiden en het publiek belang* (Hilversum 2008) (Middeleeuwse studies en bronnen: 112).
- Ven, J. van der en K. Jansen, *Leidse longen: over de bomen in de stad* (Leiden 2008) (Leiden lekker wild: 5).
- Vliet, A. van der en S. Schoonhoven, *Van ziekenhuis tot café* (Leiden 2008).
- Vlist, P. van der, *Geveltekens Leiden* (Amersfoort 2008) (Miniaturen reeks: 21).
- Walle, K., “Dewijle zo veel hoofden ende sinnen zijn”: de inburgering van Zuid-Nederlandse migranten in vroeg-17de-eeuws Leiden’. In: *Holland, Historisch Tijdschrift* 39 no. 3 (2007) 148-164.
- Wansbeek-Zijbrands, M.A.J., *Inventaris van het archief van de stadsingenieur van Leiden ir. L. Barendregt (1929) 1959-1992 (1997)* (Leiden 2007).
- Zeischka, S., *Minerva in de polder: waterstaat en techniek in het Hoogheemraadschap van Rijnland* (Hilversum 2007). Eerder verschenen als proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).

Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988),
prof. mr. H.W. van Soest (1991), S.C.H. Leenheer (1995), mr. ir. L. Barendregt
(2003), prof. dr. R.C.J. van Maanen (2003) en mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
(2007).

Bestuur

prof. dr. J.C.H. Blom (2006), voorzitter
R.J. Veldhuizen van Zanten (2005), vice-voorzitter
mw. M. Smitsloo-de Graaff (2007), secretaris
ing. F.L.M. van Cleef (2002), penningmeester
mw. L.R.M. Edzes-Eijsackers (2008), lezingen
R.D. Paauw (2006), mededelingenblad
mw. drs. M.F. Roscher (2005)
mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2005), jaarboekje
mw. dr. J. Zijlmans (2007)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans,
Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie richt men
aan het secretariaat: mw. M. Smitsloo-de Graaff, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij
het Regionaal Archief Leiden: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 20,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12,50 per jaar.

Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.

Postbank: 175228.

Bankrelatie: Fortis, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2004), secretaris
drs. E.T. van der Vlist (2004), eindredacteur
drs. J.F. Dröge (1985)
mw. dr. E. den Hartog (2008)
prof. dr. L.A.C.J. Lucassen (2008)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)

Excursiecommissie

O.J. Tromp, voorzitter
mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen, secretaris
mw. M.R.M. van Vliet-Ahsmann, penningmeester
W.A.W. Walstijn

Website

J. Arts
mw. D. van Steenpaal
A.G.A. Idenburg, beeldbankbeheer

Jury voor de Oud-Leidenprijs

dr. J.L.A. Heestermans, voorzitter
prof. dr. R.C.J. van Maanen
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunese, secretaris
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis

ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
R.J. Veldhuyzen van Zanten

Promotiecommissie

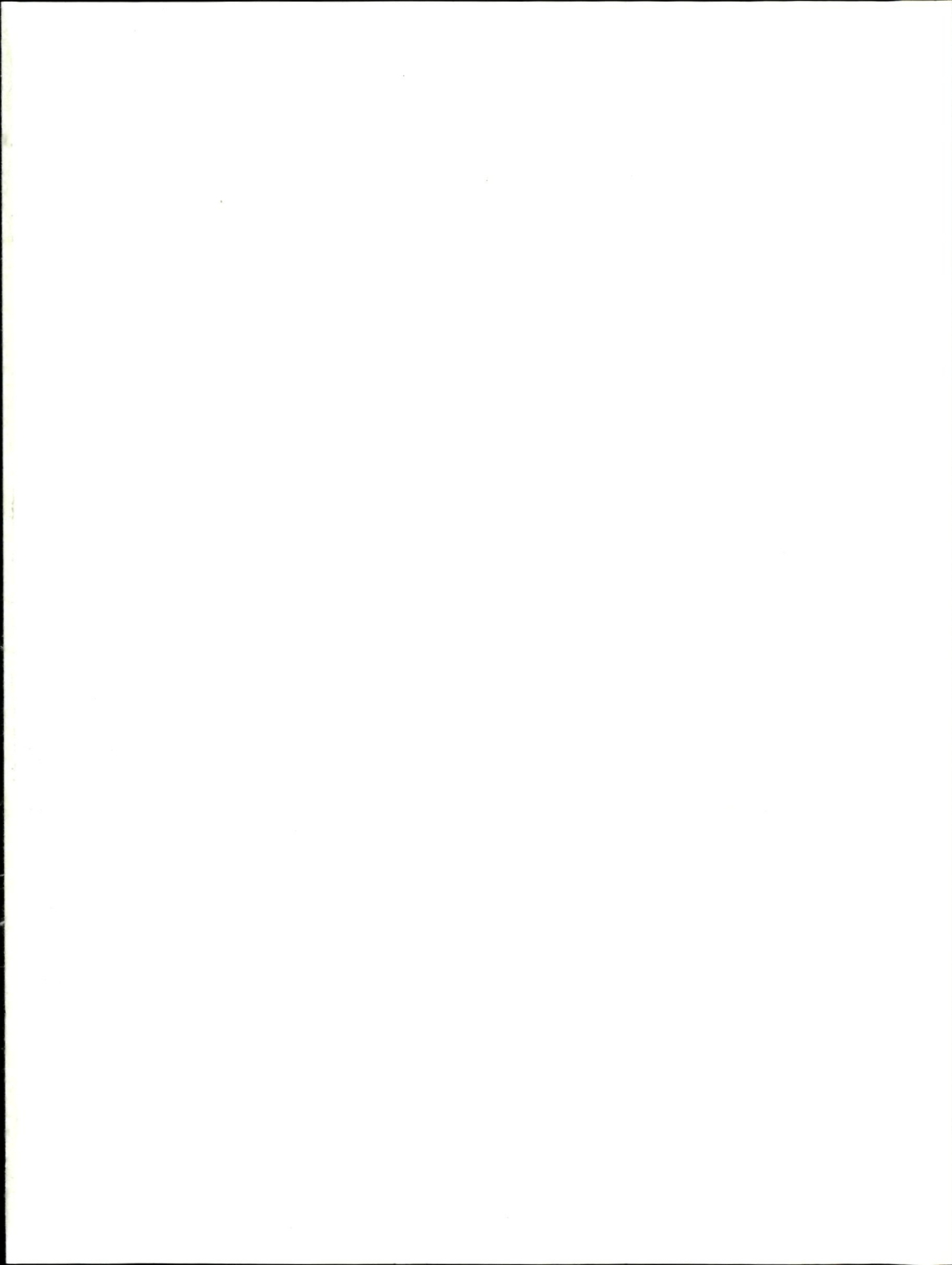
L.M.M. Heruer, voorzitter
mw. E.R. Gibbels
J. Gogelein
mw. M.G.H. Moens

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Geschiedschrijving Leiden: ing. F.L.M. van Cleef
Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt
Vereniging Jan van Hout: R.J. Veldhuyzen van Zanten
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
mw. T. de Boer-Donia
Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist
Monumentencommissie: ing. F.L.M. van Cleef

Inhoud

Voorwoord	5
Diesrede	
Els Kloek, <i>Magdalena Moons en Leidens Ontzet. Een Haagse juffer in oorlogstijd</i>	6
Harm von Seggern, <i>De deelname van Leiden aan de belegering van Neuss, 1474-1475</i>	24
R.C.J. van Maanen, <i>De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw. Enkele kanttekeningen</i>	41
P.G. Hoftijzer, <i>Een hortulanus en zijn boeken. De bibliotheek van Jacob Ligtvoet (1684-1752), tuinman van de Leidse hortus botanicus</i>	71
Kees van Strien, <i>Voltaire in Leiden</i>	91
Rick Honings, <i>'Oranje boven! het Vrycorps onder!' De letterkundige verwerking van het oproer van '1784' in Leiden</i>	109
Harm Jan Smid, <i>Michiel Izaïc Swarts Bevel. Een man van gewicht(en)</i>	134
Ineke van der Sar, <i>Goeie Mie. 'De vrouw van levenslang'</i>	154
<i>Jaaroverzicht 2008</i>	180
<i>Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2007-2008</i>	199
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 2008</i>	224
Vereniging Oud Leiden	
Bestuur en commissies	228

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de *Historische Vereniging Oud Leiden*. Het *Leids Jaarboekje* verschijnt jaarlijks (gratis voor de leden) en bevat een aantal historische artikelen en verschillende jaaroverzichten.

De *Historische Vereniging Oud Leiden* ontplooit tal van initiatieven op het gebied van de geschiedbeoefening en het historische stadsgedicht. Zie daarvoor de website: www.oudleiden.nl.

Het lidmaatschap bedraagt € 20,00. Voor jongeren tot 25 jaar € 12,50; voor bedrijfsleden € 220 en voor leden voor het leven eenmalig € 500.

ISSN: 0922-6699